Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ
પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલું

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

(પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણો માટે, માધ્યમિક શાળાનાં
પહેલાં ત્રણ ધોરણો માટે, અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે)

રચનાર—
સ્વ. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ,
બી.એ., બી. એસસી.

સુધારોવધારો કરનાર,
પરમાનંદ ધનેશ્વર વ્યાસ,
બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.
હેડમાસ્તર, સો. જે. જે. ટ્રેનિંગ કૉલેજ,
સૂરત

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ
નાણાવટ, સૂરત.

ઈ. સ. ૧૯૪૧

કિંમત ૦-૪-૬

२५ग
२

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक-संख्या 25ग/2

पंजिका-संख्या 9=863

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई महाशय १५ दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મુંબઈ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતાએ
પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલું

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी

ગૂજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ

(પ્રાથમિક શાળાનાં ઉપલાં ધોરણો માટે, માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં ત્રણ ધોરણો માટે, અને ટ્રેનિંગ સંસ્થાઓ માટે)

રચનાર—

સ્વ. ગંગાશંકર મણિશંકર વૈષ્ણવ,
બી.એ., બી. એસસી.

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

સુધારોવધારો કરનાર,

પરમાનંદ ધનેશ્વર વ્યાસ,
બી. એ., એસ. ટી. સી. ડી.
હેડમાસ્તર, ટ્રેનિંગ કોલેજ,
સૂરત

२५ग / २

१८५६२B
२५.२.५५

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ
નાણાવટ, સૂરત.

ઇ. સ. ૧૯૪૧

કિંમત ૦-૪-૬

CHECKED 1973

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

Published by
NAVNITLAL BALUBHAI
of Messrs. Karsandas Narandas & Sons,
Book Sellers & Publishers, Nanavat, SURAT.

સુધારાવધારાવાળી આવૃત્તિ : ૧૯૩૨
ફરી છાપી : ૧૯૪૧

Printed by
Ganpatrow Narayanrow Nicum.
AT THE "SHANKER" PRINTING PRESS,
Chauta Bridge, SURAT.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

ભાષાની શુદ્ધિ અર્થે વ્યાકરણનો વિષય કેટલો અગત્યનો છે, તે સર્વ કોઈને વિદિત છે. ભાષામાંથી જ વ્યાકરણના સિદ્ધાંતો તારવી વ્યાકરણના વિષયને સરળ બનાવવો, તેમજ ભાષા અને વ્યાકરણનો સંબંધ સ્પષ્ટ કરવો, એ હાલની વ્યાકરણની શિક્ષણપદ્ધતિનો એક ઉદ્દેશ છે, તે ઉદ્દેશને અનુસરી આ પુસ્તકમાં વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યુ છે. વળી અભ્યાસક્રમમાં ધોરણવાર શિક્ષણનો ક્રમ જોતાં વિષયનું કેન્દ્રાનુસારી પદ્ધતિએ નિરૂપણ કરવું ઇષ્ટ હોવાથી આ એક જ નાના પુસ્તકમાં બને તેટલું તેવું નિરૂપણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. આથી ધો. ૪થી ધો. ૭ સુધીના ચઢતા ક્રમમાં વિષય શિખવવામાં શિક્ષકોને સરળતા પ્રાપ્ત થશે એવું ધારી, મૂળ પુસ્તકની જે યોજના હતી તે નવેસરથી ઘડી દરેક વિષયને સાદા સ્વરૂપથી માંડી અઘરા સ્વરૂપમાં સ્પષ્ટ રીતે ર   કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યાકરણનો વિષય સરળ અને સુપ્રાપ્ય કરવો, એ આ પુસ્તક લખવાનો ઉદ્દેશ રાખી વિષયનું નિરૂપણ કરતી વખતે સંસ્કૃત પદ કે અઘરી ભાષા-શૈલીમાં વિવરણ ન કરવા ખાસ આગ્રહ રાખવામાં આવ્યો છે; અને ટ્રેનિંગ કૉલેજમાં લાંબા વખતથી શિક્ષણ આપવાની તક મળવાથી વિદ્યાર્થીઓને પડતી મુશ્કેલીઓનો સંપૂર્ણ રીતે અનુભવ હોવાથી જ્યાં જ્યાં વિષય સંબંધી ખુલાસો કરવાની જરૂર લાગી છે, ત્યાં ત્યાં તે કરવામાં આવ્યો છે.

'દાખલા ઉપરથી નિયમ ઉપર અને નિયમ ઉપરથી દાખલા ઉપર' એ સૂત્રને અવલંબી વિષયનું નિરૂપણ કર્યા પછી દરેક ખંડકને અંતે મનોયત્નો મૂકવામાં આવ્યાં છે. પુસ્તકનું કદ જોતાં બની શકે તેટલી વિવિધતા તે મનોયત્નોમાં આણવામાં આવી છે. આ મનોયત્નો માત્ર માર્ગદર્શક તરીકે જ ગણવાં એથી પુસ્તકને મનોયત્નોથી ભરપૂર ન કરતાં વિષયનાં સ્વરૂપ પ્રમાણે તે ઓછાંવત્તાં આપવામાં આવ્યાં છે. શિક્ષક ધારે તો એના 'કરતાં પણ વધારે સારાં અને વિવિધતાવાળાં મનોયત્નો આપી શકે. છેવટે એટલું જ કે પુસ્તક લખવામાં બને તેટલી કાળજી રાખી છે, છતાં દોષો રહી ગયા હોય તે તરફ શિક્ષકવર્ગ ક્ષમાની દૃષ્ટિએ જોઈ લેખકનું ધ્યાન દોરશે, તો એક મોટો ઉપકાર થશે.

ખાતા તરફથી મને પુસ્તક સુધારવાની તક આપવામાં આવી છે તેથી ખાતાનો, તેમ જ અન્ય ભાઈઓ જેમની સલાહ લેવામાં આવી છે તેમનો, અને વિશેષે કરીને રા. રણજીતભાઈ દેરાસરી અને રા. સાકરલાલ શુક્લ–આ બંને ભાઈઓનો મેન્યુસ્ક્રિપ્ટ જોઈ જવા માટે, તેમજ **રા. દલસુખરામ ચુનીલાલ ત્રિવેદીએ** આ પુસ્તકનાં પ્રૂફ તપાસવા ઉપરાંત આપેલી અગત્યની સૂચના બદલ, તેમનો ઉપકાર માનવાની આ પ્રસંગે રજા લઉં છું.

પી. આર. ટ્રેનિંગ કૉલેજ,
અમદાવાદ.

પરમાનંદ ધનેશ્વર વ્યાસ

पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

ખંડક વિષય	પૃષ્ઠ
૧ વાક્ય	૧—૪
૨ વાક્યના બે ભાગ	૫—૭
૩ નામ	૮–૧૧
૪ નામ : પ્રકાર	૧૨–૧૬
૫ સર્વનામ	૧૬–૧૮
૬ સર્વનામ : પ્રકાર	૧૯–૨૩
૭ જાતિ	૨૪–૨૮
૮ વચન	૨૮–૩૧
૯ વિભક્તિ : અર્થ	૩૨–૩૮
૧૦ વિભક્તિઓના અર્થ વિષે વિશેષ વિચાર	૩૯–૪૪
૧૧ વિશેષણ	૪૫–૪૬
૧૨ વિશેષણ વિષે વધુ વિચાર	૪૭–૫૧
૧૩ ક્રિયાપદ	૫૨–૫૩
૧૪ ક્રિયાપદ : પ્રકાર	૫૪–૫૭
૧૫ ક્રિયાપદ વિષે વધુ વિચાર	૫૮–૬૦
૧૬ ક્રિયાપદ : કાળ, અર્થ, પ્રયોગ, ક્રિયાનાથ.	૬૦–૬૮
૧૭ ધાતુ	૬૮–૬૯
૧૮ મિશ્ર કાળ	૭૦–૭૩
૧૯ કૃદંત	૭૪–૭૫
૨૦ કૃદંત : પ્રકાર અને તેનો ઉપયોગ	૭૬–૮૦
૨૧ અવ્યય	૮૧–૮૨
૨૨ અવ્યય વિષે વધુ વિચાર : અવ્યયના પ્રકાર	૮૩–૮૬
૨૩ વાક્યપૃથક્કરણ : ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય	૮૭–૮૯
૨૪ પૃથક્કરણ : ઉદ્દેશ્ય વિષે વધુ વિચાર	૯૦–૯૩
૨૫ પૃથક્કરણ : વિધેય વિષે વધુ વિચાર	૯૪–૯૯
૨૬ સાદું પૃથક્કરણ : નમુના	૧૦૦–૧૦૨
૨૭ વાક્યપૃથક્કરણ વિષે વધુ વિચાર : વાક્યના પ્રકાર	૧૦૩–૧૦૯
૨૮ મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ : નમુના	૧૧૦–૧૧૪
૨૯ સાદું અને સંપૂર્ણ પદચ્છેદ : નમુના	૧૧૫–૧૨૨
૩૦ અક્ષરવિચાર	૧૨૩–૧૨૮
૩૧ સંધિ	૧૨૯–૧૩૨
૩૨ વાક્યવિચાર	૧૩૩–૧૩૪
૩૩ પદવિન્યાસ	૧૩૫–૧૩૮
૩૪ સમાસ	૧૩૯–૧૪૩
૩૫ વિરામચિહ્નો	૧૪૪–૧૪૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂજરાતી ભાષાનું લઘુ વ્યાકરણ*

ખંડક ૧

વાક્ય

અ	બ
૧ ગાય દૂધ	૧ ગાય દૂધ **દે છે.**
૨ બેન ભાઈને	૨ બેન ભાઈને **રમાડે છે.**
૩ મનુ મધુર ગાયન	૩ મનુ મધુર ગાયન **ગાય છે.**
૪ ચંદ્ર રાતે	૪ ચંદ્ર રાતે **પ્રકાશે છે.**
૫ માને જોઈને બાળક	૫ માને જોઈને બાળક **હરખાય છે.**

ઉપર **અ** અને **બ** ખાનાંમાં લખ્યું છે તે વાંચો. '**ગાય દૂધ**' એમ બોલવાથી શું સમજાય છે? ગાય અને દૂધ એટલુંજ સમજાય છે, પણ તેમને વિષે શું કહેવાનું છે તે કંઈ સમજાતું નથી. તેવી જ રીતે '**બેન ભાઈને**' એમ બોલવાથી તેમાંથી બોલવાની પૂરેપૂરી મતલબ સમજાતી નથી. વળી તમે આગળ વાંચી જોશો તો તેમાં પણ બોલવાની કે કહેવાની મતલબ અધુરી રહે છે, એમ માલમ પડશે. હવે **બ** ખાનામાં **મોટા અક્ષરે છાપેલા** શબ્દો ઉમેર્યા છે, તે સાથે વાંચી જુઓ. બોલવાની મતલબ પૂરેપૂરી સમજાય છે? હા. '**ગાય દૂધ દે છે.**' એમાં ગાયને વિષે શું કહ્યું? '**દૂધ દે છે.**' એમ બોલવાની કે કહેવાની મતલબ પૂરેપૂરી સમજાઈ. બેન શું કરે છે? '**ભાઈને રમાડે છે.**' એટલે **બ** ખાનામાં જે લખાણ છે, તે તમે વાંચશો તો જણાશે, કે તેમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ નીકળે છે.

---

*'વ્યાકરણ' શબ્દનો અર્થ એવો છે કે व्याक्रियन्ते शब्दा अनेनेति व्याकरणम् ॥ એટલે જે વડે શબ્દોનું સ્પષ્ટીકરણ થાય છે તે વ્યાકરણ; અર્થાત્ પ્રકૃતિપ્રત્યયના વિભાગ દર્શાવી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ જેમાં આપી હોય, તથા શુદ્ધ શબ્દોમાં જોવામાં આવતા નિયમો તેમજ તે શબ્દોનું વર્ગીકરણ, પ્રકાર, ઇત્યાદિ વિષયો પર જેમાં ચર્ચા કરી હોય તે વ્યાકરણ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે નીચેનું લખાણ વાંચો:—

क	ड
૧ બાળક રમતાં રમતાં	૧ બાળક રમતાં રમતાં **ઊંઘી ગયું.**
૨ રમાકાન્ત વાંચીને	૨ રમાકાન્ત વાંચીને **રમવા ગયો.**
૩ દડો તળાવમાં જઈને	૩ દડો તળાવમાં જઈને **પડયો.**

क ખાનામાં જે લખ્યું છે તે વાંચો. બોલવાની મતલબ પૂરેપૂરી સમજાય છે? ના. ત્યારે શું સમજાય છે? ૧ બાળક રમતાં, એટલો અર્થ નીકળે છે. વારૂ, આગળ વાંચો. ૨ રમાકાન્ત વાંચીને, એવો અધુરો અર્થ નીકળે છે; પરંતુ એકેમાંથી પુરો અર્થ નીકળતો નથી; મતલબ કે બાળક, રમાકાન્ત અને દડા વિષે પૂરેપૂરું કહેવાયું નથી. હવે જુઓ, **ड** ખાનામાં **મોટા અક્ષરે છાપેલું** નવું લખાણ ઉમેરવામાં આવ્યું છે, તે સાથે વાંચો. પહેલામાં બોલવાની મતલબ શી છે? **બાળક** રમતાં રમતાં **ઊંઘી ગયું.** તેવી જ રીતે **રમાકાન્ત** વાંચીને **રમવા ગયો,** અને **દડો** તળાવમાં જઈને **પડયો.** આવી રીતે દરેક લખાણમાં મતલબ પૂરેપૂરી સમજાઈ જાય છે.

વળી **બેસો, જાઓ, લાવો, ઊઠો, આવો** એટલું જ લખેલું હોય, તોપણ તેમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ નીકળે છે. 'બેસો' એટલે **તમે** બેસો, એવો અર્થ નીકળે છે.

તમે ઉપર જોઈ ગયા કે **अ** અને **क** ખાનાંમાં જે લખેલું છે. તેમાં એક કરતાં વધારે શબ્દો છે, તોપણ તેનાથી પૂરેપૂરો અર્થ સમજાતો નથી; પણ **ब** અને **ड** ખાનાંમાં જે લખ્યું છે, તેનાથી પૂરેપૂરો અર્થ સમજાય છે. વળી એક જ શબ્દ હોય છતાં તેમાંથી પુરો અર્થ સમજાય છે, એ પણ તમે જોઈ ગયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક અથવા એકથી વધારે શબ્દો ભેગા આવવાથી મનનો વિચાર પૂરેપૂરો સમજી શકાય, ત્યારે તે શબ્દ કે શબ્દો વાક્ય કહેવાય.

વાંચો:—હરિત ચોપડી આવ્યો. પતંગ ધોઈને હસ્યો. જમરૂખ પાણી દોડ્યો. આ વાક્યો છે ? ના. એમાંથી કોઈ અર્થ જ નીકળતો નથી; માત્ર શબ્દો ગમે તેમ સાથે મૂકેલા છે. વારુ, હવે **ક** ખાનામાં જે લખ્યું છે, તે ફરીથી વાંચો. તેમાંથી અર્થ પૂરેપૂરો નીકળે છે ? ના. ત્યારે કહેવાની થોડી પણ મતલબ તેમાંથી સમજાય છે ? હા. દા. બાળક રમે છે, એમ થોડો અર્થ તો નીકળે છે; પણ કહેવાની મુખ્ય મતલબ શી છે તે સમજાતી નથી. વારુ, ત્યારે તમે સમજ્યા કે શબ્દો વચ્ચે સંબંધ હોય છે; પણ તેથી કહેવાની મતલબ કેટલીક વખત પૂરેપૂરી સમજાતી નથી.

વાક્ય એટલે શું એ હવે તમે સમજ્યા હશો. વાક્યમાં એક અથવા એકથી વધારે શબ્દો આવે છે. વળી દરેક શબ્દ સંબંધપૂર્વક વપરાય છે, એ પણ તમે જોયું. આમ જ્યારે વાક્યમાં શબ્દ સંબંધપૂર્વક વપરાય, ત્યારે તે શબ્દ પદ કહેવાય. '**ગાય દૂધ દે છે.**' એમાં ત્રણ પદ છે. '**સાને જોઈને બાળક હરખાય છે.**' આ વાક્યમાં ચાર પદ છે. '**બેસો.**' એમાં એક પદ છે.

ઉપર તમે જોઈ ગયા કે કેટલાંક પદોમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ નીકળતો નથી. શબ્દો એક બીજાના સંબંધમાં વપરાયા હોય, અને તેમાંથી થોડો અર્થ નીકળતો હોય, તો તેવો શબ્દસમૂહ **પદસમૂહ*** કહેવાય.

---

* પૃથક્કરણ કરતી વખતે પદસમૂહ વાક્યના કયા ભાગમાં આવે, તે પૃથક્કરણના પાઠમાં શિક્ષકે બરાબર સ્પષ્ટ કરવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. નીચેના લખાણમાં યોગ્ય પદો મૂકી વાક્ય બનાવો.

૧ દિવાળીના દિવસમાં ફટાકડા——.

૨ ——ટહુકે છે.

૩ રબારી ગાય પાછળ——.

૪ નદીમાં પાણી——.

૫ આવો આપણે સાત——.

૨. વાક્ય અને પદસમૂહ છૂટા પાડોઃ—

૧ કનુએ ચંદ્રકાન્તને પુસ્તક આપ્યું.

૨ નિશાળેથી છૂટીને રમણ

૩ બેસો.

૪ દયા લાવીને.

૫ હરિ દડો ઉછાળે છે.

૬ મેં રમકડાં લાવીને

૭ આજે તો ખૂબ મઝા પડી.

૮ ઊગતા સૂરજને સૌ પૂજે.

૩. પદસમૂહનો ઉપયોગ કરી એકેક વાક્ય બનાવો.

૪. નીચેનાં વિષે બે કે ત્રણ વાક્યો બનાવી થોડીક વાત કહોઃ—

બગીચો, હીંચકો, પતંગ, ભમરડો, ગુલાબ.

પોપટ અને પાંજરું, બિલાડી અને ઉંદર, શિયાળ અને બગલું.

દરજી અને હાથી, ગાય અને ભરવાડ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨

વાક્યના બે ભાગ

૧ **શિક્ષક આવ્યા.** ૨ **બિલાડીએ ઊંદર પકડયો.** ૩ **કુમાર પતંગ લઈ રમે છે.** આ વાક્યો સંબંધી પ્રશ્નો અને જવાબ નીચે પ્રમાણે લખ્યા છે, તે વાંચોઃ—

પ્રશ્નો	**જવાબ**
૧ શિક્ષકે **શું કર્યું**?	(તે) **આવ્યા.**
૨ બિલાડીએ **શું કર્યું**?	**ઊંદર પકડયો.**
૩ કુમાર **શું કરે છે**?	**પતંગ લઈ રમે છે.**

હવે કહો, શિક્ષકને વિષે શું કહેવામાં આવ્યું છે? (તે) '**આવ્યા.**' બિલાડીને વિષે? '**ઊંદર પકડયો.**' કુમાર વિષે? (તે) '**રમે છે.**' ઉપરનાં ત્રણે વાક્યોમાં શિક્ષક, બિલાડી અને કુમાર એમને વિષે 'આવ્યા,' 'ઊંદર પકડયો,' અને 'પતંગ લઈ રમે છે,' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હવે નીચેના પ્રશ્નો અને જવાબ વાંચોઃ—

પ્રશ્નો	**જવાબ**
૧ કોણ આવ્યું?	શિક્ષક
૨ કોણે ઊંદર પકડયો?	બિલાડીએ
૩ કોણ પતંગ લઈ રમે છે?	કુમાર

જવાબ વિચારો:—'આવ્યા' એમ કોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે? **શિક્ષકને માટે.** 'ઊંદર પકડ્યો' એમ કોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે? **બિલાડીને માટે.** 'પતંગ લઈ રમે છે' એમ કોને માટે કહેવામાં આવ્યું છે? **કુમારને માટે.** ત્યારે તમે સમજ્યા હશો કે ઉપરનાં વાક્યોમાં જે વિચાર દર્શાવ્યા છે, તેના '**કોને માટે**' અને '**શું કહ્યું**' એમ બે ભાગ પડે છે. વારુ, હવે એ વાક્યોને એ બે ભાગ પ્રમાણે ગોઠવીએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્ય નં.	કોને માટે કહ્યું છે.	શું કહ્યું છે.
૧	શિક્ષક	આવ્યા.
૨	બિલાડીએ	ઉંદર પકડયો.
૩	કુમાર	પતંગ લઈ રમે છે.

આવી રીતે હરકોઈ વાક્યના બે ભાગ પડે છે: **જેને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય, તે એક ભાગ; અને જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, તે બીજો ભાગ.**

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોના બે ભાગ પાડો.

૧ કોયલ બોલે છે.
૨ રમણ ભણવા જાય છે.
૩ ખુરસી અગાસીમાં પડી છે.
૪ વિનુ કાગળ લખે છે.
૫ મેજ ઉપર ચાર પુસ્તક પડ્યાં છે.
૬ વાદળાં ચઢી આવ્યાં છે.
૭ મેઘ ગરજે છે.
૮ પેન પાટી ઉપર છે.
૯ શિક્ષક વાંચે છે.
૧૦ રામુ હસે છે.

૨. નીચેનાં વાક્યો પૈકી ૧, ૩ અને ૫માં જેને માટે કહેવામાં આવ્યું હોય, તેની તળે લીટી દોરો; અને ૨ તથા ૪માં જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, તેની તળે લીટી દોરો:—

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧ ઘરમાં આવી બેસો.

૨ રજનીકાન્ત ચમનને ફરવા તેડી ગયો.

૩ બાળક ખોળામાં રમે છે.

૪ કેવી મઝાની અજવાળી રાત છે !

૫ ચંદ્ર કેવો સરસ પ્રકાશે છે !

૩. નીચેનાં વિષે કંઈક કહોઃ—

૧ ઘોડો ———

૨ ચંદ્રકાન્ત ———

૩ પોપટ ———

૪ સૂરજ ———

૫ વરસાદ ———

નીચે કંઈક કહેવામાં આવ્યું છે, તે કોને વિષે તે કહો.

૧ ——— ઊંઘી ગયું.

૨ ——— ચીં ચીં કરે છે.

૩ ——— કૂદે છે.

૪ ——— ચમકે છે.

૫ ——— જોરથી વાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩

નામ

વાક્ય અને તેના બે ભાગ વિષે તમે શીખી ગયા છો. હવે આપણે વાક્યમાં જે પદો આવેલાં હોય છે, તે વિષે થોડું શીખીએ.

નીચેનાં વાક્યો વાંચો:—

૧ અનન્ત **વાંચે છે.**
૨ બળદ ગાડી **ખેંચે છે.**
૩ પોપટ **પઢે છે.**
૪ આંબો **ઊગે છે.**
૫ પતંગ **ઊડે છે.**

ઉપરનાં વાક્યોમાં '**અનન્ત**' '**બળદ**' '**પોપટ**' '**આંબો**' '**પતંગ**' વગેરેને માટે શું કહેવામાં આવ્યું છે? એ દરેકને માટે અનુક્રમે '**વાંચે છે,**' 'ગાડી **ખેંચે છે,**' '**પઢે છે,**' '**ઊગે છે,**' '**ઊડે છે,**' એમ કહેવામાં આવ્યું છે. નીચે એ વાક્યો સંબંધી પ્રશ્નો અને જવાબ આપ્યા છે તે વાંચો:—

પ્રશ્નો	**જવાબ**
૧ અનન્ત શું કામ કરે છે?	વાંચવાનું કામ કરે છે.
૨ બળદ ,, ,,	ગાડી ખેંચવાનું કામ કરે છે.
૩ પોપટ ,, ,,	પઢવાનું ,, ,,
૪ આંબો ,, ,,	ઊગવાનું ,, ,,
૫ પતંગ ,, ,,	ઊડવાનું ,, ,,

એટલે કે અનન્ત વાંચવાનું કામ કરે છે, બળદ ગાડી ખેંચવાનું કામ કરે છે, એમ કહેવાય છે. હવે 'વાંચવાનું **કામ** કરે છે' એને બદલે 'વાંચવાની **ક્રિયા** કરે છે' એમ કહીએ તોપણ ચાલે, કારણ કે '**કામ**' ને માટે સંસ્કૃતમાં '**ક્રિયા**' શબ્દ વપરાય છે. આવું કામ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અથવા ક્રિયા બતાવનાર પદ ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્યાં છે તે હવે તમે શોધી શકશો. **વાંચે છે, ખેંચે છે, પઢે છે, ઊગે છે, ઊડે છે,** એ બધાં પદ ક્રિયા બતાવનાર છે.

વાક્યમાં બધાં પદોમાં ક્રિયા બતાવનારૂં પદ સૌથી વધારે અગત્યનું પદ છે. જો તે પદ મૂકવામાં ન આવે, તો વાક્ય બનતું નથી; એટલા માટે દરેક વાક્યમાં એ પદ તો હોવુંજ જોઈએ.

ઉપરનાં વાક્યો ફરી વાંચી જુઓ, અને નીચેના પ્રશ્નો તથા જવાબ વિચારો:—

પ્રશ્નો	જવાબ
૧ વાંચવાનું કામ કોણ કરે છે?	૧ અનન્ત
૨ ખેંચવાનું " " " "	૨ બળદ
૩ પઢવાનું " " " "	૩ પોપટ
૪ ઊગવાનું " " " "	૪ આંબો
૫ ઊડવાનું " " " "	૫ પતંગ

પહેલા વાક્યમાં વાંચવાની **ક્રિયા કરનાર** કોણ છે? **અનન્ત.** બીજામાં ખેંચવાની **ક્રિયા કરનાર? બળદ.** એમ અનુક્રમે ત્રીજા, ચોથા અને પાંચમા વાક્યમાં ક્રિયા કરનાર **પોપટ, આંબો,** અને **પતંગ** એ પદો છે. આ બધાં પદ ક્રિયા કરનારની ઓળખ આપે છે. જે ક્રિયા કરે, તે ક્રિયાનો કરનાર કહેવાય છે.

વ્યાકરણમાં **ક્રિયાના કરનારને કર્તા** કહે છે. ઉપરનાં વાક્યોમાં અનન્ત, બળદ, પોપટ, આંબો, પતંગ એ કર્તાનાં પદ કહેવાય.

વારૂ, ત્યારે તમે કર્તા વિષે શીખ્યા. હવે જુઓ, **'અનન્ત'** એ કર્તા છે; પણ તે પદ બીજો શો ખ્યાલ આપે છે? કોઈ છોકરાનું એ **નામ** છે. તેવીજ રીતે **બળદ** કર્તા છે, પણ તે **પ્રાણીનું નામ** છે. વળી **પોપટ, આંબો, પતંગ** એ દરેક કર્તા છે, તે ઉપરાંત અનુક્રમે પંખી, ઝાડ, પદાર્થ વગેરેનાં **નામ** છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી નીચેનાં વાક્યોમાં કર્તા વિચારો, અને દરેક કોનું નામ છે તે તપાસો:—

૧ સાકરમાં **ગળપણ** છે.	૪ **ઊંઘ** આવે છે.	૭ **જમણ** સારૂં થયું.
૨ લીંબુમાં **ખટાશ** છે.	૫ **સત્ય** તરી આવે છે.	૮ **રમત** સરસ થઈ.
૩ મરચામાં **તીખાશ** છે.	૬ **ઉકળાટ** થાય છે.	૯ **વાચન** પૂરું થયું.

આ વાક્યોમાં કર્તા મોટા અક્ષરે છાપ્યા છે. તે શેનાં નામ છે ?

ગળપણ, ખટાશ, તીખાશ એ **ગુણનાં** નામ છે. **ઊંઘ, સત્ય,** ઉકળાટ એ અમુક **ભાવનાં** નામ છે, અને **જમણ, રમત, વાચન** એ **ક્રિયાનાં** નામ છે. આમ દરેક વાક્યમાં કર્તા હોય છે; પણ તે પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, સ્થિતિ કે ક્રિયાનું **નામ** હોય છે, તે તમે હવે સમજ્યા હશો.

જે શબ્દ વડે પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, સ્થિતિ કે ક્રિયા ઓળખાય, તે શબ્દને નામ કહે છે.

તમે જોઈ ગયા કે વાક્યમાં સૌથી વધારે અગત્યનું પદ ક્રિયા બતાવનારૂં છે. વળી બીજું અગત્યનું પદ કર્તા છે. કેટલીક વખત વાક્યમાં કર્તા પડતો મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે અર્થ ઉપરથી તરત કર્તા સમજી લઈએ છીએ; પણ ક્રિયા બતાવનાર પદ ન મૂકીએ, તો વાક્ય બને જ નહિ.

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયા બતાવનારાં પદ નીચે લીટી દોરો:—

૧ છગન હિસાબ ગણે છે. ૨ વરસાદ પડ્યો. ૩ કલમ ભાંગી ગઈ. ૪ શિક્ષક પાઠ શીખવે છે. ૫ ફૂલ ખીલે છે.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં કર્તા નીચે લીટી દોરો:—

૧ પધારો. ૨ અમે આજે ખૂબ રમ્યા. ૩ રજપૂતો દુશ્મન ઉપર તૂટી પડ્યા. ૪ રમણલાલ હમણાં જ ગયા. ૫ તે દોડતાં દોડતાં પડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. નીચેના લખાણમાં કર્તા અથવા ક્રિયા બતાવનારાં પદ મૂકી વાક્ય બનાવો.—

૧ મેજ ઉપર——છે. ૨ પવન જોરથી ——. ૩ આકાશમાં તારા——. ૪ નદીમાં પૂર આવવાથી ઘણાં——તણાઈ ગયાં. ૫ ઉનાળામાં સખત ——પડે છે. ૬ ચોમાસામાં કોઈ કોઈ વાર સખત વાવાઝોડું——. ૭ બાળક રમી રમીને——. ૮ વહેતું——નિર્મળ રહે છે. ૯ દિવસે——પ્રકાશે છે. ૧૦ અજવાળી રાતે ચંદ્ર——.

૪. નીચેની ક્રિયા બતાવનારાં પદ વાપરી વાક્યો બનાવોઃ—

૧ ઊડવાની	૨ જવાની	૩ રમવાની	૪ જોવાની
૫ લખવાની	૬ દોડવાની	૭ ઘડવાની	૮ આવવાની
૯ બેસવાની	૧૦ પહેરવાની	૧૧ ખાવાની	૧૨ ભણવાની

૫. જુદી જુદી જાતનાં નામ કર્તા તરીકે આવે, એવાં પાંચ વાક્યો લખી લાવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૪

નામ : પ્રકાર

તમે ખંડક ત્રીજામાં ક્રિયા કરનાર કર્તા વિષે શીખી ગયા. કર્તા એ પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, સ્થિતિ કે ક્રિયાનું નામ હોય છે, એ પણ તમે શીખ્યા. હવે નીચેનાં ખાનાંમાં આપેલાં વાક્યોમાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે તપાસોઃ—

अ	ब
૧ **છોકરો** હસે છે.	૧ **મોતીલાલ** હસે છે.
૨ **છોકરી** ડાહી છે.	૨ **ગંગા** ડાહી છે.
૩ **શહેર** સુંદર છે.	૩ **મુંબઈ** સુંદર છે.
૪ **પર્વત** ઊંચો છે.	૪ **હિમાલય** ઊંચો છે.
૫ **નદી** વહે છે.	૫ **સાબરમતી** વહે છે.

જાતિવાચક નામ:—ઉપર अ ખાનાનાં વાક્યો વાંચો. 'છોકરો હસે છે.' કોણ હસે છે? '**છોકરો.**' કયો છોકરો હસે છે?—. ચોક્કસ જવાબ આપી શકાય છે? ના; કારણ કે છોકરા ઘણા છે; તેમાંથી કયો છોકરો હસે છે, એ કહી શકાતું નથી. તેવી જ રીતે 'છોકરી,' 'શહેર,' 'પર્વત,' 'નદી' વગેરે નામો વિષે કંઈ ચોક્કસ માહિતી આપી શકાતી નથી; કારણ કે 'છોકરી' એ નામથી ઓળખાતી ઘણી વ્યક્તિઓ છે, 'શહેર' એ નામથી ઓળખાતાં ઘણાં શહેરો છે, તેમજ પર્વત' અને 'નદી' એ નામથી ઓળખાતા ઘણા પર્વત અને ઘણી નદીઓ છે; મતલબ કે એ દરેક નામથી ઓળખાતો આખો વર્ગ છે. છોકરો એ નામથી ઉત્પન્ન થતા અર્થમાં કેટલાંક સામાન્ય લક્ષણોનો સમાવેશ થાય છે. જેવાં કે આકૃતિ, ચહેરો, ઉંમર વગેરે બીજાં સામાન્ય લક્ષણો. આ સામાન્ય લક્ષણ, તેવીજ બીજી વ્યક્તિ–બીજા છોકરામાં–પણ હોય છે. તેવી જ રીતે તે જ લક્ષણો ત્રીજા, ચોથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ અનેક 'છોકરા'માં જોવામાં આવે છે. આવી સામાન્ય લક્ષણવાળી વ્યક્તિઓનો એક વર્ગ પાડ્યો, તેવીજ રીતે 'છોકરી'નો વર્ગ પાડ્યો, 'શહેર'નો વર્ગ પાડ્યો, 'પર્વત'નો વર્ગ પાડ્યો, 'નદી'નો વર્ગ પાડ્યો; આ પ્રમાણે તે તે નામથી ઓળખાતી દરેક વ્યક્તિ અથવા દરેક વસ્તુમાં અમુક સામાન્ય લક્ષણો હોવાથી દરેકના વર્ગ પાડવામાં આવ્યા, અથવા બીજી રીતે કહીએ તો જાતિ પાડવામાં આવી.

જો દરેક વસ્તુને માટે જુદું જુદું નામ હોય તો નામની સંખ્યાનો પાર રહે નહિ, માટે એક જ જાતની અને સરખા ગુણવાળી બધી વસ્તુઓનું–પ્રાણી કે પદાર્થનું–એક નામ; બીજી જાતની સરખા ગુણવાળી બધી વસ્તુઓનું બીજું નામ, એ પ્રમાણે નામ (ઇચ્છાથી) નક્કી કરેલાં હોય છે. એવા દરેકને **જાતિવાચક** નામ કહે છે. એ નામ પોતાના વર્ગની હરકોઈ વસ્તુને પણ લાગુ પડે છે. જેમકે છોકરો, શહેર, પર્વત, નદી, પથ્થર, લાકડું, મેજ, કાગળ, ઘઉં, સોનું, તેલ, ઘી, ગોળ, લશ્કર વગેરે.

જે નામ કોઈ આખા વર્ગને અથવા તે વર્ગની હરકોઈ વસ્તુને લાગુ પડે છે, તે જાતિવાચક નામ કહેવાય છે.

સંજ્ઞાવાચક નામ:—હવે ૨ ખાનાનાં વાક્યોમાં અનુક્રમે **મોતીલાલ, ગંગા, મુંબઈ, હિમાલય, સાબરમતી,** વગેરે કર્તાનાં ચોક્કસ નામ આપ્યાં છે. **કયો છોકરો** હસે છે? **મોતીલાલ.** બધા છોકરામાંથી એક જ છોકરો **જેનું નામ મોતીલાલ** છે તે હસે છે, બીજો કોઈ નહિ, એવો ચોક્કસ અર્થ આ નામથી નીકળ્યો. મોતીલાલ એ છોકરાનું ખાસ નામ છે. ખાસ નામ પાડવાનું શું કારણ? તે (છોકરાની) જાતિના–વર્ગના- બીજા છોકરાઓમાંથી તેને ઓળખી કાઢવા માટે; ખાસ નામ ન પાડીએ તો વહેવારમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય. **મોતીલાલ** હસે છે, એમ કહેવાથી ઘણા છોકરાઓમાંથી આપણે એ નામના છોકરાને ઝટ ઓળખી કાઢીશું. તેવી જ રીતે છોકરીઓના વર્ગમાંથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગંગાને, શહેરના વર્ગમાંથી મુંબઈને, પર્વતના વર્ગમાંથી હિમાલયને, અને નદીના વર્ગમાંથી સાબરમતીને તરત ઓળખી લઈશું. પ્રાણી અથવા વસ્તુ કે પદાર્થને ઓળખવા માટે ખાસ નામ આપવામાં આવે છે. **ખાસ નામ** એટલે **સંજ્ઞા.** જે નામને આવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી હોય, તે **સંજ્ઞાવાચક** નામ કહેવાય.

એક જ પ્રાણી કે પદાર્થનું ખાસ નામ પાડેલું હોય છે, તે સંજ્ઞાવાચક નામ કહેવાય છે.

ભાવવાચક નામ:—

अ	ब	क
૧ સાકરમાં **ગળપણ** છે.	૩ **ઊંઘ** આવે છે.	૧ **જમણ** સારૂં થયું
૨ લીંબુમાં **ખટાશ** છે.	૨ **સત્ય** તરે છે.	૨ **રમત** સરસ થઈ.
૩ મરચામાં **તીખાશ** છે.	૩ **ઉકળાટ** થાય છે.	૩ **વાચન** થયું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં નામ શેની ઓળખાણ આપે છે? ગળપણ, ખટાશ, તીખાશ એ પદાર્થના ગુણનાં નામ છે. ઊંઘ, સત્ય, ઉકળાટ એ **સ્થિતિ** કે **ભાવ**નાં નામ છે. જમણ, રમત, વાચન એ **ક્રિયા**નાં નામ છે. આ પ્રમાણે જે નામો ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયા બતાવે છે, તેમને **ભાવવાચક** નામ કહે છે. ભાવ એટલે જ ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયા.

ગુણ, લાગણી, સ્થિતિ કે ક્રિયાનાં નામોને ભાવવાચક નામ કહે છે.

સમૂહવાચક નામ:—લશ્કર, ટોળું, સંઘ, વણજાર, પંચ, એ દરેક નામમાં સમૂહનો અર્થ સમાએલો છે, માટે એ અને એવાં બીજાં નામો **સમૂહવાચક નામ** કહેવાય છે.

દ્રવ્યવાચક નામ:—ઘી, તેલ, ગોળ, મીઠું, સોનું, રૂપું, વગેરે નામો દ્રવ્યનાં છે; માટે એ અને એવાં બીજાં નામો **દ્રવ્યવાચક નામ** કહેવાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાંથી જાતિવાચક નામ શોધી તેની તળે લીટી દોરોઃ–

૧ શહેરની આસપાસ એક મોટો કોટ હતો.

૨ એક ઉજ્જડ મેદાનમાં માત્ર થોડાંક ઝાડ સિવાય બીજું કંઈ નજરે પડતું ન હતું.

૩ વગડામાં વિકરાળ પ્રાણીઓની બીક ઘણી હતી.

૪ મોટા મોટા રાજાઓને રાજપાટ છોડી વન વેઠવાં પડ્યાં છે.

૫ નાનું પણ સિંહનું બચ્ચું છે.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાંથી ભાવવાચક નામ શોધોઃ—

૧ મિત્રતાની ખરી કસોટી દુઃખમાં થાય છે.

૨ સત્પુરુષની સંપત્તિ જગતના ભલા માટે છે.

૩ મોટા માણસ પોતાની મોટાઈ કદાપિ છોડતા નથી.

૪ અન્યનો વૈભવ જોઈ હલકો માણસ બળાપો કરે છે.

૫ કુદરત એજ ઈશ્વરનો મહિમા છે.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગાએ યોગ્ય નામ મૂકી તેનો પ્રકાર જણાવોઃ—

૧ છગન કરીને એક——હતો.

૨ સાબરમતી——ને કાંઠે——શહેર વસ્યું છે.

૩ સાકરમાં——કુદરતી છે.

૪ મોટા માણસ પોતાની——છોડતા નથી.

૫ ——મોટો દુર્ગુણ છે.

૪. નીચેના ફકરામાંથી નામ શોધી તેના પ્રકાર જણાવોઃ—

સામાન્ય સ્થિતિમાંથી શિવાજીએ રાજ્ય મેળવ્યું. જંગલોમાં અને પહાડોમાં આથડતો બાબર આ દેશનો પાદશાહ થયો. અમદાવાદવાળા રાવબહાદુર રણછોડભાઈ છોટાલાલ સાધારણ હાલતમાંથી લાખો રૂપિયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કમાયા, અને ઘણાક રંક વિદ્યાર્થીઓ મહાપ્રયાસ કરીને વિદ્વાન થયા. મતલબ કે જેમને કોઈપણ બાબતમાં મોટાઈ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે, તેઓ દૃઢ નિશ્ચયથી, સતત મંડ્યા રહેવાથી, અતિશય ઉદ્યમથી, અને ઈશ્વરની કૃપાથી પોતાના કાર્યમાં ફતેહ પામે છે. આવા લોક મોટાઈ મેળવી તેનું ફળ બીજા જીવોને ચખાડે, એમાં નવાઈ નથી.

ખંડક ૫

સર્વનામ

અગાઉ તમે શીખી ગયા કે આપણે જે કંઈ જોઈએ, સાંભળીએ જેનો સ્પર્શ કરીએ, અને જે અનુભવીએ, એ બધાંને ઓળખવા માટે નામ આપવાં પડે છે. વારૂ, નીચે વાક્યો લખ્યાં છે તે વાંચોઃ—

અ ૧ **છગનલાલે** કહ્યું, કે **છગનલાલ** આજે જશે નહિ. ૨ **વનમાળીએ મગનલાલને** કહ્યું કે **મગનલાલ વનમાળીને** બોલાવતો હતો, એ **વનમાળી** જાણતો ન હતો. ૩ **કેશવલાલ** જતો હતો, તેવામાં **કેશવલાલ** પડી ગયો.

પહેલા વાક્યમાં 'છગનલાલ' નામ કેટલી વાર આવે છે? બે વાર. બીજા વાક્યમાં 'વનમાળી' અને 'મગનલાલ' એ નામો પણ એકથી વધારે વાર આવે છે. ત્રીજા વાક્યમાં 'કેશવલાલ' બે વખત આવે છે. વારૂ, તમને વાંચતાં કેવું લાગ્યું? આપણે વાત કરતા હોઈએ ત્યારે આમ વારંવાર એકનું એક નામ ફરી ફરીને આવે, એ બિલકુલ સારૂં લાગે નહિ. વળી તેમાં કેટલોક વખત નકામો ગાળવો પડે, અને વાતચીતમાં પણ ગુંચવણ આવી જાય. ભાષામાં આમ બોલવું કે લખવું યોગ્ય ન ગણાય; કારણકે સરળતા સચવાય નહિ.

બ હવે નીચેનો ફકરો વાંચી જોશો, તો તે પણ તમને તદ્દન ગુંચવણ ભરેલો જણાશે, અને ઠીક લાગશે નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગૂજરાતના મુસલમાની રાજ્યનો ત્રીજો સુલતાન **અહમદશાહ** નામે હતો. **અહમદશાહે અહમદશાહ**ના નામ ઉપરથી જે શહેર વસાવ્યું, તે શહેરને **અમદાવાદ** કહે છે. **અમદાવાદને અહમદશાહે** રાજધાની કરી, **અમદાવાદ**ને ફરતો કોટ બંધાવવા માંડ્યો.

અહીં નીચે **अ** અને **ब**માંનાં વાક્યોમાં નામની જગાએ બીજાં પદ મૂકવામાં આવ્યાં છે, તે વાંચો અને પછી બંનેનો મુકાબલો કરો; કયું ઠીક લાગે છે?

अ ૧ છગનલાલે કહ્યું, કે હું આજે જઈશ નહિ.

૨ વનમાળીએ મગનલાલને કહ્યું, કે **તું મને** બોલાવતો હતો, એ હું જાણતો ન હતો.

૩ કેશવલાલ જતો હતો, તેવામાં **તે** પડી ગયો.

ब ગૂજરાતના મુસલમાની રાજ્યનો ત્રીજો સુલતાન અહમદશાહ નામે હતો. **તેણે પોતાના** નામ પરથી જે શહેર વસાવ્યું, **તેને** અમદાવાદ કહે છે. **તેને તેણે** રાજધાની કરી, **તેને** ફરતો કોટ બંધાવવા માંડ્યો.

ઉપરનાં વાક્યો ફરીથી વાંચો. હું આજે જઈશ નહિ, એમાં હું એટલે કોણ? **છગનલાલ.** **તું** મને બોલાવતો હતો, એમાં **તું** એટલે કોણ? **મગનલાલ.** ત્રીજા વાક્યમાં **તે** પડી ગયો. એમાં **તે** એટલે કોણ? **કેશવલાલ.** વારુ, **હું, તું, તે** એ પદો કોને માટે વપરાયાં? છગનલાલ, મગનલાલ અને કેશવલાલ એ નામોને માટે. વારુ, તેવી જ રીતે **ब** ફકરામાં **તેણે, પોતાના, તેને** એ પદો પણ અહમદશાહ, શહેર અને અમદાવાદ એ નામોને માટે વપરાયાં છે, એ તમે સમજી શકશો. આવી રીતે આપણા બોલવામાં કે લખવામાં એકનું એક નામ ફરી ફરીને આવે, તો તેને બદલે આપણે આવાં પદો મૂકવાં જ પડે છે. ગમે તે નામ હોય, તો પણ તેને બદલે તે પદો મૂકી શકાય છે. એ પદો બધાં (સર્વ) નામને બદલે વપરાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રાણી, પદાર્થ, ગુણ, સ્થિતિ કે ક્રિયા એ દરેક પ્રકારના નામને માટે એ પદો વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્યમાં જે પદો નામને ઠેકાણે વપરાય છે, તે સર્વનામ કહેવાય છે.

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાંથી સર્વનામ શોધોઃ—

૧ હું આજે ગામ જવાનો છું.

૨ તમે મારી સાથે આવશો ?

૩ કેશવજીએ કહ્યું, કે તે અહીં આવવાનો છે.

૪ પરમેશ્વર આપણો પિતા છે.

૫ તે મને, તમને અને બધાંને પાળે છે.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં સર્વનામ મૂકોઃ—

૧ રામુ હિસાબ ગણે છે, પણ રામુને હિસાબ આવડતો નથી.

૨ મેજ ઉપર પુસ્તક છે; પુસ્તક કોનું છે ?

૩ કલ્યાણે મગનને કહ્યું, કે મગન, કલ્યાણ પાસે આવ.

૪ હાથી પાણીમાં નહાય છે; હાથીને તરવાનો શોખ હોય છે.

૫ વરસાદ બહુ પડ્યો; વરસાદથી નદીમાં પૂર આવ્યું. પૂરમાં ઘણાં માણસો તણાઈ ગયાં.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગાએ યોગ્ય સર્વનામ મૂકોઃ—

૧ હું કલમથી લખું છું,——ભાગી ગઈ.

૨ વનમાં ઘણાં ઝાડ હતાં,——સુકાઈ ગયાં.

૩ ——સાથે——આવશો ?

૪ આ વાત——પસંદ નથી.

૫ ——ચોપડી અને——ચોપડી એ બંને કદમાં સરખી છે.

૪. નીચેના ફકરામાં યોગ્ય સર્વનામ મૂકોઃ—

જયાનંદ કહે, સાહેબ, આજ સવારે નિશાળનો ઘંટ વાગ્યા પહેલાં જીવણરામ——પાસે આવ્યો, ને કહેવા લાગ્યો કે——ભમરડાની આર નીકળી ગઈ છે, માટે——ભમરડો ફેરવવા આપ.——ના કહી; કેમકે——નિશાળે જતાં મોડું થાય——ભમરડો આપ્યો નહિ, ત્યારથી——બંકાઈ ગયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૬

સર્વનામ : પ્રકાર

પુરુષવાચક સર્વનામ:—કનક પોતાના ભાઈબંધ રમણ સાથે વાતચીત કરે છે:

૧ કનક—રમણ, હું આજે મેળો જોવા જવાનો છું. **તું** મારી સાથે આવીશ?

૨ રમણ—વારુ, હું, મારી બેન, મારો ભાઈ, એમ **અમે** બધાંએ આવવાનાં છીએ.

૩ કનક—મારા મોટા ભાઈ ઘેર રહેશે; **તે** આવવાના નથી.

હું આજે મેળો જોવા જવાનો છું, એ વાક્યમાં **હું** કોને માટે વપરાયું છે? કનક **જે બોલે છે તેને પોતાને માટે.** વારુ, **તું** મારી સાથે આવીશ, એમાં **તું** કોને માટે માટે વપરાયું છે? કનક **જેની સાથે વાત કરે છે તેને માટે,** એટલે **રમણને માટે. તે** આવવાના નથી, એમાં **તે** કોને માટે વપરાયું છે? વાત કરનાર અને વાત સાંભળનાર સિવાય ત્રીજા માણસ માટે. તે અહીં હાજર નથી. વારુ, ત્યારે બોલનાર માણસ હંમેશાં પોતાને માટે **હું** (સર્વનામ) વાપરે છે. જેની સાથે વાત થતી હોય તેને માટે **તું** વપરાય છે, અને ત્રીજો માણસ જે હાજર ન હોય તેને માટે **તે** વપરાય છે, હવે નીચેનાં વાક્યો વાંચોઃ

૧ **ગાય** દૂધ આપે છે; **તે** ઉપયોગી પ્રાણી છે.

૨ **ગુલાબ** સુંદર ફૂલ છે; **તે** રંગે ગુલાબી છે.

૩ **આળસ** મોટો દુર્ગુણ છે; **તે** તજો.

૪ મદારી **રમત** રમ્યા; **તે** સરસ હતી.

આ વાક્યોમાં '**તે**' કોને માટે વપરાયું છે તે જુઓ. એ પદ અનુક્રમે **ગાય, ગુલાબ, આળસ** અને **રમત** એ નામોને બદલે વપરાયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હું, તું, એ સર્વનામ માત્ર **પુરુષને બદલે વપરાય છે, અને તે પુરુષ ઉપરાંત પ્રાણી, પદાર્થ,** તેમજ ગુણ કે **ક્રિયાનાં નામો માટે પણ વપરાય છે; છતાં એ બધાં પુરુષવાચક સર્વનામ કહેવાય છે.**

બોલનાર અથવા વાત કરનાર માણસ જ્યારે પોતા ઉપરાંત બીજાનો પણ સમાવેશ કરે, ત્યારે **હું**ને બદલે **અમે** પદ વપરાય છે. તેવી જ રીતે જેની સાથે વાત કરવામાં આવતી હોય, તે એક કરતાં વધારે હોય તો **તું**ને બદલે **તમે** પદ વપરાય છે. એ જ રીતે ત્રીજાને વિષે વાત થતી હોય અને તે એક કરતાં વધારે હોય, તો **તે**ને બદલે **તેઓ** પદ વપરાય છે.

પહેલો પુરુષ સર્વનામ:—હું, અમે, આપણ, આપણે. બોલનાર પોતાને માટે કે પોતાની સાથે બીજાને માટે પણ બોલે છે. **હું એક**ના અર્થમાં વપરાય છે; **અમે, આપણ, આપણે—વધારે**ના અર્થમાં વપરાય છે.

બીજો પુરુષ સર્વનામ:—તું, તમે, તમો. જેની સાથે વાત થાય છે તે સામો માણસ એટલે બીજો માણસ, તેને માટે વપરાય છે. **તું એક**ના અર્થમાં વપરાય છે; **તમે, તમો—વધારે**ના અર્થમાં વપરાય છે.

ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ:—તે, તેઓ. વાત કરનાર અને વાત સાંભળનાર એ બેથી અન્ય જે ત્રીજો માણસ તેને માટે, અથવા કોઈ પ્રાણી, પદાર્થ, તેમજ ગુણ કે ક્રિયાનાં નામો માટે વપરાય છે. **તે એક**ના અર્થમાં વપરાય છે; **તેઓ વધારે**ના અર્થમાં વપરાય છે.

પુરુષવાચક સર્વનામ	પહેલો પુરુષ	બીજો પુરુષ	ત્રીજો પુરુષ
એકના અર્થમાં	હું	તું	તે,* તેણી,+
વધારેના અર્થમાં	અમે, અમો, આપણ, આપણે	તમે, તમો.	તેઓ.

* આ પદ ત્રણે જાતિમાં વપરાય છે.
+ આ પદનો નારી જાતિમાં પ્રયોગ થઈ શકે, પણ તે વહેવારુ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રશ્નવાચક સર્વનામ:—૧ આ શહેરમાં **કોણ** મોટું છે? ૨ ઘરમાં **કોણ** આવ્યું? ૩ આ રસ્તો **કયો**? ૪ આ શેરી **કઈ**? ૫ આ **શું** કરો છો? આ વાક્યોમાં **કોણ, કયો, કઈ, શું,** એ સર્વનામો નામની જગાએ આવ્યાં છે; પણ તે **પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાયાં છે, માટે તે પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહેવાય છે.**

કોણ, કયો, કઈ, કયું, શો, શી, શું, વગેરે પ્રશ્નવાચક સર્વનામો છે.

પ્રશ્ન પૂછવામાં વપરાતાં સર્વનામો પ્રશ્નવાચક સર્વનામ કહેવાય છે.

સ્વવાચક સર્વનામ:—૧ હું **પોતે** જઈશ. ૨ રાજા **પોતે** પધારે છે, ૩ રાજા **જાતે** આ કામ કરે છે. ૪ તમે **જાતે** કામ કર્યું. ૫ રાજા **પંડે** ન્યાય આપે છે. આ વાક્યોમાં **પોતે, જાતે, પંડે,** એ સર્વનામો જાતનો–પોતાનો– અર્થ દર્શાવે છે. જાત એટલે સ્વ. પોતે, જાતે, પંડે, એ સ્વવાચક સર્વનામો છે.

જે સર્વનામો પોતાપણાનો અથવા સ્વપણાનો અર્થ દર્શાવે, તે સ્વવાચક સર્વનામ કહેવાય.

દર્શક સર્વનામ:—૧ વર્ગનો પહેલો છોકરો તે **આ** છે. ૨ **એ** પંખીનો માળો છે. ૩ **પેલો** ત્યાં બેઠો બેઠો લખે છે. ૪ **ઓલ્યો** કોણ આવે છે? એમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો સર્વનામ છે, અને આપણું ધ્યાન–લક્ષ–નજર ખેંચતાં હોય તેવો તેમના પ્રયોગથી અર્થ નીકળે છે. તેમાં 'આ' પાસેની વસ્તુ કે પ્રાણી બતાવે છે, અને 'એ', 'ઓલ્યો', 'પેલો' દૂરની વસ્તુ બતાવે છે. આ સર્વનામો પ્રાણી કે વસ્તુને જાણે દેખાડે છે, માટે તે **દર્શક સર્વનામ** કહેવાય છે.

પ્રાણી કે પદાર્થને દર્શાવનારાં સર્વનામને દર્શક સર્વનામ કહે છે.

पुस्तकालय

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનિશ્ચિત સર્વનામ:—૧ હજી **કોઈ** નિશાળે આવ્યું નથી. ૨ **હરકોઈ** સારું કામ કરી શકે છે. ૩ **કેટલાક** તો એટલા ઉપર બેઠા હતા. ૪ પાણિપતના યુદ્ધમાં માત્ર **થોડાક** બચવા પામ્યા. ૫ આ વાતમાં **કંઈક** છે ખરું. આ વાક્યમાં **કોઈ, હરકોઈ, કેટલાક, થોડાક, કંઈક,** વગેરે સર્વનામો કોઈ ચોક્કસ નામ માટે વપરાયાં નથી. તેમનાથી કોઈ નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થ સમજાતો નથી, માટે તે **અનિશ્ચિત સર્વનામ** કહેવાય છે.

જે સર્વનામથી નિશ્ચિત પ્રાણી કે પદાર્થ નહિ, પણ મોઘમ એટલે ગમે તે કોઈ મોઘમ પ્રાણી કે પદાર્થ સમજાય છે, તે અનિશ્ચિત સર્વનામ કહેવાય છે.

સંબંધી સર્વનામ:—૧ **જે** ખાડો ખોદે **તે** પડે. ૨ **જેવું** વાવશો **તેવું** લણશો. ૩ **જેટલું** ખાસ જોઈતું હોય **તેટલું** ખરીદવું. ૪ **જેવડું** મંગાવશો **તેવડું** મોકલીશું. આ વાક્યોમાં **જે–તે, જેવું–તેવું, જેટલું–તેટલું, જેવડું–તેવડું,** એ પદો એકબીજાની સાથે હંમેશાં વપરાય છે. 'જે ખાડો ખોદે પડે,' 'જેવું વાવશો લણશો,' એમ બોલવાથી અર્થ સમજાતો નથી; કારણ કે પદોનો સંબંધ સ્પષ્ટ થતો નથી; માટે વાક્યમાં **જે** પછી **તે** મૂકવો જ જોઈએ. તેવી જ રીતે **જેવું** પછી **તેવું, જેટલું** પછી **તેટલું, જેવડું,** પછી **તેવડું,** એમ પદો મૂકવાં જ જોઈએ. આવી રીતે એક પદને બીજા પદની અપેક્ષા રહે છે. આ પદો એકબીજા સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે તેઓ **સંબંધી સર્વનામ** કહેવાય છે.

એકબીજા સાથે સંબંધ રાખનારાં સર્વનામોને સંબંધી સર્વનામ કહે છે.

સર્વનામ પછી જો કોઈ નામ આવે, તો તે સર્વનામ વિશેષણ રૂપે ગણાય છે. દા. **કયો** છોકરો, **કેટલાંક** માણસ, **આ** પુસ્તક, **જે** આંબો, આમાં આવા પ્રયોગ વખતે કયો, કેટલાંક, આ અને જે, એ પદો સર્વનામ નહિ પણ વિશેષણ ગણાય છે, એ તમે હવે પછી શીખશો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાંથી પુરુષવાચક સર્વનામ શોધી તે કઈ જાતનું છે, તે જણાવો:—

૧ તે દૂર દેશથી આજે આવ્યો. ૨ હું તેની સાથે બહારગામ જવાનો છું ૩ તું તારું કામ કરજે. ૪ અમે નદીકિનારે બેઠા હતા. ૫ તેઓ તેમની સાથે વાત કરે છે. ૬ તમે થોડી વાર રાહ જોજો. ૭ આપણે ત્યાં જવાના છીએ.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાંથી પ્રશ્નાર્થ સર્વનામ શોધો:—

૧ આ જગતમાં સંપૂર્ણ સુખી કોણ છે?

૨ આમાં શું પડ્યું છે?

૩ બગીચામાં સુંદર વૃક્ષ છે તે કયું?

૩. નીચેનાં વાક્યોમાંથી અનિશ્ચિત સર્વનામ શોધી કાઢો:—

૧ કોઈએ આ છોકરાની સ્લેટ ભાંગી.

૨ હરકોઈ ધારે તો મનથી સુખી થઈ શકે.

૩ કેટલાક તો બહુ દૃઢ નિશ્ચયવાળા હોય છે.

૪ બૂમ પડતાં અમુક તો આ દિશામાં જતા રહ્યા.

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં જે સર્વનામ હોય તેની નીચે લીટી દોરો, અને તેના પ્રકાર જણાવો:—

૧ આ પ્રસંગે જે હાજર હતા, તેમણે પોતાની ફરજ બજાવતાં પ્રાણ ખોયા.

૨ હું જ બધો કારભાર કરું છું, મારા વિના ચાલે જ નહિ, એમ કહેવું એ અજ્ઞાન છે.

૩ તમારામાંથી કેટલાક વખતસર નિશાળે આવતા નથી.

૪ સારું કામ હરકોઈને ગમે.

૫ આ કરું, કે તે કરું, એમ સંશયમાં ને સંશયમાં પેલાથી કંઈ થતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૭

જાતિ

તમે નામ વિષે શીખી ગયા છો. **છોકરો, છોકરી; ઘોડો, ઘોડી; ડુંગરો-ડુંગર, ડુંગરી; પથ્થર, ઝાડ, પાણી, ઊંઘ, લેખન,** આ બધાં નામો છે. આ બધાં નામો વિષે તમારે વધારે વાતચીત કરવી હોય, તો તમારે કેટલાક પ્રશ્ન પૂછવા પડશે. '**છોકરો**' એને માટે તમારે કંઈ પૂછવું હોય, તો **કયો** છોકરો અથવા **કેવો** છોકરો એમ પૂછવું પડશે. છોકરીને માટે કઈ છોકરી અથવા **કેવી** છોકરી એમ પૂછવું પડશે. વળી ઝાડ વિષે પૂછશો તો **કેવું** ઝાડ **કયું** ઝાડ; તેમજ **કેવું** પાણી, **કેવી** ઊંઘ, **કયું-કેવું** લેખન એવા પ્રશ્નો પૂછશો. છોકરો કઈ જાતિનો છે? પુરુષ જાતિનો. છોકરી સ્ત્રી જાતિની છે. તેવી જ રીતે ઘોડો પુરુષ જાતિનો, અને ઘોડી સ્ત્રી જાતિની છે. દુનિયામાં જે જે વસ્તુમાં જીવ છે તે પુરુષ કે સ્ત્રી જાતિમાં છે, તે આપણે સમજી-જાણી શકીએ છીએ. પુરુષ જાતિના ચિહ્નવાળાને પુરુષ જાતિમાં, અને સ્ત્રી જાતિના ચિહ્નવાળાને સ્ત્રી જાતિમાં ગણીએ છીએ; એટલે કુદરતમાં આમ બે જ જાતિ છેઃ પણ આપણે બોલવામાં એક વધારાની ત્રીજી જાતિ વાપરીએ છીએ. જુઓ, નીચે કેટલાંક નામની જાતિ આપણે બોલીએ છીએ. તે પ્રમાણે જણાવી છે:—

અ

પુરુષ જાતિ	સ્ત્રી જાતિ	બેથી અન્ય-જુદી જાતિ
૧ છોકરો આવ્યો.	છોકરી આવી.	છોકરું આવ્યું.
૨ ઘોડો દોડયો.	ઘોડી દોડી.	ઘોડું દોડયું.

બ

૧ ડુંગર / ડુંગરો } ઊભો છે.	ડુંગરી ઊભી છે.	ઝાડ ઊગ્યું.
૨ પથ્થર પડયો છે.	ઊંઘ આવી.	પાણી પડયું.
૩ હર્ષ થયો.	દયા ઊભરાઈ.	લેખન થયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર નામોની જાતિ પ્રમાણેની અ ગોઠવણીમાં 'છોકરું' એને ત્રીજી જાતિમાં મૂક્યું છે. કુદરતી રીતે તે સ્ત્રી કે પુરુષ જાતિનું હોય, પણ બોલવામાં તેને એમાંથી એકે જાતિનું ગણતા નથી; તેવી જ રીતે વ ગોઠવણીમાં તમામ નામો નિર્જીવ છે, છતાં તેને બોલીએ છીએ તે પ્રમાણે જુદી જુદી જાતિમાં ગોઠવ્યાં છે. આવી રીતે કુદરતી જાતિ કરતાં ભાષાની જાતિ જુદી છે. તેમાં સામાન્ય રીતે જે પદાર્થ કે પ્રાણીમાં બળ, મોટાપણું, વગેરે ગુણોનું આરોપણ કર્યું હોય તેને આપણે પુરુષ કે **નર જાતિ**માં ગણીએ છીએ; પરંતુ જે પદાર્થ કે પ્રાણીમાં આપણે કોમળતા, નિર્બળતા વગેરે ગુણોનું આરોપણ કરીએ છીએ, તેને આપણે સ્ત્રી કે **નારી જાતિ**માં ગણીએ છીએ; પણ જેનામાં ચેતન નથી અથવા જેને છેક નિર્બળ ગણીએ છીએ, તેને એમાંથી એકે નહિ એટલે **નાન્યતર જાતિ**માં ગણીએ છીએ. જાતિની બાબતમાં ભાષામાં આવો વ્યવહાર જોવામાં આવે છે.

નર જાતિ:—'**છોકરો** દોડ્યો.' '**કાગડો** ઊડ્યો'. '**દડો** ઝીલ્યો.' આ વાક્યોમાં '**છોકરો**,' '**કાગડો**,' ને '**દડો**' નર કે પુરુષની જાતિનાં નામ છે. આ નામો નરની પેઠે બોલાય છે, અને એમને છેડે 'ઓ' આવેલો છે. નરની પેઠે બોલાતાં નામને છેડે ઘણું કરીને 'ઓ' આવે છે; પરંતુ '**છગનલાલ** કૂદ્યો.' '**રાજા** ગુસ્સે થયો.' '**હાથી** ચાલ્યો.' '**લાડુ** ખાધો.' આ વાક્યો તપાસતાં માલમ પડે છે, કે તેમાં વપરાએલાં નામોને છેડે 'ઓ' આવેલો નથી, તો પણ તે નરની પેઠે બોલાય છે.

જે શબ્દો નરની પેઠે બોલાય છે, તે નર જાતિના કહેવાય છે. જાતિ એટલે **વર્ગ.**

નારી જાતિ:—'**છોકરી** ઊઠી.' '**સાહી** ઢળી.' આમાં '**છોકરી**' અને '**સાહી**' એ નામો નારીની પેઠે બોલાય છે. એવા શબ્દોને છેડે ઘણું કરીને 'ઈ' આવે છે; પરંતુ '**વાત** બની.' '**આશા** રાખી.' '**જૂ** નીકળી.' '**હરડે** ખાંડી.' '**જળો** મૂકી.' આ વાક્યોમાં વપરાએલાં નામોને છેડે 'ઈ' આવેલી નથી, છતાં તે નારીની પેઠે બોલાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે શબ્દો નારીની પેઠે બોલાય છે, તે નારી જાતિના કહેવાય છે.

નાન્યતર જાતિ:—'છોકરું રડ્યું.' 'ગાડું ચાલ્યું.' આ બંને વાક્યોમાં નામને છેડે 'ઉ' છે, અને તે નર કે નારીની પેઠે બોલાતાં નથી. ઘણું કરીને આ જાતનાં નામને છેડે 'ઉ' આવે છે; પરંતુ '**કલકત્તા** મોટું છે.' '**મોતી** પાણીદાર છે.' '**વસો** નાનું છે.' '**લખનૌ** પ્રખ્યાત શહેર છે.' આ વાક્યોમાં નામને છેડે અનુક્રમે 'આ,' 'ઈ,' 'ઓ' અને 'ઔ' છે.

નાન્યતર=ન+અન્યતર; જે શબ્દોની જાતિ અન્યતર–એમાંથી એક એટલે નર કે નારી–નથી, તે નાન્યતર જાતિના ગણાય છે.

જે શબ્દો નર કે નારી જાતિના નથી, તે નાન્યતર જાતિના કહેવાય છે.

અમુક નામ નર, નારી, કે નાન્યતર જાતિનું છે, એ તે નામની પછી 'કેવો,' 'કેવી,' 'કેવું' એ મૂકીને બોલી જોવાથી જણાય છે; જેમકે 'કોળી' (કેવો)–નર જાતિ, 'પાટલા ઘો' (કેવી) નારી જાતિ, 'ઘર' (કેવું) નાન્યતર જાતિ.

નર જાતિનાં નામોમાંથી નારી જાતિનાં નામો નીચે પ્રમાણે બનાવવામાં આવે છે:—

નર	**નારી**
શેઠ	શેઠાણી
કોળી	કોળણ, કોળેણ
રાક્ષસ	રાક્ષસણી
ભીલ	ભીલડી

આ દાખલા ઉપરથી સમજાય છે, કે નર જાતિનાં નામોને **પ્રત્યય*** લગાડવાથી નારી જાતિનાં નામ બને છે. '**આણી**,' '**અણ**,' '**એણ**,' '**ઈ**,' '**ણી**,' '**ડી**' વગેરે પ્રત્યયો નારી જાતિનાં નામ બનાવનારા છે.

* શબ્દને છેડે એક કે વધારે અક્ષર આવીને તેના અર્થમાં ફેર પાડે છે, ત્યારે તે અક્ષરને **પ્રત્યય** કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નર	નારી
બાપ	મા
પુરુષ	સ્ત્રી

નર જાતિનાં નામોમાંથી નારી જાતિનાં નામો પ્રત્યય લગાડવાથી કે તદ્દન જુદી જ રીતે થાય છે.

'સોપારી,' 'તમાકુ', 'ચા'. આ અને બીજા કેટલાક શબ્દો પ્રાન્તિક ભેદને લીધે જુદી જુદી જાતિમાં વપરાય છે.

જાતિ ઓળખવાને માટે ખાસ નિયમો બહુ ઉપયોગી થઈ પડશે નહિ. ભાષાના વ્યવહારથી જાતિનું જ્ઞાન દૃઢ થાય છે. સામાન્ય રીતે નામની પહેલાં 'કેવો,' 'કેવી' 'કેવું' શબ્દો મૂકવાથી તેની જાતિ ઓળખાય છે. તે શબ્દો અનુક્રમે નર, નારી અને નાન્યતર જાતિની ઓળખાણ આપે છે.

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાં નામની જાતિ કઈ છે?

૧ નદીમાં પાણી વહ્યા કરે છે.
૨ ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા (છે)!
૩ વનમાં દમયંતી નળની શોધ કરતી હતી.
૪ માળી બગીચામાં ફૂલ વીણે છે.
૫ અમદાવાદ મોટું શહેર છે.
૬ કાગળ ઉપર સાહી ઢળી.
૭ ક્રોધ એ મોટો દુર્ગુણ છે.
૮ પ્રેમ એ મોટો ગુણ છે.
૯ હરિનું કીર્તન કલ્યાણકારી છે.
૧૦ માતાની સેવા એ મોટો ધર્મ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. નીચેના ફકરામાંથી નામની તેમજ સર્વનામની જાતિ કહોઃ—

કોઈ કોઈ ડુંગર સીધા ચડાવવાળા હોય છે. કોઈની બાજુઓ તો ભીંત જેવી છેક ઊભી હોય છે. કોઈનાં શિખર અણીદાર હોય છે, અને કોઈનાં શિખર પર સપાટ જમીન હોય છે. તે ઉપર લોકો હવા ખાવાના બંગલા, કિલ્લા, કે દેવસ્થાનો બાંધે છે. પાલિતાણા પાસે શેત્રુંજા ડુંગર પર એવાં દેવસ્થાનો ઘણાં છે.

૩. જુદા જુદા પ્રત્યયથી થતાં તેમજ મૂળ નામથી જુદી જ રીતે થતાં નારી જાતિનાં નામોની યાદી કરો.

ખંડક ૮

વચન

अ	ब
૧ છોકરો આવ્યો.	૧ છોકરા—છોકરાઓ આવ્યા.
૨ કાગળ મળ્યો.	૨ કાગળ (કાગળો) મળ્યા.
૩ પુસ્તક પડયું છે.	૩ પુસ્તક—પુસ્તકો પડયાં છે.

अ ખાનામાં વાકયો વાંચી કહો, કે છોકરો, કાગળ, પુસ્તક વગેરે નામો સંખ્યામાં કેટલાં છે? એક છે કે વધારે? એક. બોલવા ઉપરથી જ તેમની સંખ્યા જણાઈ આવે છે. હવે **ब** ખાનામાં વાકયો વાંચી નામની સંખ્યા કહો. તેમાં એક કરતાં વધારે સંખ્યાનો અર્થ જણાય છે, એમ તરત જ તમે કહી શકશો; તે બે, ત્રણ કે તેથી વધારે હોય. વહેવારમાં આપણે એક કરતાં વધારે પ્રાણી કે વસ્તુ વિષે ઘણી વખત વાત કરવાની હોય છે. ચાકર **આવ્યો.** ઘોડો **જોયો.** એમ કહીએ ત્યારે એક વિષે આપણે વાત કરીએ છીએ; પણ ચાકર **આવ્યા,** ઘોડા **જોયા,** એમ કહીએ ત્યારે એક કરતાં વધારે ચાકર તથા ઘોડા વિષે વાત કરીએ છીએ. વળી જુઓ, ઉપર એક વિષે વાત કરીએ ત્યારે શબ્દનું રૂપ કેવું છે; અને વધારે વિષે વાત કરીએ ત્યારે તે કેવું થાય છે. દાખલા તરીકે, એક હોય ત્યારે **છોકરો** એમ બોલીએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છીએ, અને વધારે હોય ત્યારે **છોકરા** એમ કહીએ છીએ. આમ વધારે સંખ્યા બતાવતી વખતે મૂળ શબ્દના રૂપમાં છેડે સ્વરમાં ફેરફાર કરીએ છીએ, અથવા બીજો સ્વર ઉમેરીએ છીએ.

જાતિ	એક	વધારે
નર	છોકરો ઘોડો ચાકર લાડુ રાજા હાથી	છોકરા, છોકરાઓ ઘોડા, ઘોડાઓ ચાકર, ચાકરો લાડુ, લાડુઓ રાજા, રાજાઓ હાથી, હાથીઓ
નારી	પાટી શાળા જૂ વાવ	પાટી, પાટીઓ શાળા, શાળાઓ જૂ, જૂઓ વાવ, વાવો
નાન્યતર	છોકરું ઈંડું પુસ્તક	છોકરાં, છોકરાંઓ ઈંડાં, ઈંડાંઓ પુસ્તક, પુસ્તકો

ઉપરનાં ત્રણે જાતિનાં નામોને છેડે એક અથવા વધારે સંખ્યા બતાવતી વખતે જુદા જુદા સ્વર છે, તે બરાબર તપાસી જુઓ. ગૂજરાતીમાં સામાન્ય રીતે નર જાતિના નામને છેડે **ઓ** હોય તો વધારે સંખ્યા બતાવતી વખતે તેનો **આ** કરવો પડે છે, નારી જાતિમાં ઈની પછી **ઓ** મૂકવો પડે છે, અને નાન્યતર જાતિમાં ઉં નો **આં** કરવામાં આવે છે. વળી ઉપરના દાખલા ઉપરથી બીજી બાબત પણ તમે જોઈ હશે, કે કેટલાંક નામોના રૂપમાં ફેરફાર કર્યા વિના પણ બહુપણાનો અર્થ લાવી શકાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા બોલવામાં જ્યારે એકપણાનો અર્થ હોય, ત્યારે તે નામ **એકવચન**માં છે; પણ જ્યારે તેમાંથી બહુપણાનો અર્થ નીકળે, ત્યારે તે **બહુવચન**માં છે, એમ કહેવાય છે. વચન એટલે બોલવું તે.

શબ્દના જે રૂપમાં એકનો અર્થ હોય તે એકવચનમાં, અને બહુનો અર્થ હોય તે બહુવચનમાં ગણાય છે.

ઉપર તમે જોઈ ગયા કે **ત્રણે જાતિનાં શબ્દોનાં મૂળ રૂપ** કેટલીક વખત **બહુવચનમાં વપરાય છે, અથવા તે રૂપોને પ્રત્યય લગાડવાથી બહુવચન બને છે.**

ઘઉં આવ્યા. બળિયા નીકળ્યા. ઘઉં, બળિયા, તથા એવા બીજાં કેટલાંક નામો ગૂજરાતીમાં બહુવચનમાં વપરાય છે.

દૂધ પીધું. **તેલ** ઢળ્યું. **અહંકાર** થયો. દૂધ, તેલ, અહંકાર તથા એવાં બીજાં કેટલાંક નામો એકવચનમાં જ વપરાય છે.

સર્વનામનાં જાતિવચનઃ—સર્વનામ એ નામને ઠેકાણે વપરાય છે, તેથી **નામનાં જ જાતિવચન હોય છે, તે જ સર્વનામનાં પણ ગણવામાં આવે છે.**

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાં નામ તથા સર્વનામ જે વચનમાં હોય, તે વચનને બને ત્યાં ફેરવોઃ—

૧ રામુ ભમરડો ફેરવે છે.

૨ મોટાં શહેરોમાં મેળા ભરાય છે, ત્યારે ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે.

૩ ગાંધીની દુકાને તજ, લવિંગ વગેરે મસાલો વેચાય છે.

૪ જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ વસે છે.

૫ પોપટ મીઠું બોલે છે.

૬ છાપરા ઉપર પતંગ પડ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭ હું મારા મિત્ર સાથે કાપડ ખરીદવા બજારમાં ગયો હતો.
૮ દુકાળને લીધે અનાજ મોંઘું વેચાયું હતું.
૯ નદીનું પાણી સુકાવા લાગ્યું છે.
૧૦ પુરુષોત્તમ હોશિયાર છોકરો છે.
૧૧ રબારીને ત્યાં ઘણાં ઢોર છે.

૨. નીચેના ફકરામાં નામ અથવા સર્વનામ કયા વચનમાં છે તે જણાવો, અને તે નામ અથવા સર્વનામનું વચન ફેરવોઃ—

એ ગધેડો રોજ ખેતરોમાં ફરતો. ત્યાં તેને એક શિયાળ સાથે દોસ્તી થઈ. એક રાત્રે બંને જણાં ચીભડાંના એક ખેતરમાં પેઠાં. વાડ ઊંચી અને મજબૂત હતી, એટલે શિયાળથી પેસાય એમ ન હતું; પણ ગધેડો છીંડું પાડીને પેઠો.

૩. નીચે પ્રમાણે બહુવચનનાં નામોની યાદી કરોઃ—

૧ છેડે સ્વરમાં ફેરફાર ન થાય.
૨ છેડે સ્વરમાં ફેરફાર થાય.
૩ છેડે બીજા સ્વર ઉમેરાય.
૪ બહુવચનમાં જ રહે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૯

વિભક્તિ : અર્થ

अ	ब
૧ હું છોકરો બોલાવું છું.	૧ હું છોકરા**ને** બોલાવું છું.
૨ ગોળી વાઘ માર્યો.	૨ ગોળી**એ** વાઘ**ને** માર્યો.
૩ રાજા તે ઇનામ આપ્યું.	૩ રાજા**એ** તે**ને** ઇનામ આપ્યું.
૪ ચપ્પુ કલમ ઘડી.	૪ ચપ્પુ**થી** કલમ ઘડી.
૫ અમદાવાદ સૂરત મોટું છે.	૫ અમદાવાદ સૂરત**થી** મોટું છે.
૬ શિક્ષક પુસ્તક પડ્યું.	૬ શિક્ષક**નું** પુસ્તક પડ્યું છે.
૭ ઝાડ ફળ ઘણાં છે.	૭ ઝાડ**માં** (ઝાડે) ફળ ઘણાં છે.

ઉપર **अ** ખાનામાં જે લખ્યું છે તે વાંચો. દરેકમાં ક્રિયાપદ છે, પણ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થતો નથી. 'હું છોકરો બોલાવું છું' એમાંથી સ્પષ્ટ અર્થ નીકળતો નથી, અને એ પ્રમાણે વહેરવારમાં બોલાતું નથી. 'રાજા તે ઇનામ આપ્યું' એમાંથી પણ કહેવાની મતલબ સમજાતી નથી. હવે **ब** ખાનામાં જે લખ્યું છે તે વાંચી જુઓ. હું બોલાવું છું. કોને ? છોકરાને. વાઘને શેનાથી માર્યો ? ગોળીએ. રાજાએ કોને ઇનામ આપ્યું ? તેને. તેને ઇનામ કોણે આપ્યું ? રાજાએ. રાજાએ તેને શું આપ્યું ? ઇનામ. આવી રીતે **ब** ખાનામાં દરેક વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ સમજાય છે. વારુ, શા કારણથી, તે તમે કહી શકશો ? જુઓ, 'છોકરો' એ પદને વધારાનું શું લગાડવામાં આવ્યું છે ? **ને.** તેવી જ રીતે બીજા વાક્યમાં 'ગોળી'ને **એ**, 'વાઘ'ને **ને** વધારાનાં લગાડવામાં આવ્યાં છે. તેવી જ રીતે બીજાં વાક્યોમાં જે મોટા અક્ષરે છાપેલું છે તે, શબ્દનો વધારો છે. એ વધારો શબ્દની પાછળ આવેલો છે. **ને, એ, ને, થી, નું, માં** એ **પ્રત્યયો** કહેવાય છે. વાક્યમાં પદો વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે પ્રત્યયો લગાડવાની જરૂર છે. જો તે લગાડવામાં આવે, તો ઉપર જોઈ ગયા તે પ્રમાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય નહિ. પ્રત્યયોથી પદો વચ્ચેનો નામ અને ક્રિયાપદ વચ્ચેનો, નામ અને નામ વચ્ચેનો, તેમ જ નામ અને સર્વનામ વચ્ચેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થાય છે. આવા પ્રત્યયો અને તેથી થતાં રૂપોને વ્યાકરણમાં વિભક્તિ કહે છે.

વિભક્તિ એટલે એક શબ્દનો બીજા સાથે સંબંધ દેખાડનાર પ્રત્યય કે તે સાથેનાં રૂપ:—જેમકે, માં, ને, થી, (પ્રત્યયો); **ઘરમાં, માણસને, ગામથી** વગેરે (પ્રત્યય સાથેનાં રૂપો).

સાત વિભક્તિઓ

પહેલી વિભક્તિ:—'છોકરો દોડે છે.' 'પવન વાય છે.' આ વાક્યોમાં 'છોકરો' અને 'પવન' પહેલી વિભક્તિમાં છે. પહેલી વિભક્તિમાં આવેલા શબ્દોને પ્રત્યય લાગતા નથી. 'છોકરો' અને 'પવન' કર્તા, ક્રિયા કરનાર છે. પહેલી વિભક્તિમાં કર્તા હોય છે, પણ કર્તા, એ વિભક્તિનો અર્થ ન હોવાથી એ કર્તાર્થે પહેલી વિભક્તિ કહેવાતી નથી.×

'મગનલાલ, અહીં આવ..' આ વાક્યમાં 'મગનલાલ'ને બીજા શબ્દો જોડે કોઈપણ જાતનો સંબંધ નથી. 'મગનલાલ' એ પ્રત્યય વિનાનું સંજ્ઞાવાચક નામ છે, અને તે સંબોધનના એટલે બોલાવવાના અર્થમાં વપરાયું છે. આ અને આવી રીતે વપરાએલાં બીજાં નામો **સંબોધનાર્થે પહેલી વિભક્તિ**માં છે એમ કહેવાય છે.

બીજી વિભક્તિ:—'હું **દાખલા** ગણું છું.' 'રાજા **પ્રધાનને** બોલાવે છે' આ વાક્યોમાં 'દાખલા' અને 'પ્રધાન' એ શબ્દો બીજી વિભક્તિમાં છે. બીજી વિભક્તિનો અર્થ **કર્મ** છે. **કર્મ** એટલે કરેલું કે સાધેલું કામ, અથવા જેને ક્રિયાનું ફળ લાગુ પડે છે તે. બીજી વિભક્તિમાં શબ્દને પ્રત્યય લાગે કે ન પણ લાગે. **'ને'** એ બીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય છે.

× 'છોકરો' અને 'પવન' એ **નિર્દેશવાચક પહેલી વિભક્તિ** કહેવાય છે. **નિર્દેશ** એટલે શબ્દ કહેવો તે. પહેલી વિભક્તિનો અર્થ માત્ર નિર્દેશ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજી વિભકિત:—'છોકરીએ રૂમાલ ગૂંથ્યો.' અહીં ગૂંથવાનું કામ કરનાર છોકરી છે. ક્રિયા કરનાર એટલે કર્તા 'છોકરી' ત્રીજી વિભક્તિમાં છે. ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રત્યય '**એ**' છે, અને તેનો મુખ્ય અર્થ **કર્તા** છે.

'તેણે **ગોળીએ** વાઘ માર્યો.' આ વાક્યમાં 'ગોળી' શબ્દ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે, અને એ કરણ કે સાધન છે, એટલે તેની મદદથી કંઈ કામ કરાયું છે. ત્રીજી વિભક્તિનો બીજો અર્થ **કરણ** પણ છે.

ચોથી વિભક્તિ:—'શિષ્યે **ગુરુને** દક્ષિણા આપી.' આ વાક્યમાં 'ગુરુ' શબ્દ ચોથી વિભકિતમાં છે, અને '**ને**' ચોથી વિભકિતનો પ્રત્યય છે. ચોથી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **સંપ્રદાન** છે. **સંપ્રદાન** એટલે આપવું તે.

પાંચમી વિભક્તિ:—'અમદાવાદથી ગાડી ઊપડી.' આ વાક્યમાં 'અમદાવાદ' પાંચમી વિભક્તિમાં છે, અને તેનો પ્રત્યય '**થી**' છે. પાંચમી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **અપાદાન** છે. **અપાદાન** એટલે છૂટા પડવું તે.

'**રામથી** રાવણ મરાયો' આ વાક્યમાં 'રામ' શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં છે, અને તેનો અર્થ **કર્તા** છે.

'**ગોળીથી** વાઘને માર્યો.' આ વાક્યમાં 'ગોળી' શબ્દ પાંચમી વિભકિતમાં છે, અને તેનો અર્થ **કરણ** છે.

'**ગરમીથી** પાણી સુકાય છે.' એમાં ગરમી શબ્દ પાંચમી વિભક્તિમાં છે, અને તેનો અર્થ **હેતુ** એટલે **કારણ** છે.

છઠ્ઠી વિભકિત:—'રાજાનો કુંવર આવે છે.' આ વાક્યમાં 'રાજા' શબ્દ છઠ્ઠી વિભકિતમાં છે. છઠ્ઠી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **સંબંધ** છે.

'નો,' 'ની,' 'નું,' 'નાં,' એ છઠ્ઠી વિભકિતના પ્રત્યયો છે. **'રો,' 'રી,' 'રું,'** એ પણ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય છે; અને તે પહેલા અને બીજા પુરુષવાચક સર્વનામને લાગે છે. **'તણો,' 'તણી,' 'તણું,' 'કેરો,' 'કેરી,' 'કેરું,'** આ પ્રત્યયો પણ છઠ્ઠી વિભક્તિના છે; પરંતુ એ પ્રત્યયો માત્ર કવિતામાં વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાતમી વિભક્તિ:—'તે ગામડા**માં** રહે છે.' 'માથ**ે** પાઘડી છે.' આમાં '**માં**' અને '**એ**' પ્રત્યયો સાતમી વિભક્તિના છે. સાતમી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ **અધિકરણ** એટલે **સ્થળ** છે.

'વાડી**માંના** મૂળા.' 'ઘર**માંથી** વીંછી નીકળ્યો.' 'તેઓ**માંનાએ** આ કામ કર્યું હશે.' આમાં એક જ શબ્દને બે ત્રણ વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા છે. **કોઈ વેળા એક જ શબ્દને બે ત્રણ વિભક્તિના પ્રત્યયો પણ લાગે છે.**

નામ

ઉકરાંત નામ

ઈંડું

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પહેલી	ઈંડું	ઈંડાં–ઈંડાંઓ
બીજી	ઈંડું–ઈંડાને	ઈંડાં–ઈંડાંને–ઈંડાંઓને
ત્રીજી	ઈંડાએ–ઈંડે	ઈંડાંએ–ઈંડે–ઈંડાંઓએ
ચોથી	ઈંડાને	ઈંડાંને–ઈંડાંઓને
પાંચમી	ઈંડાથી–થકી	ઈંડાંથી–થકી ઈંડાંઓથી–થકી
છઠ્ઠી	ઈંડાનો–ની–નું–ના–નાં	ઈંડાંનો–ની–નું–ના–ની–નાં ઈંડાંઓનો–ની–નું–ના–ની–નાં
સાતમી	ઈંડામાં	ઈંડાંમાં–ઈંડાંઓમાં

સર્વનામ

(હું)*

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પહેલી	હું	અમે–અમો
બીજી	મને	અમને–અમોને
ત્રીજી	મેં	અમે–અમોએ

*'મુજ,' 'મુજને,' 'મુજથી,' 'અમોથી,' 'મુજ,' 'મુજમાં,' અને 'મજમાં,' એ રૂપો પણ વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોથી	મને	અમને–અમોને
પાંચમી	મારાથી–થકી	અમારાથી–થકી, અમથી–થકી
છઠ્ઠી	મારો–રી–રું–રા–રી–રાં	અમારો–રી–રું–રા–રી–રાં
સાતમી	મારામાં	અમારામાં–અમમાં

આપણ×

વિભક્તિ	બહુવચન
પહેલી	આપણ–આપણે
બીજી	આપણને
ત્રીજી	આપણે
ચોથી	આપણે–આપણને
પાંચમી	આપણાથી–થકી
છઠ્ઠી	આપણો–ણી–ણું–ણા–ણી–ણાં
સાતમી	આપણામાં

આપ

વિભક્તિ	બહુવચન
પહેલી	આપ
બીજી	આપને
ત્રીજી	આપે
ચોથી	આપને
પાંચમી	આપથી–થકી
છઠ્ઠી	આપનો–ની–નું–ના–ની–નાં
સાતમી	આપમાં

તે

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પહેલી	તે	તે–તેઓ
બીજી	તેને	તેમને–તેઓને

×'**આપણે** આ કામ કરીશું.' આ વાક્યમાં '**આપણે**' એ સર્વનામમાં જેની સાથે વાત કરવામાં આવે છે તેનો પણ સમાવેશ થાય છે. '**અમે** ગામ ગયા.' અહીં '**અમે**' એ સર્વનામ બોલનારા પોતાને માટે જ વાપરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજી	તેણે	તેમણે–તેઓએ
ચોથી	તેને	તેમને–તેઓને
પાંચમી	તેથી–થકી	તેઓથી–થકી
છઠ્ઠી	તેનો–ની–નું–ના–ની–નાં	તેમનો–ની–નું–ના–ની–નાં તેઓનો–ની–નું–ના–ની–નાં
સાતમી	તેમાં–તેનામાં	તેઓમાં–તેમનામાં–તેઓનામાં

સૂચના:—'જે' અને 'એ'નાં રૂપ ઉપર પ્રમાણે કરવાં.

પોતે

વિભક્તિ એકવચન અને બહુવચન

પહેલી	પોતે	પાંચમી	પોતાથી–થકી
બીજી	પોતાને	છઠ્ઠી	પોતાનો–ની–નું–ના–ની–નાં
ત્રીજી	પોતે		
ચોથી	પોતાને	સાતમી	પોતામાં

કોણ

વિભક્તિ	એકવચન અને બહુવચન
પહેલી	કોણ
બીજી	કોને[1]
ત્રીજી	કોણે[2]
ચોથી	કોને[3]
પાંચમી	કોનાથી–થકી[4]
છઠ્ઠી	કોનો–ની–નું–ના–ની–નાં[5]
સાતમી	કોનામાં[6]

---

૧. કેને, કોણને
૨. કેણે
૩. કેને, કોણને
૪. કોણથી–થકી, કેનાથી–થકી
૫. કેનો–ની–નું–ના–ની–નાં
૬. કેનામાં, કોણમાં, કેમાં

આવાં રૂપો કોઈ કોઈ સ્થળે વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોત્યન

૧. વિભક્તિ એટલે શું ?

૨. પહેલી વિભક્તિનો અર્થ શો છે ?

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં વિભક્તિના પ્રત્યયો લગાડો, અને તે દરેક વિભક્તિનું નામ આપી તે કયા અર્થમાં છે તે જણાવો:—

૧ માતા બાળક—ખવડાવે છે.

૨ માવત હાથી—અંકુશ—કબજા—રાખે છે.

૩ સારા માણસ—સોબત—લાભ થાય છે.

૪ તાવ—તે ઘણા દિવસ—પિડાય છે.

૫ તેણે છગન—પુસ્તક હરિશ્ચંદ્ર—આપ્યું.

૬ બગીચા—ઘણાં સુંદર ફૂલો છે.

૭ ગૂજરાત હિંદુસ્તાન—બગીચો છે.

૮ આકાશ—રાત્રે તારા—ઝૂમખાં જોઈ ઇશ્વર—ખ્યાલ આવ્યા વિના રહે નહિ.

૯ આ નગર—ઘણાં મોટાં મકાનો—હાર આવેલી છે.

૧૦ દિવાળી—દિવસો—લોકો આંગણાં—લીંપીગૂંપી સાફ રાખે છે, અને રાત્રે ઘર—દીપમાળા—શણગારે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૦

વિભક્તિઓના અર્થ વિષે વિશેષ વિચાર

પાછલા પાઠમાં તમે વિભક્તિ અને તેના મુખ્ય અર્થ વિષે શિખી ગયા. હવે વિભક્તિના બીજા વિશેષ અર્થ વિષે થોડુંક શિખીએ; વાક્યમાં એકબીજા સાથે સંબંધ રાખનારાં પદો વડે અર્થ પુરો નીકળે, ત્યારે તેનું વાક્ય બને છે. આ સંબંધ બતાવવા માટે નામ, સર્વનામ વગેરેને પ્રત્યયો લાગે છે. આ પ્રત્યયો જુદા જુદા અર્થમાં લાગે છે. તે વડે કર્તા, કર્મ વગેરેનો અર્થ સમજાય છે, માટે તેને 'વિભક્તિ' કહે છે. વિભક્તિની સંખ્યા સાત છે, અને તેના પ્રત્યયો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

વિભક્તિ	પ્રત્યય
પહેલી	(નથી)
બીજી	ને
ત્રીજી	એ
ચોથી	ને
પાંચમી	થી, થકી.
છઠ્ઠી	નો, ની, નું, ના, નાં.
સાતમી	માં, એ.

આ પ્રમાણે સાત વિભક્તિઓના પ્રત્યયો છે. તેમાં બીજી અને ચોથી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'ને' છે, અને ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિનો પ્રત્યય 'એ' છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પહેલી વિભક્તિ :—

૧. નિર્દેશ:—૧ **છોકરો** નિશાળે **જાય છે.**
૨ મેં **ચોપડી લખી.**
૩ મારાથી **ચોપડી લખાઈ.**
૪ તે **રાજા થયો.**
૫ **સવાર** થતાં લશ્કરે **કૂચ કરી.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહેલા વાક્યમાં 'છોકરો' એ પહેલી વિભક્તિમાં છે. 'જાય છે' નો તે કર્તા છે, પણ તે કર્તાર્થે પહેલી વિભક્તિમાં નથી; કારણ કે કર્તાનો અર્થ તો ત્રીજી વિભક્તિનો છે.

વાક્યમાં 'છોકરો' એને વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગેલો જ નથી કારણ કે 'જાય છે' ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી જ તેનો **નિર્દેશ** થાય છે.

નિર્દેશ એટલે સૂચન થવું તે. ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી 'છોકરો'–કર્તાનું સૂચન થાય છે,–કર્તા જણાય છે, ત્યારે તેનો નિર્દેશ થયો એમ કહેવાય છે. એ ક્રિયાપદમાં જ કર્તાનો અર્થ આવી જાય છે, માટે તેને વિભક્તિનો પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર રહેતી નથી. 'હું લખું છું,' એમાં 'લખું છું' ક્રિયાપદના રૂપમાં જ કર્તાનો અર્થ આવી જાય છે. આમ ક્રિયાપદના રૂપમાં જ કર્તાનો અર્થ સમજાય, ત્યારે ફરીથી તે અર્થ વિભક્તિના પ્રત્યય વડે બતાવવાની જરૂર રહેતી નથી.

હવે બીજા વાક્યમાં 'લખી' ક્રિયાપદથી અને ત્રીજા વાક્યમાં 'લખાઈ' ક્રિયાપદથી 'ચોપડી'–કર્મનું સૂચન થાય છે, કર્મ જણાય છે, એટલે કર્મનો નિર્દેશ થાય છે. આ વાક્યોમાં કર્તાનો અર્થ ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી આવી જતો નથી, એટલે વિભક્તિ વડે કર્તા જણાવવો પડે છે. બીજા વાક્યમાં 'મેં' કર્તૃપદ ત્રીજી વિભક્તિમાં છે, અને તે 'એ' પ્રત્યયથી જણાવેલું છે. વળી ત્રીજા વાક્યમાં 'મારાથી' એ કર્તૃપદ પાંચમી વિભક્તિમાં છે, અને તે 'થી' પ્રત્યયથી જણાવેલું છે. એમાં ચોપડીનો નિર્દેશ 'લખી' અને 'લખાઈ' ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી થયો, એટલે 'ચોપડી'ને પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર ન રહી. તે નિર્દેશાર્થે કે નામ અર્થે પહેલી વિભક્તિમાં છે. ચોથા અને પાંચમા વાક્યમાં 'રાજા' અને 'સવાર' નિર્દેશાર્થમાં છે.

'સવાર'ની વિભક્તિઃ—'થતાં' વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ છે, તેનો 'સવાર' કર્તા હોવાથી તે **સતી સાતમી**માં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨. પરિમાણઃ—૧ મેં **પાલી** ચોખા લીધા.
૨ તેણે એક **લોટો** પાણી પીધું.

પાલી, લોટો એ માપદર્શક પદો છે. પાલી; પાલીમાં માય તેટલા. લોટો; લોટામાં માય તેટલું. માપનો અર્થ બતાવવા માટે શબ્દપ્રયોગ થયો છે.

૩. સંબોધનઃ—૧ હે **મૂર્ખ**, તેં આ શું કર્યું?
૨ **ભાઈ**, અહીં આવો.

આમાં માણસને બોલાવવા પુરતો પ્રયોગ છે; માત્ર તેનો નિર્દેશ જ થયેલો છે.

બીજી વિભક્તિઃ—

૧. કર્મઃ—૧ હું **ચોપડી** લખું છું.
૨ હું **મગનને** બોલાવું છું.
૩ મેં **તેને** માર્યો.
૪ હું **તેને પ્રશ્ન** પૂછું છું. { પ્રશ્ન–**પ્રધાન કર્મ.** તેને–**ગૌણ કર્મ.** }

બીજી વિભક્તિનો અર્થ કર્મ છે. પહેલા વાક્યમાં 'લખું છું' ક્રિયાપદ ઉપરથી કર્તા 'હું'નો બોધ થાય છે; પણ 'ચોપડી'નો બોધ થતો નથી, માટે 'ચોપડી' એ પદનો સંબંધ જાણવા માટે તેને બીજી વિભક્તિનો 'ને' પ્રત્યય લગાડવો જોઈએ, છતાં તે પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો નથી. 'હું ચોપડી**ને** લખું છું' એમ બોલવાની રૂઢિ નથી. 'ચોપડી' એ 'લખું છું' ક્રિયાપદનું કર્મ છે, તે તેનાથી જણાવાતું નથી. જુઓ, 'મેં **ચોપડી** લખી' એમાં 'ચોપડી' એ 'લખી' ક્રિયાપદનું કર્મ છે, અને તે ક્રિયાપદથી કહેવાએલું છે; મતલબ કે ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી તેનો નિર્દેશ થાય છે, એટલે એ વાક્યમાં ચોપડીને 'ને' પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર નથી; પણ 'હું ચોપડી લખું છું' એમાં ચોપડીને 'ને' પ્રત્યય લાગવો જોઈએ છતાં લગાડેલો નથી, તે રૂઢિના યોગે કરીને એમ સમજવાનું છે. પ્રત્યય લાગ્યો નથી, માટે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપ્રત્યય દ્વિતીયા–પ્રત્યય વગરની બીજી વિભક્તિ છે. 'હું મગન બોલાવું છું' એમ બોલાતું નથી, માટે ત્યાં 'મગન'ને 'ને' પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર પડી. મગન એ 'બોલાવું છું' ક્રિયાપદનું કર્મ છે; અને તે ક્રિયાપદથી જણાવાતું નથી, એટલે મગન કર્મ હોવાથી તેનો ક્રિયાપદ સાથેનો કર્મ રૂપે સંબંધ જણાવવા માટે તેને 'ને' પ્રત્યય લગાડવાની જરૂર પડી. તે **સપ્રત્યય દ્વિતીયા**–પ્રત્યયવાળી બીજી વિભક્તિ છે.

૨. સ્થળ:—તે મુંબઈ ગયો.

ગયો એ 'જા'નું રૂપ છે. એવાં ગતિ–અર્થક ક્રિયાપદ વપરાય, ત્યારે જે સ્થળે ગતિ થાય તે સ્થળવાચક નામ (ગમ્યમાન) બીજી વિભક્તિમાં આવે.

૩. કાળ:—તે આઠ **કલાક** ઊંઘ્યો { મર્યાદા બતાવે છે. આઠ કલાક સુધી }

૪. અંતર:—તે બે **ગાઉ** ચાલ્યો. (બે ગાઉ સુધી)

ત્રીજી વિભક્તિ:—

૧. કર્તા:—**રામે** વાલીને માર્યો. (ત્રીજી વિભક્તિનો મુખ્ય અર્થ)

૨. કરણ:—મેં તેને **લાકડીએ** માર્યો. (સાધન)

૩. હેતુ:—**ગરમીએ** શરીર સુકાય છે. (કારણ)

૪. મૂલ્ય:—૧ બે **આને** શેર.

૨ ચાર **રૂપિયે** મણ.

૫. અંગવિકાર:—સોમનાથ **પગે** લંગડો છે.

ચોથી વિભક્તિ:—

૧. સંપ્રદાન:—૧ તેણે **ગુરુને** દક્ષિણા આપી.

૨ પુત્રે **પિતાને** પત્ર મોકલ્યો.

૩ **મને** તે ચીજ ગમે છે.

૪ **તેને** તે બાબત રુચતી નથી.

૫ **અમને** ત્યાં જવું ઠીક લાગ્યું નહિ.

૨. તાદર્થ્ય (તેને માટે એવો ભાવ):—

૧ **લડવાને** તૈયાર થાઓ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાંચમી વિભક્તિ:—

૧. **અપાદાન:**—૧ તે **ગામથી** નીકળ્યો.
૨ નદી **શહેરથી** દૂર છે.
૩ **મગનલાલથી** મોતીલાલ મોટા છે.
૪ તે **સૌથી** સારું છે.

૨. **કર્તા:—મગનલાલથી** પાઠ વંચાયો.

૩. **કરણ:**—તેણે **ચપ્પુથી** કલમ ઘડી.

૪. **હેતુ:—ગરમીથી** પાણી સુકાય છે.

૫. **મર્યાદા:—મહિનાથી** તે માંદો છે.

છઠ્ઠી વિભક્તિ:—

સંબંધ એ છઠ્ઠી વિભક્તિનો એકનો એક જ મુખ્ય અર્થ છે.

૧ **છોકરાની** ચોપડી. (માલિક અને તેની માલિકીની ચીજનો સંબંધ)
૨ **રાજાનો** નોકર. (શેઠ અને ચાકરનો સંબંધ)
૩ **ઝાડની** ડાળી. (આખી વસ્તુ અને તેના ભાગ વચ્ચેનો સંબંધ)
૪ **સોનાની** કંઠી. (પદાર્થ અને તેની બનેલી ચીજ વચ્ચેનો „)
૫ **સૂરજનું** તેજ. (મૂળ અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુનો „)
૬ **વડનું** ઝાડ. (એકપણાનો સંબંધ)
૭ **ઘીની** કુપ્પી. (આધાર અને તેના આશ્રયે રહેલી વસ્તુ વચ્ચેનો „)

છઠ્ઠી વિભક્તિ સાતમીના અર્થમાં પણ વપરાય છે:—જેમકે, '**દિવસના** સૂવું' અને '**રાતના** જાગવું,' એ કુદરતી નિયમ વિરુદ્ધ છે.

સાતમી વિભક્તિ:—

અધિકરણ:—૧ તે **નગરમાં** વસે છે.
૨ મગનને **માથે** પાઘડી છે.
૩ **વર્ણોમાં** બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે.
૪ પચીસ **રૂપિયામાં** ઘર નહિ બંધાય.
૫ અર્ધા **કલાકમાં** પાછો આવું છું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિ વચ્ચેનો ભેદ:—ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિમાં 'એ' પ્રત્યય સામાન્ય હોવાથી ગૂંચવાડો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; પરંતુ 'એ' પ્રત્યય કરણવાચક હોય તો ત્રીજી, અને અધિકરણવાચક હોય તો સાતમી થાય છે.

૧ તે આ **રસ્તે** **વડોદરે** ગયો.
રસ્તે–કરણવાચક ત્રીજી
વડોદરે–અધિકરણવાચક સાતમી

૨ આ **રસ્તે** અહીં આવો.
રસ્તે–ત્રીજી

૩ **રસ્તે** ચાલ્યો.
રસ્તે–સાતમી

૪ તે **ઝાડે** ચઢ્યો.
ઝાડે–સાતમી

૫ તે **ડાળીએ** **ઝાડે** ચઢ્યો.
ડાળીએ–ત્રીજી
ઝાડે–સાતમી

૬ તેને **માથે** પાઘડી છે.
માથે–સાતમી

૭ તેણે **માથે** પોટલી ઊંચકી છે.
માથે–ત્રીજી

કારક વિભક્તિ અને વિશેષણ વિભક્તિ:—છઠ્ઠી સિવાયની બધી વિભક્તિઓને કારક વિભક્તિ કહે છે; કેમકે તેઓ ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખે છે. છઠ્ઠી વિભક્તિને વિશેષણ વિભક્તિ કહે છે; કારણ કે તે વિશેષણનું કામ કરે છે.

નીચેના ફકરામાંથી નામ અને સર્વનામની જે વિભક્તિ હોય તે જણાવો, અને તે શા અર્થમાં છે તે કહો:—

વનમાંથી મહેતા પાછા આવ્યા અને હરિકીર્તનની કવિતા રચવા માંડી, ત્યારે એમનું વય બાવીસેક વર્ષનું હશે. એમણે કોઈ ધર્મગુરુનો પંથ પાળ્યો નથી, કે પોતાનો પંથ ચલાવ્યો નથી; પણ માત્ર શ્રીકૃષ્ણને નામે ઈશ્વરની લીલા ગાઈ છે. નરસિંહ મહેતાનાં અને મીરાંબાઈનાં કાવ્યોમાં કૃષ્ણના અવતારનું મહત્ત્વ સ્વીકારેલું છે; પણ તેમની કવિતાઓનો મર્મ સમજીએ, તો તેમના હૃદયમાં એથી પણ કંઈ મોટી વાતો રમી રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૧

વિશેષણ

પાછલા પાઠોમાં તમે નામ વિષે શિખી ગયા છો. પુસ્તક, પથ્થર, ઝાડ, પતંગ, હાથી, રમણ, જમણ એ બધાં નામો છે. વારુ, એ નામો વિષે આપણે વધારે વાતચીત કરીએ. નીચે વાક્યો લખ્યાં છે તે વાંચોઃ

અ	**બ**
૧ પતંગ ઊડે છે.	૧ **લાલ** પતંગ ઊડે છે.
૨ લાકડું પડયું છે.	૨ **પીળું** લાકડું પડયું છે.
૩ રંગ શોભે છે.	૩ **લીલો** રંગ શોભે છે.
૪ માણસ દોડે છે.	૪ **જાડો** માણસ દોડે છે.
૫ પુલ નદી ઉપર છે.	૫ **મોટો** પુલ નદી ઉપર છે.

અ ખાનામાં આવેલાં પતંગ, લાકડું, રંગ, માણસ, પુલ, એ બધાં નામો વિષે કંઇક વધારે વાત કરી છે. **બ** ખાનાનાં વાક્યો વાંચો. કેવો પતંગ ઊડે છે? **લાલ.** કેવું લાકડું પડયું છે? **પીળું.** તેવી જ રીતે **લીલો** રંગ, **જાડો** માણસ, **મોટો** પુલ. એમ **બ** ખાનામાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો ઉમેર્યાં, અને પતંગ, લાકડું, રંગ, માણસ, પુલ, એમને વિષે વધારે વાત કહી. એ દરેક નામના અર્થમાં નવાં પદો વડે વધારો કર્યો. પતંગની સાથે તેના રંગની ઓળખાણ આપી. માણસની સાથે તે જાડો છે એવું વધારાનું કહ્યું. પુલ મોટો છે, એવી વધારાની વાત કહી. આ બધાં પદો તે તે નામના **ગુણો** બતાવે છે.

વળી આ બીજાં વાક્યો વિચારો. મારી પાસે **એક** પૈસો છે. તમારી પાસે **ચાર** પૈસા છે. **પાંચ** માણસ દોડ્યાં. **થોડા** છોકરા નિશાળે આવે છે. **ઘણાં** પક્ષી ઊડી ગયાં. મારી પાસે **કેટલા** પૈસા છે? **એક.** તમારી પાસે કેટલા છે? **ચાર. કેટલાં** માણસ દોડ્યાં? **પાંચ. કેટલા** છોકરા નિશાળે આવે છે? **થોડા. કેટલાં** પક્ષી ઊડી ગયાં? **ઘણાં.** અહીં પૈસો, માણસ, છોકરા, પક્ષી, એ નામોના અર્થમાં પણ વધારો કર્યો. કેવી રીતે? એક, ચાર, પાંચ, થોડા, ઘણાં. એ પદો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉમેરીને. આ પદો શું બતાવે છે? **સંખ્યા.** વારુ, ત્યારે સંખ્યા બતાવનાર પદોથી પણ નામના અર્થમાં વધારો કરવામાં આવે છે.

નામના અર્થમાં વધારો કરે, તે પદ વિશેષણ કહેવાય છે. વિશેષ એટલે વધારો. આ વધારો બે જાતનો છે; એક ગુણનો અને બીજો સંખ્યાનો. **જે નામના અર્થમાં વધારો થાય, તે વિશેષ્ય કહેવાય છે.**

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણ શોધી કાઢોઃ—

૧ મારો નાનો ભાઈ ભણવા જાય છે.
૨ મારા ઘરમાં ચાર ઓરડા છે.
૩ શાળાની પાસે મોટું મેદાન છે,
૪ કનુને મેલાં કપડાં ગમતાં નથી.
૫ આંધળા માણસને ઘણું દુઃખ થાય છે.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય વિશેષણ મૂકોઃ—

૧ મને——પુસ્તક આપો.
૨ રાજા પ્રજાની——સંભાળ રાખે છે.
૩ શિયાળામાં——પવન વાય છે.
૪ તમારું પુસ્તક——છે.
૫ તેના પૂંઠાનો રંગ——છે.

૩. નીચે આપેલાં વિશેષણો વાપરી વાક્યો બનાવોઃ—

રાતો, ધોળો, થોડો, ઘણું, મોટો, જાડું, ચાર, દશ, સુંવાળું, પોચું, કઠણ, કેટલાક, બહુ, ડાહ્યો, લાંબું.

૪. નીચે વિશેષણો આપ્યાં છે, તેથી ઉલટા અર્થવાળાં વિશેષણો તેમની સાથે નોંધોઃ—

કાળું—	ઊંચો—	કડક—	મોટું—	પાતળી—
બહુ—	શાણો—	પહોળું—	ઊંડું—	ખરબચડું—

૫. ઉપરનાં વિશેષણો સાથે ઘટતાં વિશેષ્ય મૂકો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૨

વિશેષણ વિષે વધુ વિચાર

વિશેષણના પ્રકાર

પાછલા પાઠમાં વિશેષણ વિષે તમે થોડુંક શિખ્યા. હવે નીચેનાં વાક્યોમાં વિશેષણ છે તે વિચારો:—

अ	ब
૧ **લાલ** ઘોડો દોડે છે.	૧ **રાતો** ઘોડો દોડે છે.
૨ **લાલ** શેતરંજી પડી છે.	૨ **રાતી** શેતરંજી પડી છે.
૩ **લાલ** કિરણ આવે છે.	૩ **રાતું** કિરણ આવે છે.

વિકારી અને અવિકારી વિશેષણ:—ઉપરનાં વાક્યોમાં લાલ અને રાતો એ વિશેષણો છે. હવે 'લાલ' એ વિશેષણનાં વિશેષ્ય કઈ જાતિમાં છે? ઘોડો નર જાતિમાં છે, શેતરંજી નારી જાતિમાં છે, કિરણ નાન્યતર જાતિમાં છે. વારુ, વિશેષ્યની જાતિ ફરે છે, તો પણ 'લાલ' એ વિશેષણના રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, એ તમે જોઈ શકો છો.

હવે 'રાતો' એ વિશેષણનાં વિશેષ્ય જુઓ. ઘોડો નર જાતિમાં છે. વિશેષણની કઈ જાતિ છે? રાતો ઘોડો, 'રાતો' નર જાતિમાં વપરાયું છે. શેતરંજીની નારી જાતિ છે, માટે 'રાતો' નહિ પણ 'રાતી' એમ નારી જાતિમાં વિશેષણ વપરાયું. વળી 'રાતું' એ પદની નાન્યતર જાતિ થઈ; કારણ કે 'કિરણ' જે તેનું વિશેષ્ય છે એ નાન્યતર જાતિમાં છે. ત્યારે તમે જોયું કે 'લાલ'ના રૂપમાં વિશેષ્ય ગમે તે જાતિમાં હોય તો પણ ફેરફાર થતો નથી, જ્યારે 'રાતો' એ વિશેષણના રૂપમાં વિશેષ્યની જાતિ પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે. આ ઉપરાંત **કઠણ, કોમળ, સુંદર, ઉજ્જડ, કઠોર,** એ વિશેષણોને ગમે તે વિશેષ્ય મૂકી વાક્યમાં વાપરી જુઓ. તેમનાં રૂપ ફેરવવાં પડે છે? તેમનાં રૂપ ફેરવવાં નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડે. વારુ, **ઊંચું, નીચું, પાતળો, હલકું, કાળું, ઊંડો,** આ વિશેષણોને જુદી જુદી જાતિનાં વિશેષ્ય સાથે મૂકી જુઓ. તમને માલમ પડશે, કે તેમનાં રૂપમાં ફેરફાર કરવો પડે છે. આ પ્રમાણે વિશેષણનાં સ્વરૂપ ઉપરથી તેમના બે ભાગ થાય છે; એક **વિકારી** અને બીજો **અવિકારી.**

વિકારી વિશેષણ:—જે વિશેષણના રૂપમાં વિશેષ્યનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે, તે વિકારી વિશેષણ કહેવાય છે. વિકાર–ફેરફાર; વિકારી–ફેરફારવાળું.

અવિકારી વિશેષણ:—જે વિશેષણના રૂપમાં વિશેષ્યનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે ફેરફાર નથી થતો, તે અવિકારી વિશેષણ કહેવાય છે. અવિકારી–ફેરફાર વિનાનું.

સંખ્યાવાચક વિશેષણ:—પાછલા પાઠમાં તમે જોઈ ગયા, કે નામના અર્થમાં ગુણ અથવા સંખ્યાથી વધારો બતાવી શકાય છે. બે, ચાર, પચાસ, સો, વગેરે સંખ્યા બતાવનારાં વિશેષણ છે. વળી થોડું, બહુ, કેટલાક, ઘણાં એ પણ સંખ્યાનો અર્થ બતાવે છે. આ અર્થ જો કે નિશ્ચિત નથી, તો પણ તે સંખ્યા બતાવે છે.

ગુણવાચક વિશેષણ:—ઊંચો નીચો, સફેદ, સારો વગેરે પદો ગુણવાચક છે, માટે આવાં વિશેષણ ગુણવાચક કહેવાય છે.

ઉપર મુજબ અર્થ પ્રમાણે વિશેષણના ગુણવાચક અને સંખ્યાવાચક એમ બે મોટા પ્રકાર પડે છે.

ક્રિયાવાચક વિશેષણ:—ઊડતું પક્ષી, **દોડતો** ઘોડો, **વહેતું** પાણી. ઊડતું, દોડતો, વહેતું એ પદોમાં ઊડ, દોડ, વહે, એ ક્રિયાવાચક પદો છે, અને તે અનુક્રમે પક્ષી, ઘોડો, પાણી, એમને વિષે વધારે હકીકત કહે છે, તેથી અર્થમાં વધારો કરે છે, એટલે તે પદો વિશેષણ છે. આવાં વિશેષણોને ક્રિયાવાચક વિશેષણ કહી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધિવાચક વિશેષણ:—મનુ **સારો** છે, પૃથ્વી **ગોળ** છે. તે **પૈસાદાર** થયો. આ વાક્યોમાં સારો, ગોળ, પૈસાદાર, એ પદોનો સંબંધ અનુક્રમે મનુ, પૃથ્વી અને તે સાથે છે; પણ તે ક્રિયાપદનો અધુરો અર્થ પુરો કરે છે અને વિધેય સાથે સંબંધ રાખે છે, માટે તે **વિધિવાચક વિશેષણ** કહેવાય છે.

વિશેષણનું વિશેષણ:—

૧ **દયાળુ** રાજા જાય છે.	૧ **ઘણો** દયાળુ રાજા જાય છે.
૨ બિલાડીનું બચ્ચું **ચપળ** છે.	૨ બિલાડીનું બચ્ચું **ઘણું** ચપળ છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં 'દયાળુ' એ રાજાનું વિશેષણ છે, પણ તેની સામેના વાક્યમાં ઘણો દયાળુ એમ કહી 'દયાળુ' વિશેષણના અર્થમાં **'ઘણો'** પદ ઉમેરી વધારો કર્યો. તેવી જ રીતે 'ચપળ' એમાં **'ઘણું'** પદ ઉમેરી તેના અર્થમાં વધારો કર્યો. દયાળુ અને ચપળ એ વિશેષણો છે, માટે 'ઘણો' અને 'ઘણું' એ **વિશેષણનાં વિશેષણ** કહેવાય.

ક્રિયાવિશેષણ:—૧ મગન **ઉતાવળો** દોડયો. ૨ નદી **ધીમી** વહે છે. ૩ બાળક **મોડું** ઊઠે છે. આ વાક્યોમાં ઉતાવળો મગન, ધીમી નદી, મોડું બાળક એમ કહેવાનો અર્થ નથી. **ઉતાવળો, ધીમી, મોડું,** એ પદો ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે તે **ક્રિયાવિશેષણ** કહેવાય.

ક્રિયાવિશેષણનું વિશેષણ:—૧ મગન **બહુ** ઉતાવળો દોડયો. ૨ નદી **ઘણી** ધીમી વહે છે. ૩ બાળક **બહુ** મોડું ઊઠે છે. **બહુ, ઘણી** વગેરે પદો ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વધારો કરે છે, માટે તે **ક્રિયાવિશેષણનાં વિશેષણ** કહેવાય.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનું વિશેષણ:—૧ તે **ઘણો** જલદી નાઠો. ૨ લશ્કર **છેક નજીક** આવી પહોંચ્યું. ૩ ગામ **ઘણે** દૂર છે. આ વાક્યોમાં જલદી, નજીક, દૂર એ **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને તેના અર્થમાં ઘણો, છેક, ઘણું, એ પદો વધારો કરે છે, માટે તે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયનાં વિશેષણ** કહેવાય છે.

વિશેષણ એ નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ, અને ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના અર્થમાં વધારો કરે છે.

સર્વનામ વિશેષણ તરીકે:—કોઈ, કયો, શો, શી, શું, આ, એ, પેલો, તે, જે, જેવું, જેટલું, વગેરે સર્વનામોની પછી જે નામ આવે, તો એ સર્વનામ વિશેષણ થાય છે, અને તે સર્વનામ પછી આવેલું નામ તેનું વિશેષ્ય થાય છે.

મનોયત્ન

૧. વિશેષણના સ્વરૂપ પ્રમાણે કેટલા પ્રકાર પડે છે?

૨. અર્થ પ્રમાણે વિશેષણના પ્રકાર જણાવો.

૩. વિશેષ્ય એટલે શું?

૪. નીચેનાં વાક્યોમાંથી વિશેષણ શોધી તેના પ્રકાર જણાવો:—

૧ વનસ્પતિનો લીલો રંગ આંખને હિતકારી છે.
૨ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાંક સુંદર અને સમૃદ્ધ શહેરો છે.
૩ મથુરામાં લાલ મોંનાં વાંદરાં (માકડાં) ઘણાં છે.
૪ બિલાડી ઘણું ચપળ પ્રાણી છે.
૫ દસ મણકાનો એક દશક થાય.
૬ આ માણસ ઊડતાં પક્ષી પાડે, તેવો હોશિયાર છે.
૭ આકાશી પદાર્થો ગોળ છે.
૮ પોપટનું પાંજરું ઘણું સુંદર છે.
૯ આંબાના વનમાં કોયલ મીઠો સ્વર કાઢી ટહુકા કરે છે.
૧૦ નાનપણમાં તે ઉછાંછળો હતો, પણ હવે સમજુ અને ડાહ્યો થયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. નીચેનાં વાક્યોમાં યોગ્ય વિશેષણ મૂકો:—

૧ ——હૃદયના માણસમાં દયાનો છાંટો પણ ન હોય.

૨ ગુરુજીએ——સ્વરે શિષ્યને આજ્ઞા આપી.

૩ શિયાળામાં કુવાનું પાણી——હોય છે.

૪ ઉનાળામાં દરિયાકિનારે હવા——હોય છે.

૫ આ પહાડ——ઊંચો છે.

૬ એ ગામ અહીંથી——છેટે છે.

૭ આ જગતમાં——માણસ——હોતાં નથી.

૮——બળદને આર ન મારો.

૯ ——મેદાનમાં નદીનું પાણી—— ——વહે છે.

૧૦ ——વાવાઝોડા સાથે——વરસાદ પડવાથી નદીમાં——
——રેલ આવી, તેથી નદીકિનારાનાં——ગામો તણાઈ ગયાં,
અને——માણસો મરી ગયાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૩

ક્રિયાપદ

૧ ગુરુજી પાઠ **વાંચે છે.**	૪ વગડામાં હરણ ઘાસ **ચરે છે.**
૨ કનુ મારી સાથે **રમે છે.**	૫ મારો ભાઈ અમદાવાદમાં **છે.**
૩ રમણ પતંગ **ઉડાડે છે.**	૬ જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ **હોય છે.**

વાક્ય કોને કહેવું એ તમે શિખી ગયા છો. વળી વાક્યનાં કેટલાંક પદો વિષે પણ થોડુંક શિખી ગયા છો. ઉપરનાં વાક્યોમાં–દરેકમાં કેટલાં પદ છે, તે તમે કહી શકશો. ગુરુજી, કનુ, રમણ, હરણ, ભાઈ, પ્રાણીઓ, એ પદોનું પદચ્છેદ શું થાય? નામ. વારુ, **વાંચે છે, રમે છે, ઉડાડે છે, ચરે છે, છે, હોય છે,** એ પદો વિચારો. નીચે પ્રશ્નો આપ્યા છે, તેનો જવાબ પણ સાથે સાથે વિચારો.

પ્રશ્નો	જવાબ
૧ ગુરુજી **શું કામ કરે છે?**	૧ **વાંચવાનું કામ** કરે છે.
૨ કનુ **શું કામ કરે છે?**	૨ **રમવાનું કામ** કરે છે.
૩ રમણ **શું કામ કરે છે?**	૩ **ઉડાડવાનું કામ** કરે છે.
૪ હરણ **શું કામ કરે છે?**	૪ **ચરવાનું કામ** કરે છે.

જવાબના ખાનામાં **વાંચવાનું કામ, રમવાનું કામ** વગેરે, એવો **કામ કરવાનો** અર્થ કયાં પદોમાંથી નીકળ્યો છે તે વિચારો. વાંચવાનું કામ કરવાનો અર્થ '**વાંચે છે**' એ પદમાંથી નીકળે છે, રમવાનું કામ કરવાનો અર્થ '**રમે છે**' એ પદમાંથી નીકળે છે; તેમ ઉડાડવાનું કામ કરવાનો, અને ચરવાનું કામ કરવાનો અર્થ '**ઉડાડે છે**' અને '**ચરે છે**' એ પદોમાંથી નીકળે છે.

કામ કરવું એટલે **ક્રિયા** કરવી. કામને બદલે સંસ્કૃતમાં **ક્રિયા** શબ્દ વપરાય છે. વાંચે છે, રમે છે, ઉડાડે છે, ચરે છે, એ પદો કામ બતાવનારાં પદ છે એ તમે સમજ્યા. કામ બતાવનારાં પદને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બદલે આપણે તેમને ક્રિયા બતાવનારાં પદ કહીશું. ટૂંકામાં કહીએ તો આ પદો **ક્રિયાપદ** કહેવાય છે. ત્યારે વાંચે છે, રમે છે, ઉડાડે છે, ચરે છે, એ દરેક ક્રિયાપદ છે. વારુ, મારો ભાઈ અમદાવામાં છે. જંગલમાં હિંસક પ્રાણીઓ **હોય છે.** આ વાક્યમાં ક્રિયાપદ ક્યાં છે ? 'છે' અને '**હોય છે**' એ પદો પણ ક્રિયાપદો જ છે. તેમાં 'હોવાની' ક્રિયા છે. હોવાની ક્રિયા એટલે **સ્થિતિ.** એ પદો સ્થિતિ બતાવે છે.

ક્રિયા કરનારને કર્તા કહે છે, તે તમે શિખી ગયા છો.

વાક્યમાં જે પદથી કોઈપણ જાતની ક્રિયા બતાવાય છે, તે પદને ક્રિયાપદ કહે છે. ક્રિયાપદ વગર વાક્ય બને જ નહિ.

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપદ અને કર્તા શોધો.

૧ આ નગરમાં ઘણાં પૈસાદાર માણસો વસે છે.
૨ વરસાદથી નદીમાં પૂર આવ્યું.
૩ નદીને કાંઠે ઘણાં ઝાડ છે.
૪ બગીચો રળિયામણો લાગે છે.
૫ શિયાળામાં સખત ટાઢ પડે છે.

૨. વાક્યો અધુરાં છે, તે પુરાં કરોઃ—

૧ પોપટ મીઠું———
૨ મનુ સુંદર રમત———
૩ પંખી આકાશમાં———
૪ મારી પાસે સારાં કપડાં———
૫ આકાશમાં તારાનાં ઝૂમખાં ———

૩. તમારું ઘર, તમારો મિત્ર, રેલગાડી, તમારી નિશાળ, એ વિષે તમે શું કહો છો તે થોડાંક વાક્યો લખી જણાવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૪

ક્રિયાપદ : પ્રકાર

તમે ક્રિયાપદ વિષે શિખી ગયા છો. હવે તેના વિષે આપણે કંઈક વધારે શિખીએ.

अ	ब
૧ હરિલાલ આવે છે.	૧ પ્રફુલ્લ———ગણે છે.
૨ પોપટ ઊડે છે.	૨ તે———આવે છે.
૩ વરસાદ પડે છે.	૩ હરિ———ઉછાળે છે.
૪ હરણ કૂદ્યું.	૪ ઘોડો———પીએ છે.
૫ બાળક રમે છે.	૫ બિલાડી———પકડે છે.

ઉપરનાં બંને ખાનાંમાં વાક્યો લખ્યાં છે તે વાંચો. કયા ખાનાનાં વાક્યોમાં વિચાર પૂરેપૂરો સમજાય છે? अ ખાનાનાં વાક્યોમાં વિચાર પૂરેપૂરો જણાવેલો છે. **હરિલાલ આવે છે.** એ વાક્યમાં હરિલાલ આવવાનું કામ કરે છે એટલું જ કહેવાનું છે, અને તે પૂરેપૂરું સમજાઈ જાય છે. તેવી જ રીતે બીજા વાક્યમાં પોપટ ઊડે છે એટલું જ કહેવાનું છે; એથી કાંઈ વિશેષ કહેવાનું નથી. એવી રીતે अ ખાનાનાં બીજાં જે વાક્યો છે, તે વાંચતાં તેમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ નીકળે છે, અને બરાબર સમજાય છે. વારુ, હરિલાલ આવે છે, એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ શું છે? **આવે છે.** એમાં ક્રિયા શી છે? **આવવાની.** ક્રિયા કરનાર કોણ છે? **હરિલાલ.** ક્રિયાનું ફળ શું છે? **આવવું તે.** એ કોને લાગુ પડે છે? ક્રિયા કરનાર–કર્તા હરિલાલને. વારુ, ત્યારે ક્રિયા અને ક્રિયાનું ફળ કર્તામાં જ રહે છે, આવવાની ક્રિયાના ફળનો આધાર હરિલાલ–કર્તા છે. તેવી જ રીતે બીજાં વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદ વિચારી જુઓ. ઊડે છે, પડે છે, કૂદ્યું, રમે છે, એ દરેક પદમાં ક્રિયા અને ક્રિયાનું ફળ કર્તામાં જ રહે છે; વળી પોપટ, વરસાદ, હરણ, બાળક એ દરેક કર્તા છે, અને તે સાથે ક્રિયાના ફળનો આધાર પણ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે **બ** ખાનાનાં વાક્યો વિચારી જુઓ. **પ્રફુલ્લ ગણે છે,** એમાંથી પૂરેપૂરો અર્થ નીકળે છે? ના; કારણ કે પ્રફુલ્લ શું ગણે છે? એમ પ્રશ્ન પૂછવાની અપેક્ષા-જરૂર રહે છે. વાક્યમાંથી તેનો અર્થ નીકળતો નથી. તેવી જ રીતે બીજાં વાક્યોમાંથી પણ અર્થ પૂરેપૂરો નીકળતો નથી.

પ્રફુલ્લ ગણે છે, એ વાક્યમાં ક્રિયાપદ શું છે? ગણે છે. ક્રિયા શી છે? **ગણવાની.** ક્રિયા કરનાર કોણ છે? પ્રફુલ્લ. ક્રિયાનું ફળ શું છે? **ગણવું તે.** તે શેમાં રહેલું છે? વાક્યમાં તે જણાવેલું નથી. પ્રફુલ્લ **હિસાબ** ગણે છે. આ વાક્ય વાંચો. અર્થ પૂરેપૂરો નીકળે છે? હા; કારણ કે શું ગણે છે-હિસાબ, એમ કહેતાં વાક્યનો અર્થ પુરો થાય છે. વારુ, ત્યારે 'ગણે છે' એ ક્રિયાપદ આગળ તેનો અર્થ પુરો કરવા 'હિસાબ' એ પદને મૂકવું પડે છે. હવે ક્રિયાનું ફળ-'ગણવું' તે શેમાં રહેલું છે? 'હિસાબ' એ પદમાં. વારુ, 'હિસાબ' એ ગણે છે ક્રિયાપદનો અર્થ પુરો કરે છે એટલું જ નહિ, પણ ક્રિયાનું ફળ પણ એમાં રહેલું છે. ત્યારે **બ** ખાનાનાં વાક્યો પુરા અર્થવાળાં કરીએ:

૧ પ્રફુલ્લ———ગણે છે.	૧ પ્રફુલ્લ **હિસાબ** ગણે છે.
૨ તે———આપે છે.	૨ તે **પુસ્તક** આપે છે.
૩ હરિ———ઉછાળે છે.	૩ હરિ **દડો** ઉછાળે છે.
૪ ઘોડો———પીએ છે.	૪ ઘોડો **પાણી** પીએ છે.
૫ બિલાડી———પકડે છે.	૫ બિલાડી **ઊંદર** પકડે છે.

મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો નવાં ઉમેરવામાં આવ્યાં. શા માટે? વાક્યનો અર્થ પુરો કરવા માટે. વારુ, પુસ્તક, દડો, પાણી, ઊંદર એ દરેક પદને 'આપે છે,' 'ઉછાળે છે,' 'પીએ છે,' 'પકડે છે' એ ક્રિયાપદની ક્રિયાનું ફળ લાગુ પડે છે, તે હવે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે.

કર્મ:—જે ક્રિયાપદનો અર્થ પુરો કરે, અને જેમાં ક્રિયાનું ફળ રહેલું હોય, તે કર્મ કહેવાય. આ પ્રમાણે **હિસાબ, પુસ્તક,**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દડો, પાણી, ઊંદર, એ પદો અનુક્રમે ગણે છે, આપે છે, ઉછાળે છે, પીએ છે, પકડે છે, એ ક્રિયાપદોનાં કર્મ છે.

સકર્મક ક્રિયાપદ:—જે ક્રિયાપદનો અર્થ પુરો કરવા માટે કર્મ મૂકવાની જરૂર પડે છે, તે સકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

સકર્મક = (સ+કર્મક) કર્મવાળું. સકર્મક ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનો કરનાર અને ક્રિયાના ફળનો આધાર જુદા જુદા હોય છે.

આવે છે, ઊડે છે, કૂદ્યું, રમે છે, આ ક્રિયાપદો પણ આપણે જોઈ ગયા. તેમનો અર્થ પુરો કરવા માટે કોઈ પદ મૂકવાની જરૂર પડતી નથી, એટલે કે તેમની આગળ કર્મ મૂકવાની જરૂર પડતી નથી. તે કર્મ વિનાનાં ક્રિયાપદ કહેવાય છે.

અકર્મક ક્રિયાપદ:—જે ક્રિયાપદને કર્મ નથી, તે અકર્મક ક્રિયાપદ કહેવાય છે. અકર્મક = (અ = નહિ; + કર્મક) કર્મ વિનાનું. અકર્મક ક્રિયાપદમાં ક્રિયા કરનાર અને ક્રિયાના ફળનો આધાર એક જ હોય છે.

દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ: પ્રધાન કર્મ અને ગૌણ કર્મ:—કેટલાંક ક્રિયાપદને બે કર્મ મૂકવાની જરૂર પડે છે: ૧ ગુરુજી **શિષ્યને પાઠ** શિખવે છે. ૨ રાજા **બ્રાહ્મણને દાન** આપે છે. ૩ શિષ્ય **ગુરુને પ્રશ્ન** પૂછે છે. આ વાક્યોમાં દ્વિકર્મક-બે કર્મવાળાં ક્રિયાપદ છે. બે કર્મમાં એક કર્મ મુખ્ય છે. **પાઠ, દાન, પ્રશ્ન,** એ મુખ્ય કર્મ છે. એ કર્મ લઈ લઈએ તો વાક્યનો અર્થ અધૂરો રહે છે, માટે તે મુખ્ય કર્મ કહેવાય છે. **શિષ્યને, બ્રાહ્મણને, ગુરુને,** એ પેટા કર્મ છે. મુખ્ય કર્મ **પ્રધાન કર્મ** ગણાય છે, અને પેટા કહે **ગૌણ કર્મ** ગણાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. કર્મનો અર્થ સમજાવો.

૨. ક્રિયાપદના પ્રકાર સમજાવો.

૩. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદનો અર્થ સમજાવો.

૪. તમારી નોટબુકમાં ક્રિયાપદના પ્રકાર પ્રમાણે બે ખાનાં પાડી, તેમાં નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપદ શોધી, તે યોગ્ય ખાનામાં મૂકોઃ—

૧ વીજળી ચમકે છે.	૨ દેડકાં બોલે છે,
૩ પૂનમનો ચાંદો ખીલ્યો છે.	૪ સૂર્યનો પ્રકાશ પડે છે.
૫ જગત જાગ્યું.	૬ રાજાએ પ્રજાના હિત માટે ઘણો પૈસો ખર્ચ્યો.
૭ શૂરવીર ઘા ઝીલે છે.	૮ તે મિત્રને પત્ર મોકલે છે.
૯ શિક્ષક વિદ્યાર્થીને ચિત્ર બતાવે છે.	૧૦ રાજાએ તેને ઘણાં ગામ આપ્યાં.

૫. ઉપરનાં વાક્યોમાં કર્મ તળે લીટી દોરો, ને તેને ઓળખાવો.

૬. નીચેનાં વાક્યોમાં ખાલી જગાએ પદ મૂકો; અને તે શું છે તે જણાવોઃ—

૧ ગુરુજી મને—શિખવે છે.	૨ ગંગાએ—આપી,
૩ હું—વાંચું છું.	૪ મુસાફર—કાપે છે.
૫ તેણે—કહી દીધી.	૬ વાંદરે—પકડી લીધી.
૭ મગને—ગણવા માંડ્યા.	૮ સિંહે—પકડ્યું.
૯ ગરીબને—કરવી.	૧૦ ધીમેધીમે ચાલતાં તેણે ઘણો—કાપી નાખ્યો.

૭. અકર્મક, સકર્મક અને દ્વિકર્મક ક્રિયાપદ આવે, એવાં થોડાંક વાક્યો લખો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૫

ક્રિયાપદ વિષે વધુ વિચાર

સકર્મક ક્રિયાપદ અકર્મક ક્રિયાપદ તરીકે:—૧ રમેશ **ખાય** છે. ૨ મનુ **વાંચે** છે. ૩ તે **લખે** છે. ૪ કાન્તા **ગાય** છે. ૫ તે **રમે** છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો અકર્મક ક્રિયાપદ તરીકે પ્રયોગ થયો છે. કર્મ મૂકીએ તો તે સકર્મક ક્રિયાપદ થાય છે. દાખલા તરીકે રમેશ **લાડુ** ખાય છે. મનુ **પુસ્તક** વાંચે છે. આ પ્રમાણે કેટલીક વખત ક્રિયાપદ અકર્મક છે કે સકર્મક છે, તે વાક્યમાં તેના થયેલા પ્રયોગ (વપરાશ કે ઉપયોગ) ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક ક્રિયાપદ:—૧ તે **ડાહ્યો** થયો. ૨ તે **સારો** નીવડયો. ૩ ઘર **રૂપાળું** દેખાય છે. ૪ તે **સરદાર** બન્યો. ૫ બરફ **ઠંડો** લાગે છે. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો અર્થ પુરો કરવા માટે મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો મૂકવાં પડ્યાં છે. વાક્યમાંથી એ પદો લઈ લઈએ, તો ક્રિયાપદનો અર્થ અધૂરો રહે છે. જે પદો મૂકેલાં છે તે કર્મ નથી, એ બાબત ધ્યાનમાં રાખવાની છે. **થયો, નીવડયો, દેખાય છે, બન્યો, લાગે છે,** એ ક્રિયાપદો અકર્મક છે, પણ તે અપૂર્ણ અર્થવાળાં છે; એટલે એમના પ્રયોગમાં અર્થ પુરો કરવા માટે શબ્દો મૂકવા જ પડે. **થવું, હોવું, નીવડવું, લાગવું,** જણાવું, **દેખાવું, બનવું, વગેરે અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક ક્રિયાપદો** છે.

કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પછી પણ કર્મ ઉપરાંત કેટલાક શબ્દો મૂકીએ, તો જ તેનો અર્થ પુરો થાય. ૧ સિકંદરે પૌરસને **રાજા** બનાવ્યો. ૨ તેણે તેને **સરદાર** નીમ્યો. ૩ તેણે તેને **મૂર્ખ** ગણ્યો.

સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ:—૧ ચંદ્રકાન્ત **આવે.** ૨ ચંદ્રકાન્ત આવે **છે.** ૩ ચંદ્રકાન્ત આવતો **હશે.** ૪ ચંદ્રકાન્ત આવી **શકશે.** ૫ ચંદ્રકાન્તે આવવું **જોઈએ.** પહેલા વાક્યમાં **'આવે'** એ ક્રિયાપદનું ચોખ્ખું રૂપ છે; કારણ કે તે 'આવ' ક્રિયાપદ ઉપરથી જ થયું છે, ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેની જોડે બીજાં ક્રિયાપદ લાગેલાં નથી. બીજા વાક્યમાં આવે છે, ત્રીજામાં આવતો **હશે,** ચોથામાં આવી **શકશે,** પાંચમામાં આવવું **જોઈએ,** એ ક્રિયાપદોમાં **છે, હશે, શકશે, જોઈએ,** એ ક્રિયાપદો મુખ્ય ક્રિયાપદના કાળ અને અર્થનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવવામાં મદદ કરે છે, માટે એ **મદદગાર ક્રિયાપદો—સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો** કહેવાય છે. છ, હો, શક, જોઈએ, એ ક્રિયાપદનાં ટૂંકાં રૂપ છે. કાળ પ્રમાણે તેનાં રૂપ ફરે છે, પણ **જોઈએ** એ ક્રિયાપદનાં બધા કાળમાં રૂપો થતાં નથી. **નથી** એ છ ધાતુનું વર્તમાન કાળનું **નકારવાચક રૂપ** છે. **જોઈએ** એ કેટલીક વખત મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે આવે છે. દાખલા તરીકે મારે છત્રી **જોઈએ** છે. જ્યારે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ તરીકે તે વપરાય, ત્યારે મુખ્ય ક્રિયાપદનું સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ વપરાય, અને અર્થમાં ફરજ, વિધિ, આજ્ઞા કે જરૂરનો અર્થ આવે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદ:—'તેણે ફળ **નાખી દીધું.**' 'ચોર **જતો રહ્યો.**' 'તે **બોલી ચૂક્યો.**' 'તેણે **ખાઈ લીધું.**' આ વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે '**નાખી દીધુ,**' '**જતો રહ્યો,**' '**બોલી ચૂક્યો,**' અને '**ખાઈ લીધું,**' એ ક્રિયાપદો બબ્બે ક્રિયાપદો સાથે મળી થયેલાં છે. આવાં ક્રિયાપદો **સંયુક્ત** કે જોડાએલાં કહેવાય છે. 'નાખી દીધું' એ ક્રિયાપદમાં નાખવાનો કે દેવાનો છૂટો છૂટો અર્થ નથી; પરંતુ 'દીધું' ક્રિયાપદનો છૂટો અર્થ જતો રહે છે, અને તે 'નાખી' ક્રિયાપદના અર્થમાં કંઈક ત્વરાનો ઉમેરો કરે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદમાં પાછળ આવનાર ક્રિયાપદનો મૂળ અર્થ જતો રહે છે, અને તે તેની પહેલાં આવેલા ક્રિયાપદના અર્થમાં કોઈપણ જાતનો વધારો (ત્વરા ઇત્યાદિ) કરી બતાવે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદો ઘણે ભાગે જાત જાતનાં કૃદંતો અને ક્રિયાપદો મળીને થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદઃ—૧ તમારે અને એને ઠીક **બને** છે. ૨ શેઠ અને ગુમાસ્તાને એક બીજાને **ફાવતું નથી.** ૩ મને અહીં **ગમે** છે. ૪ આજ ઘણું **ઘામે** છે. ૫ પેટમાં **દુઃખે** છે. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં ક્રિયાપદોનો કર્તા તે ક્રિયાપદોના અર્થમાં જ રહેલો હોય છે. ક્રિયાપદમાંથી નીકળતો ભાવ જેમ કે **બનવાનું, ફાવવાનું; ગમવાનું, ઘામવાનું, દુખવાનું** એજ કર્તા તરીકે છે. ક્રિયાપદનો કર્તા ભાવ છે. એવાં ક્રિયાપદો **ભાવકર્તૃક ક્રિયાપદ** કહેવાય છે.

ખંડક ૧૬

ક્રિયાપદ : કાળ, અર્થ, પ્રયોગ, ક્રિયાનાથ.

કાળઃ—પાછલા પાઠોમાં તમે ક્રિયાપદ વિષે શિખી ગયા. વાંચે છે એમાં વાંચવાની ક્રિયા થાય છે. નીચેનાં બીજાં કેટલાંક વાક્યો વાંચો. તેમાં ક્રિયા વિષે બીજું કંઈક વધારે જાણવાનું મળશે. ૧ રમેશ **આવે** છે. ૨ પ્રમોદે કાગળ **લખ્યો.** ૩ મારા ભાઈ કાલે **આવશે.** રમેશ આવવાની ક્રિયા **ક્યારે** કરે છે? તે ક્યારે આવે છે? **અત્યારે** અથવા **રોજ.** વારુ, તે અત્યારે અથવા રોજ આવે છે, એમ શા ઉપરથી માલમ પડ્યું? ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી. પ્રમોદે કાગળ લખ્યો. ક્યારે? પહેલાં, અત્યારે નહિ; ગઈ કાલે કે કે તે પહેલાં. લખવાની ક્રિયા પ્રમોદે ક્યારે કરી તે 'લખ્યો' ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી માલમ પડે છે. મારા ભાઈ કાલે આવશે. એમાં આવવાની ક્રિયા **હવે પછી થવાની** છે, એમ 'આવશે' એ ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી નક્કી થાય છે. ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનો વખત જણાવ્યો છે. ક્રિયા ચાલુ સમયમાં થતી હોય, તો વર્તમાન સમયમાં (કાળમાં) થઈ ગણાય છે; ક્રિયા પહેલાં થઈ હોય, તો ભૂત સમયમાં (કાળમાં) થઈ ગણાય છે; અને ક્રિયા હવે પછી થવાની હોય, તો ભવિષ્ય કાળમાં થશે એમ ગણાય છે. ઉપરના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાખલા ઉપરથી તમે સમજ્યા હશો, કે **વર્તમાન, ભૂત** અને **ભવિષ્ય** એ ત્રણ કાળમાંથી ગમે તે કાળમાં ક્રિયા થાય છે. જે કાળમાં ક્રિયા થાય છે, તે **ક્રિયાનો કાળ** કહેવાય છે.

વર્તમાન* કાળ:—'બાળક કાગળ ફાડે છે.' 'વાંદરો કૂદે છે.' 'સૂરજ ઊગે છે.' આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉપરથી જણાય છે કે ક્રિયા ચાલુ છે.

વર્તમાન એટલે ચાલુ કે ચાલતો. ચાલતો વખત બતાવનાર ક્રિયાપદ વર્તમાન કાળમાં છે, એમ કહેવાય છે.

ભૂત કાળ:—'સૂરજ આથમ્યો.' 'ચંદ્ર ઊગ્યો.' 'અજવાળું થયું.' આ વાક્યોમાં ક્રિયા થઈ ગઈ એવું સમજાય છે.

ભૂત એટલે થઈ ગયેલો. થઈ ગયેલો વખત બતાવનાર ક્રિયાપદ ભૂત કાળમાં છે, એમ કહેવાય છે.

ભવિષ્ય કાળ:—'વાજાં વાગશે.' 'વરઘોડો નીકળશે.' 'ગમત પડશે.' આ વાક્યોમાં બધી ક્રિયા હવે પછી થવાની છે, એ ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથી ખુલ્લું જણાય છે.

ભવિષ્ય એટલે થવાનો કે આવવાનો. આવવાનો વખત બતાવનાર ક્રિયાપદ ભવિષ્ય કાળમાં છે, એમ કહેવાય છે.

વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય કાળનાં શુદ્ધ રૂપ:—૧ હુંx **જાઉં.** ૨ તે **ગયો.** ૩ તે **જશે.** આ વાક્યોમાં **ત્રણે કાળનાં શુદ્ધ રૂપ** છે; કારણ કે તેમાં ક્રિયાપદનાં જુદા જુદા કાળનાં રૂપ બનાવવા માટે બીજાં સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ લેવાની જરૂર પડી નથી. આવાં શુદ્ધ રૂપ ભાષામાં થોડાં વપરાય છે.

---

*'વર્તમાન' અને 'વર્ત્તમાન,' 'કર્તા' અને 'કર્ત્તા' એવાં બંને રૂપો શુદ્ધ છે.
xસરળતાને ખાતર સાથે સર્વનામ મૂક્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પડ' ધાતુનાં ત્રણે કાળનાં રૂપો

વર્તમાન કાળ

નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ.

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું પડું છું.	અમે પડીએ છીએ.
બીજો	તું પડે છે.	તમે પડો છો.
ત્રીજો	તે પડે છે.	તેઓ પડે છે.

ભૂત કાળ (ત્રણે પુરુષમાં)

જાતિ	એકવચન	બહુવચન
નર	પડ્યો	પડ્યા
નારી	પડી	પડી
નાન્યતર	પડ્યું	પડ્યાં

ભવિષ્ય કાળ

નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ.

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું પડીશ.	અમે પડીશું.
બીજો	તું પડીશ.	તમે પડશો.
ત્રીજો	તે પડશે.	તેઓ પડશે.

'છ' ધાતુનાં રૂપો

વર્તમાન કાળ

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
પહેલો	હું છું.	અમે છીએ.
બીજો	તું છે, છું.	તમે છો.
ત્રીજો	તે છે.	તેઓ છે.

આ ધાતુનાં વર્તમાન કાળ સિવાય બીજા કાળનાં રૂપો થતાં નથી. બીજા કાળમાં 'છ' ને બદલે 'હો' ધાતુ વપરાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. ક્રિયાપદનો કાળ એટલે શું ?

૨. ત્રણે કાળનાં નામ આપી તેમનો અર્થ સમજાવો.

૩. ક્રિયાપદનો કાળ શા ઉપરથી જાણી શકાય છે ?

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો કાળ જણાવોઃ—

૧ તે આજ અહીં આવી જશે. ૨ આ કાચ કોણે ભાંગ્યો ? ૩ સાંભળો, ચંદુલાલ કવિતા ગાય છે. ૪ આવતી કાલે પરીક્ષા થશે. ૫ કસરત કરી તો શરીર સારું થયું. ૬ આ કેવી મઝાની ચોપડી છે! ૭ તમે મને તે અપાવશો? ૮ શિયાળામાં ટાઢ પડે છે. ૯ આ સાલ વરસાદ સારો પડ્યો. ૧૦ ગઈ કાલે વાવાઝોડું સખત હતું.

૫. નીચેનાં વાક્યોમાં આપેલાં ક્રિયાપદનો કાળ ફેરવોઃ—

૧ મગન દડો લઈ રમે છે. ૨ વાદળીઓ વરસી રહી. ૩ મારા મિત્રનો પત્ર ચોક્કસ આવશે. ૪ પીંછીથી તેણે સુંદર ચિત્ર દોર્યું. ૫ વરસાદથી નદીમાં પૂર આવ્યું.

ક્રિયાપદના અર્થઃ—'હું લખું છું.' આ વાક્યમાં ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી નિશ્ચય કે નક્કીપણાનો અર્થ નીકળે છે. 'તમે જુઓ.' એમાંથી આજ્ઞાનો અર્થ નીકળે છે. 'કદાચ તે આવે.' એમાંથી સંશયનો અર્થ નીકળે છે. આ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપો ઉપરથી જુદા જુદા અર્થો નીકળે છે. તેમને ક્રિયાપદના **અર્થ** કહે છે. મુખ્ય અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

નિશ્ચયાર્થઃ—'હું **લખું** છું.' 'તમે **લખ્યું.**' 'તે **કરશે.**' 'અમે **કરેલું** છે.' 'તે **કરવાનો** છે.' આ બધાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ **નિશ્ચય** બતાવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંશયાર્થ:—'હું **હાઉં.** 'તમે **કર્યું હાય.** 'તેણે **કર્યું હશે.**' 'કદાચ તે **આવે.**' આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો નક્કીપણું બતાવતાં નથી, પણ **સંશય** એટલે વહેમ બતાવે છે.

સંકેતાર્થ:—'જો તમે **આવો**, તો હું **આવું.**' 'જો તું **જાત**, તો સારું **થાત.**' 'જો તે **વાંચે**, તો **પાસ થાય.**' આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો **સંકેત** એટલે શરત બતાવે છે.

આજ્ઞાર્થ:—'તમે **જાઓ.**' 'તું હંમેશાં સાચું **બોલજે.**' 'પરમેશ્વર તમારું ભલું **કરો.**' 'કૃપા કરી **પધારજો.**' 'પાપીઓ દુઃખી **થજો.**' આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથી **આજ્ઞા, ઉપદેશ, આશીર્વાદ, પ્રાર્થના,** અને **શાપ**નું ભાન થાય છે. એ બધાંનો સમાવેશ સાધારણ રીતે **આજ્ઞાર્થ**માં કરવામાં આવ્યો છે.

વિધ્યર્થ:—'છોકરાંએ માબાપની આજ્ઞા **પાળવી.**' 'વિદ્યાર્થીએ વખતસર નિશાળે **આવવું.**' આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો ઉપરથી **વિધિ** એટલે શાસ્ત્રના ફરમાનનું અને તે પરથી ફરજનું ભાન થાય છે.

મનોયત્ન

૧. ક્રિયાપદનો અર્થ એટલે શું ?

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કયા અર્થમાં છે તે જણાવો:—

૧ પંખી આકાશમાં ઊડે છે. ૨ પોપટ પાંજરામાંથી ઊડી ગયો. ૩ હું કાલે મુંબઈ જઈશ. ૪ તમે મારી સાથે આવજો. ૫ પ્રભુ સૌનું કલ્યાણ કરો. ૬ ગુરુજી, હું અહીં બેસું ? ભલે, બેસો. ૭ જાતમહેનત કરો, તો સુખી થાઓ. ૮ હે પ્રભુ, તું અમારાં પાપ માફ કર. ૯ કદાચ તે આવે ખરો. ૧૦ ગરીબને મદદ કરવી. ૧૧ માબાપની આજ્ઞા માનવી. ૧૨ સદા હસમુખા રહેજો.

૩. ક્રિયાપદ જુદા જુદા અર્થમાં આવે એવાં થોડાંક વાક્યો લખો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રયોગઃ—

अ	ब	क
૧ **મગનલાલ** પુસ્તક વાંચે છે.	૧ મગનલાલે **પુસ્તક** વાંચ્યું.	૧ હું પુસ્તક વાંચું છું.
૨ કાન્તા રૂમાલ ગૂંથે છે.	૨ કાન્તાએ **રૂમાલ** ગૂંથ્યો.	૨ **તમે** પુસ્તક વાંચો છો.
૩ બાળક કેરી ખાય છે.	૩ બાળકે **કેરી** ખાધી.	૩ **તે** પુસ્તક વાંચે છે.

૪ આ સ્થળે મને **ગમે** છે. | ૫ તે એને **બનતું નથી.**

ઉપરનાં **अ** અને **क** ખાનાનાં વાક્યો વાંચો. ક્રિયાપદોનો કર્તા શોધો. **વાંચે છે, ગૂંથે છે, ખાય છે,** એ ક્રિયાપદના રૂપમાં કર્તાનો અર્થ સમાએલો છે, એટલે એ ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉપરથી કર્તાનો બોધ થાય છે. તેવી જ રીતે **क** ખાનાનાં વાક્યોમાં પણ **વાંચું છું, વાંચો છો, વાંચે** છે, એ ક્રિયાપદોનાં રૂપ ઉપરથી **હું, તમે, તે,**–કર્તાનો બોધ થાય છે.

હવે **ब** ખાનાનાં વાક્યો વાંચો. ક્રિયાપદ કયાં કયાં છે? વાંચ્યું, ગૂંથ્યો, ખાધી, એ ક્રિયાપદો છે. વારુ, ક્રિયાપદનાં રૂપ તપાસો. વાંચ્યું ક્રિયાપદની જાતિ શેના પ્રમાણે છે? પુસ્તક પ્રમાણે. 'પુસ્તક' વાંચ્યું ક્રિયાપદનું કર્મ છે. ત્યારે વાંચ્યું ક્રિયાપદનું રૂપ કર્મની જાતિ પ્રમાણે છે, એ સ્પષ્ટ છે. હવે જુઓ, 'પુસ્તક'ને બહુવચનના રૂપમાં લાવીએ; મગનલાલે (ઘણાં) પુસ્તક **વાંચ્યાં.** ક્રિયાપદનું રૂપ પણ બહુવચનનું થયું. તેવી જ રીતે કાન્તાએ રૂમાલ ગૂંથ્યો–રૂમાલ **ગૂંથ્યા.** એવી રીતે દરેક વાક્યમાં કર્મનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ ફરે છે. કર્મ એકવચનમાં હોય, ત્યારે ક્રિયાપદ એકવચનમાં આવે; તેવી જ રીતે કર્મની નર જાતિ હોય તો ક્રિયાપદ પણ નર જાતિમાં કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપર **अ** અને **क** ખાનાનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કર્તાના અર્થમાં વપરાએલાં છે, અને **ब** ખાનાનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ કર્મના અર્થમાં વપરાએલાં છે. હવે ચોથું અને પાંચમું વાક્ય વાંચો. 'ગમે છે,' 'બનતું નથી' એ ક્રિયાપદોમાં કર્તા કોણ છે ? શું ગમે છે ? શું બનતું નથી ? વિચાર કરતાં જણાશે કે ક્રિયાપદનો ભાવ એ જ કર્તા છે. ક્રિયાપદનો ભાવ જ્યારે કર્તા હોય ત્યારે તે ક્રિયાપદ ભાવના અર્થમાં વપરાએલું ગણાય છે. **ક્રિયાપદની વપરાશ એટલે તેનો કર્તા, કર્મ કે ભાવના અર્થમાં પ્રયોગ.**

કર્તરિ પ્રયોગ:—'હું કરું છું.' 'મોતીલાલ જાય છે.' 'હું ચોપડો, કવિતા કે ગીત લખું છું.' અહીં વપરાએલાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો કર્તાનો બોધ કરે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉપરથી કર્તાનો બોધ થતો હોય, એટલે ક્રિયાપદનો કર્તાના અર્થમાં વપરાશ હોય, ત્યારે તેનો પ્રયોગ કર્તરિ (કર્તાના અર્થમાં) કહેવાય.

કર્મણિ પ્રયોગ:—'કરાયો,' 'લખાયું,' 'કરાશે.' 'મેં ચોપડો લખ્યો.' 'મારાથી ચોપડી લખાઈ.' અહીં બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો કર્મનો બોધ કરે છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉપરથી કર્મનો બોધ થતો હોય, એટલે ક્રિયાપદનો કર્મના અર્થમાં વપરાશ હોય, ત્યારે તેનો પ્રયોગ કર્મણિ (કર્મના અર્થમાં) કહેવાય.

ભાવે પ્રયોગ:—'જવાય છે' (જવાનું કે જવું થાય છે). 'મને ગમે છે.' 'તમને ભાવતું નથી.' આ બધાં ક્રિયાપદોનાં રૂપો ઉપરથી કર્તા કે કર્મનો બોધ થતો નથી; માત્ર ક્રિયાનો અર્થ સમજાય છે.

ક્રિયાપદનાં રૂપ ઉપરથી કર્તા કે કર્મનો બોધ ન થતાં માત્ર ક્રિયાનો જ (ભાવનો જ) બોધ થતો હોય, ત્યારે તેનો પ્રયોગ ભાવે (ભાવના અર્થમાં) કહેવાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ હંમેશાં ત્રીજા પુરુષ, નાન્યતર જાતિ અને એકવચનમાં આવે છે.

પ્રયોગ શોધી કાઢવા માટે એક સરળ યુક્તિ નીચે પ્રમાણે છેઃ–

'છોકરો ગયો.' 'છોકરી ગઈ.' 'છોકરું ગયું.' આમાં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્તા પ્રમાણે ફરે છે, માટે પ્રયોગ કર્તરિ.

'મેં રોટલો ખાધો.' 'મેં મગફળી ખાધી.' 'મેં જામફળ ખાધું.' અહીં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્મ પ્રમાણે ફરે છે, માટે પ્રયોગ કર્મણિ.

'પેટમાં દુઃખે છે.' 'મને અહીં ફાવતું નથી.' અહીં ક્રિયાપદનાં રૂપો કર્તા કે કર્મ એમાંથી એકે પ્રમાણે ફરતાં નથી, પણ ભાવને અનુસરે છે, એટલે ત્રીજા પુરુષ, નાન્યતર જાતિ, અને એકવચનમાં હોય છે, માટે પ્રયોગ ભાવ.

ક્રિયાનાથઃ—જે શબ્દ પ્રમાણે ક્રિયાપદને જાતિવચન લાગે, તેને ક્રિયાનાથ (ક્રિયાનો ધણી, એટલે ક્રિયા ઉપર કાબુ ધરાવનાર કે ક્રિયાપદના રૂપને પોતા પ્રમાણે ફેરવનાર) કહે છે. કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા ક્રિયાનાથ હોય છે, કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ ક્રિયાનાથ હોય છે, અને ભાવે પ્રયોગમાં ભાવ ક્રિયાનાથ હોય છે.

મનોયત્ન

૧. ક્રિયાપદનો પ્રયોગ એટલે શું?

૨. ક્રિયાપદનો કર્તરિ, કર્મણિ કે ભાવે પ્રયોગ એટલે શું?

૩. ક્રિયાનાથનો અર્થ દાખલા આપી સમજાવો.

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદનો કયો પ્રયોગ છે તે જણાવોઃ—

૧ આજ પુષ્કળ તાપ છે.	૨ આજ પુષ્કળ ધામે છે.
૩ હરિહર ફરવા ગયો.	૪ રમેશ પુસ્તક વાંચે છે.
૫ નદીમાં મોટું પૂર આવ્યું.	૬ અનંતે અભ્યાસ ઠીક કર્યો.
૭ આજ તો ઠીક જણાય છે.	૮ પોપટે લીલાં મરચાં ખાધાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯ પોપટને લીલાં મરચાં ભાવે છે. | ૧૦ મારાથી બેસાતું નથી.
૧૧ છગનને તેની જોડે બનતું નથી. | ૧૨ તે આ પડ્યો.
૧૩ કાન્તાએ રૂમાલ ગૂંથ્યો.
૧૪ આ ગ્રંથકારે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.
૧૫ આંબા ઉપરની બધી કેરીઓ વેપારીએ વેચાતી લઈ લીધી.

૫. ઉપરનાં વાક્યોમાં ક્રિયાનાથ કોણ છે? તેની નીચે લીટી દોરો.

૬. કર્તરિ, કર્મણિ અને ભાવે પ્રયોગમાં ક્રિયાપદ આવે, એવાં ત્રણ ત્રણ વાક્યો લખી લાવો.

ખંડક ૧૭

ધાતુ

વાંચે છે, લખ્યું, જાય છે, જશે, આવતો, આવેલો, ખાશે, આ બધાં ક્રિયાવાચક પદો છે, એ તમે જાણો છો. વાંચવાની, લખવાની, જવાની, આવવાની, ખાવાની, વગેરે ક્રિયાઓનો અર્થ આ પદોમાંથી નીકળે છે તે કેવી રીતે? 'વાંચે છે' એમાં વાંચવાની ક્રિયાનો અર્થ **'વાંચ'** એ મૂળ ઉપરથી નીકળે છે. તેવી જ રીતે **લખ, જા, આવ, ખા,** એ મૂળ ઉપરથી લખવાની વગેરે ક્રિયાનો અર્થ નીકળે છે. વાંચ, લખ, જા, આવ, અને ખા એ પદોને તેમના ઉપરથી થયેલાં પદો–ક્રિયાપદ–સાથે સરખાવો. વાંચ, લખ, જા, વગેરે ક્રિયાપદનાં ટૂંકામાં ટૂંકાં રૂપ છે. આ ટૂંકું રૂપ તે ક્રિયાપદનું મૂળ છે.

જે મૂળ ઉપરથી ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, તે મૂળનું નામ ધાતુ છે.

મૂળ ધાતુ અને સાધિત ધાતુ:—

'કર,' 'લખ,' 'રમ,' 'પડ,' 'દાબ,' 'ખા,' વગેરે **મૂળ ધાતુ** કહેવાય છે. આ ધાતુને પ્રત્યય લાગવાથી અથવા તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચવાથી જે રૂપો થાય છે, તેને **સાધિત** એટલે બનાવેલા ધાતુ કહે છે. જેમકે 'કરાવ,' 'લખાવ,' 'રમાડ,' 'પાડ,' 'દબાવ,' 'ખવાડ,' વગેરે.

'પાડ,' 'કરાવ,' 'લખાવ,' વગેરે સાધિત ધાતુઓને **પ્રેરક** ધાતુ કહે છે. 'કરાવરાવ,' 'લખાવરાવ,' વગેરે રૂપો એવડાં પ્રેરક છે. મૂળ ધાતુ ઉપરથી જેટલાં રૂપો થાય છે, તેટલાં પ્રેરક ધાતુ ઉપરથી પણ થાય છેઃ—જેમકે 'ચાલું છું.' 'ચલાવું છું,' 'ચાલ્યો,' 'ચલાવ્યો,' 'ચાલીશ,' 'ચલાવીશ,' 'ચાલતો,' 'ચલાવતો,' વગેરે.

મૂળ ધાતુ*—કર્તરિ—'હું કામ કરું છું.'
,, —'હું બેસું છું.'
કર્મણિ—'મેં કામ કર્યું.'
,, —'મારાથી કામ કરાયું.'
ભાવે—'મારાથી બેસાયું.'

પ્રેરક ધાતુ—કર્તરિ—'હું કામ કરાવું છું.'
,, —'હું નંગ બેસાડું છું.'
કર્મણિ—'મેં કામ કરાવ્યું.'
,, —'મારાથી કામ કરાવાયું.'
કર્મણિ—'મારાથી નંગ બેસાડાયું.'
ભાવે—'મારાથી તેને મરાવાયું નહિ.'

---

* મૂળ ભેદ, પ્રેરક ભેદ, એ પ્રમાણે ક્રિયાપદના ભેદ પાડવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઉપરના દાખલાથી સમજાશે કે જેને મૂળ ભેદ કહેવામાં આવે છે તે મૂળ ધાતુ છે, અને પ્રેરક ભેદ તે પ્રેરક કે પ્રયોજ્ય ધાતુ છે. જેને મૂળ ભેદ કહે છે તે કર્તરિ રચના છે, અને જેને સહ્ય ભેદ કહે છે તે કર્મણિ કે ભાવે રચના છે. સહ્યતા, શકયતા, યોગ્યતા, વગેરે જે અર્થો સહ્ય ભેદને લાગુ પાડેલા છે, તેનો કર્મણિ રચનામાં સમાવેશ થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૮

મિશ્ર કાળ

પાછલા પાઠમાં તમે ત્રણ મુખ્ય કાળ વિષે શિખી ગયા છો. હું **વાંચું.** અમે **વાંચીએ.** તેણે **વાંચ્યું.** તમે **વાંચશો.** આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ વાંચ, એ ત્રણે કાળમાં છે, પણ તેનાં આ રૂપો શુદ્ધ છે. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનાં રૂપ લાગ્યા વિના જ્યારે જુદા જુદા કાળમાં ક્રિયાપદ વપરાય છે, ત્યારે તેનું શુદ્ધ રૂપ છે; અને એટલા માટે કાળ પણ શુદ્ધ કહેવાય છે. એવી રીતે **શુદ્ધ વર્તમાન કાળ, શુદ્ધ ભૂત કાળ** અને **શુદ્ધ ભવિષ્ય કાળ** થાય છે. ભાષામાં એવાં શુદ્ધ રૂપો ઘણાં થોડાં વપરાય છે. હું **વાંચું છું.** તમે **વાંચો છો.** તેણે **વાંચ્યું હતું.** અમે **વાંચ્યું હશે.** આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદો મિશ્ર કાળમાં છે. તેમાં **મુખ્ય ક્રિયાપદ 'વાંચ'** ને છ કે હો ધાતુનાં રૂપ લાગ્યાં છે. છ, હો, એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ છે, એ તમે શિખી ગયા છો.

વર્તમાન, ભૂત અને ભવિષ્ય કાળમાં મિશ્ર કાળનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે થાય છેઃ—

૧. અપૂર્ણ વર્તમાન કાળઃ—રમણ ચોપડી **વાંચે છે.** વાંચવાની ક્રિયા દરરોજ થાય છે એવો એક અર્થ નીકળે છે, અથવા તો વાંચવાની ક્રિયા ચાલુ હોય–પુરી ન થઈ હોય–તે વખતે વાત કરીએ છીએ એવો બીજો અર્થ નીકળે છે. આ બંને અર્થમાં ક્રિયા અપૂર્ણ છે. ક્રિયાપદનું રૂપ **વાંચે** અને છે એમ વર્તમાન કાળનાં બે રૂપોથી બનેલું છે. તે **દ્વિત્વ વર્તમાન કાળ** પણ કહેવાય છે.

૨. ભૂતવર્તમાન કાળઃ—રમણે ચોપડી **વાંચી છે.** વાંચવાની ક્રિયા થોડા વખત પહેલાં પુરી થઈ છે, અને થઈ ગયેલી ક્રિયાની અસર ચાલુ છે, એટલે કે તેની અસર વર્તમાન કાળમાં છે. વાંચી 'વાંચ'નું ભૂત કૃદંતનું રૂપ છે, અને 'છે' વર્તમાન કાળનું રૂપ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. વિશેષ ભૂતવર્તમાન કાળ:—રમણે ચોપડી **વાંચેલી છે.** આ રૂપમાં ક્રિયા ભૂત કાળમાં થઈ છે, પણ 'વાંચેલી' એ રૂપ ઉપરથી દૂરના ભૂત કાળમાં ક્રિયા થઈ છે, અને તેની અસર વર્તમાન કાળમાં છે. 'વાંચેલી' એ વિશેષ ભૂત કૃદંતનું રૂપ છે.

૪. ભવિષ્યવર્તમાન કાળ:—રમણ ચોપડી **વાંચવાનો છે, વાંચનાર છે.** ક્રિયા ભવિષ્યમાં થવાની છે, અને મુખ્ય ક્રિયાપદ સામાન્ય કૃદંતનું રૂપ અને 'છે' વર્તમાન કાળનું રૂપ છે. તેમાંથી ઇચ્છાનો અર્થ પણ નીકળે છે.

૫. દ્વિત્વ ભૂત કાળ:—રમણે ચોપડી **વાંચી હતી.** એમાં વાંચવાની ક્રિયા ભૂત કાળમાં થઈ થઈ, અને તેની અસર વર્તમાન કાળમાં નથી એવો અર્થ નીકળે છે. '**વાંચી**' એ ભૂત કૃદંત અને '**હતી**' એ ભૂત કાળનું રૂપ છે. મુખ્ય અને સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ભૂત કાળના રૂપમાં છે, એટલે આ ક્રિયાપદમાં **બેવડો ભૂત કાળ** છે.

૬. વિશેષ દ્વિત્વ ભૂત કાળ:—રમણે ચોપડી **વાંચેલી હતી.** ક્રિયા ભૂત કાળમાં પણ ઘણા વખત પહેલાં થઈ ગઈ છે, અને વર્તમાન કાળમાં તેની અસર નથી એવો અર્થ નીકળે છે. '**વાંચેલી**' વિશેષ ભૂત કૃદંતનું રૂપ છે, અને '**હતી**' ભૂત કાળનું રૂપ છે.

૭. અપૂર્ણ ભૂત કાળ:—રમણ ચોપડી **વાંચતો હતો.** મુખ્ય અર્થ ભૂત કાળનો છે; પણ ભૂત કાળમાં ક્રિયાનું 'રોજ થવું' એવો અર્થ નીકળે છે, એટલે તેમાં ક્રિયાના અપૂર્ણપણાનો અર્થ નીકળે છે. અપૂર્ણ વર્તમાન કાળને એ રૂપ મળતું આવે છે. 'વાંચતો' વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ છે, અને 'હતો' 'હો'નું ભૂત કાળનું રૂપ છે. તે **વર્તમાન ભૂત કાળ** પણ કહેવાય.

૮. ભવિષ્યભૂત કાળ:—રમણ ચોપડી **વાંચવાનો હતો.** વાંચવાની ઇચ્છાનો અર્થ નીકળે છે. મુખ્ય ક્રિયાપદનું રૂપ ભવિષ્ય કૃદંત છે. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ભૂત કાળમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯. ભૂતભવિષ્ય કાળ:—રમણે ચોપડી **વાંચી હશે.** '**વાંચી**' ભૂત કૃદંત અને '**હશે**' 'હો'નું ભવિષ્ય કાળનું રૂપ છે.

૧૦. વિશેષ ભૂતભવિષ્ય કાળ:—રમણે ચોપડી **વાંચેલી હશે.**

૧૧. વર્તમાનભવિષ્ય કાળ:—રમણ ચોપડી **વાંચતો હશે.** 'વાંચ'નું વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ અને 'હો'નું ભવિષ્ય કાળનું રૂપ છે.

૧૨. દ્વિત્વ ભવિષ્ય કાળ:—રમણ ચોપડી **વાંચવાનો હશે.** બંને ક્રિયાપદનાં ભવિષ્ય કાળનાં રૂપ છે.

'લખ'નાં મિશ્ર કાળનાં રૂપ

પહેલો પુરુષ	એક વચન
૧ અપૂર્ણ વર્તમાન કાળ-	હું લખું છું.
૨ ભૂતવર્તમાન કાળ-	મેં લખ્યું છે.
૩ વિશેષ ભૂતવર્તમાન કાળ-	મેં લખેલું છે.
૪ ભવિષ્યવર્તમાન કાળ-	હું લખવાનો છું.
૫ દ્વિત્વ ભૂત કાળ-	મેં લખ્યું હતું.
૬ વિશેષ દ્વિત્વ ભૂત કાળ-	મેં લખેલું હતું.
૭ અપૂર્ણ ભૂત કાળ-	હું લખતો હતો.
૮ ભવિષ્યભૂત કાળ-	હું લખવાનો હતો.
૯ ભૂતભવિષ્ય કાળ-	મેં લખ્યું હશે.
૧૦ વિશેષ ભૂતભવિષ્ય કાળ-	મેં લખેલું હશે.
૧૧ વર્તમાનભવિષ્ય કાળ-	હું લખતો હોઈશ.
૧૨ દ્વિત્વ ભવિષ્ય કાળ-	હું લખવાનો હોઈશ.

મનોયત્ન

૧. શુદ્ધ કાળ અને મિશ્ર કાળનાં ક્રિયાપદનાં રૂપમાં શો ફેર છે ?

૨. મિશ્ર કાળનો અર્થ સમજાવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપદનાં રૂપ કયા કાળનાં છે તે જણાવોઃ—

૧ હું તમારી સાથે આવું, પણ મારે ઘેર કામ છે.

૨ તમે ગામ જવાના હતા, તે કેમ ગયા નથી?

૩ હું દરરોજ સવારમાં વહેલો ઊઠું છું.

૪ મુંબઈથી કનુ આવવાનો છે.

૫ પરીક્ષા આવ્યા પહેલાં ઘણા વિદ્યાર્થીઓએ પાઠ તૈયાર કરી નાખ્યા હતા.

૬ આ પુસ્તક મારી પાસે ઘણા દિવસથી પડેલું છે.

૭ કોઈએ તેની તપાસ કરી નથી.

૮ સાંજે જ્યારે હું તે રસ્તે થઈને જતો હતો, ત્યારે મેં ઘણાં માણસો ત્યાં એકઠાં થયેલાં જોયાં હતાં.

૯ જો તમે આવો, તો આપણે સાથે બેસીને વાંચીએ.

૧૦ મેં જાણ્યું ન હતું, કે તે આવવાનો હશે.

૧૧ આ ગામમાંથી ઘણા લોકો દેશાવર નીકળી ગયા છે.

૧૨ આ વાર્તા તો મેં પહેલાં સાંભળી હતી.

૧૩ ઘણા દિવસ તે બિમાર રહેલો, પણ હવે તે સાજો થઈ ગયો છે.

૧૪ છગન ત્યાં શું કરતો હશે, તેની મને ખબર નથી.

૧૫ તે કહેતો હતો કે હું ગામમાં જવાનો છું, એટલે તે કદાચ ગયો હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૧૯

કૃદંત

૧ મનુ કામ **કરતાં** થાકી ગયો. ૨ રમણ **જમીને** નિશાળે ગયો. ૩ વાંદરો રોટલી **લેવા** આવ્યો. ૪ મનુ તેને **કહી કહીને** થાક્યો. આ વાક્યો વાંચો. કહેવાની મતલબ શી છે? પહેલા વાક્યમાં મનુએ કામ કર્યું અને તે થાકી ગયો, એવી મતલબ છે. તેવીજ રીતે બીજાં વાક્યોમાં કહેવાની મતલબ પૂરેપૂરી સમજાય છે. રમણ **જમ્યો** અને નિશાળે **ગયો.** એમ દરેક વાક્યમાં બબ્બે વાત કહી છે. કામ **કરવું** અને **થાકવું, જમવું** અને **જવું, લેવાને** માટે **આવવું, કહ્યું** અને **થાક્યો.** ઉપરના દરેક વાક્યમાં ક્રિયાવાચક પદ કેટલાં છે? એ. પહેલામાં **કરતાં, થાકી ગયો;** બીજામાં **જમીને, ગયો;** ત્રીજામાં **લેવા, આવ્યો;** ચોથામાં **કહી કહીને, થાક્યો.** વારુ, તેમાં ક્રિયાપદ કયાં છે? **થાકી ગયો, ગયો, આવ્યો,** અને **થાક્યો.** વારુ, એ વાક્યોમાંથી ક્રિયાપદ લઈ લઈએ, તો નીચે પ્રમાણે તે લખાશે–વંચાશેઃ—

૧ મનુ કામ **કરતાં,** ૨ રમણ **જમીને** નિશાળે, ૩ વાંદરો રોટલી **લેવા,** ૪ મનુ તેને **કહી કહીને.** હવે આ વાંચો. કહેવાની સંપૂર્ણ મતલબ સમજાય છે? પૂરેપૂરી સમજાતી નથી. મનુ કામ કરતાં, એવું સમજાય છે. તેવીજ રીતે બીજાં લખાણમાં પણ મતલબ પૂરેપૂરી સમજાતી નથી. વારુ, ક્રિયાવાચક પદ એમાં છે તો ખરાં. કરતાં, જમીને, લેવા, કહી કહીને, એમાં ક્રિયાનો અર્થ તો રહેલો છે, છતાં અર્થ પુરો સમજાતો નથી; માટે ક્રિયાપદ મૂકી વાક્ય બનાવીએ તો જ પુરો અર્થ સમજાય છે. જુઓ ત્યારે, **ક્રિયાપદ** અને આવાં **ક્રિયાવાચક પદમાં** આ તફાવત છે. ક્રિયાપદથી વાક્યનો અર્થ પુરો સમજી શકાય છે. **કરતાં, જમીને, લેવા, કહીને,** એમાં ધાતુ કયા છે? કર, જમ, લે, કહે. એ ધાતુઓને પ્રત્યયો લાગ્યા છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાં, ઈને, વા. આ પ્રત્યયો વ્યાકરણમાં 'કૃત્' પ્રત્યયો કહેવાય છે. આવા પ્રત્યયો જેને છેડે હોય, તે પદ **કૃદંત** કહેવાય છે. કૃત્ પ્રત્યય જેને છેડે છે, એવાં પદો **કૃદંત** કહેવાય છે. વારુ, ત્યારે **કરતાં, જમીને, લેવા, કહીને** એ કૃદંત કહેવાય છે. તેનાથી વાક્ય બનતું નથી, એ પણ તમે જોઈ ગયા.

ધાતુ ઉપર પ્રત્યય આવીને જે શબ્દો બને છે, પણ જેનાથી વાક્ય બનતું નથી, તેનું નામ કૃદંત. એ પ્રત્યયો કૃત્ પ્રત્યયો કહેવાય છે, અને તે ધાતુને છેડે લાગે છે, તેથી એ રૂપો કૃદંત (કૃત્ + અંત) કહેવાય છે.

મનોયત્ન

૧. ક્રિયાપદ અને કૃદંતનો તફાવત સમજાવો.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં કૃદંત નીચે લીટી દોરોઃ—

૧ બાળક રમતું રમતું ઊંઘી ગયું. ૨ સવારમાં વહેલો ઊઠીને તે ફરવા જાય છે. ૩ પગે ચાલવું શરીરને ફાયદાકારક છે. ૪ વીજળીનો ચમકારો જોઈને તેને બીક લાગી. ૫ તે મને સામો મળવા આવ્યો. ૬ પાણીના વહેણથી નદી કિનારો ધસાતો જાય છે. ૭ દશેરાની સવારી જોઈને હસમુખ હરખાયો.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં કૃદંત મૂકોઃ—

૧ ચંપક——જમવા બેઠો. ૨ તેને નિશાળે——વાર લાગી. ૩ સિંહને સામો——જોઈ શિકારીના પ્રાણ ઊડી ગયા. ૪ ઉત્સાહ અને ખંત——માણસે આરંભેલું કામ પાર પાડવું. ૫ ઇન્દુ પતંગ——દોડ્યો, પણ ઊંચું——દોડતો હતો, તેથી તે ઠોકર——પડી ગયો. ૬ હે ભાઈ,——વાણી બોલ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૦

કૃદંત : પ્રકાર અને તેનો ઉપયોગ

પાછળ જોઈ ગયા કે કૃદંત એ ક્રિયાવાચક પદ છે, અને ક્રિયા જુદા જુદા કાળમાં બને છે, તેથી જેવી રીતે કાળ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં જુદાં જુદાં રૂપ થાય છે, તેવી રીતે કાળ પ્રમાણે કૃદંતના પણ જુદા જુદા પ્રકાર પાડી શકાય છે.

વર્તમાન કૃદંત:—૧ વાત સાંભળી મગન **બોલતો** બંધ રહ્યો. ૨ પંખી માળા તરફ **ઊડતું** આવ્યું. ૩ ગોવિંદે ગંગાને આ તરફ **આવતી** જોઈ. આ વાક્યોમાં **બોલતો, ઊડતું, આવતી,** એ કૃદંતો છે, અને એમાં તો, તી, તું પ્રત્યયો લાગેલા છે. ક્રિયાનો કાળ વર્તમાન છે, માટે એ કૃદંતો **વર્તમાન કૃદંત** કહેવાય છે.

ભૂત કૃદંત:—૧ રણવગડે કોઈ **ખોળ્યું** જડતું નથી. ૨ **લખ્યા,** લેખ મિથ્યા ન થાય. ૩ **ગઈ** વાત સંભારવી નહિ. **ખોળ્યું, લખ્યા, ગઈ** એમાં ક્રિયાનો કાળ ભૂત કાળ છે, માટે એ પદો **ભૂત કૃદંત** કહેવાય છે.

વિશેષ ભૂત કૃદંત:—૧ **છાપેલી** ચોપડી. ૨ **મરેલો** સાપ. ૩ **પાળેલું** હરણ. એમાં **છાપેલી, મરેલો, પાળેલું,** એ પદોમાં ક્રિયાનો ભૂત કાળ દૂરનો છે, માટે તે **વિશેષ ભૂત કૃદંત** છે.

ભવિષ્ય કૃદંત:—૧ માલ **લેવાનો** હતો તે લીધો. ૨ આ પુસ્તક **ખરીદવાનું** હતું. ૩ ચોપડી **છાપવાની** હતી, પણ તે ખોવાઈ ગઈ. **લેવાનો, ખરીદવાનું,છાપવાની** એમાં ક્રિયા ભવિષ્ય કાળની છે, માટે તે પદો **ભવિષ્ય કૃદંત** કહેવાય છે.

સામાન્ય કૃદંત:—૧ **બોલવું** સહેલું છે. ૨ **કરવું** અઘરૂં છે. ૩ હિસાબ **ગણવો** અઘરો પડે છે. ૪ વડીલોની આજ્ઞા **પાળવી** એ ધર્મ છે. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં કૃદંતોમાં ક્રિયા ત્રણે કાળમાં જણાય છે, માટે એ પદો **સામાન્ય કૃદંત** કહેવાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હેત્વર્થક કૃદંત:—૧ તે નિશાળે **જવા** નીકળ્યો. ૨ તે મને **મળવા** આવ્યો. ૩ તેની પાસે **ખાવા, પીવા, ઓઢવા** કંઈ નથી. આ વાક્યોમાં 'જવા' એટલે જવાને માટે, 'મળવા' એટલે **મળવાને માટે,** ખાવા, પીવા, ઓઢવા, એમાં ખાવાને માટે, પીવાને માટે, ઓઢવાને માટે, એવો અર્થ નીકળે છે. આવવાનો હેતુ મળવાનો છે. નીકળવાનો હેતુ જવાનો છે; એટલે એ કૃદંતોમાં હેતુનો અર્થ સમાએલો છે, માટે તે **હેત્વર્થક કૃદંત** કહેવાય છે.

કર્તૃવાચક કૃદંત:—૧ ગામથી તે આજે **આવનાર** છે. ૨ આ માણસ કામ **કરનાર**–મહેનતુ છે. ૩ શરતમાં આ ઘોડી **દોડનાર** છે. આ વાક્યોમાં **આવનાર, કરનાર, દોડનાર** એ કૃદંતોમાંથી **ક્રિયા કરનાર**નો અર્થ નીકળે છે, એટલે એ પદો કર્તૃવાચક છે, અને તે **કર્તૃવાચક કૃદંત** કહેવાય છે.

સંબંધક ભૂત કૃદંત:—૧ હું ઘેર **જઈને** આવીશ. ૨ આટલું કામ **કરીને** જજો. ૩ સિંધુ ઊંડી ખીણમાં **વહી** પછી સપાટ મેદાનમાં આવે છે. આ વાક્યોમાં **જઈને, કરીને, વહી,** એ પદોમાં ક્રિયાનો અર્થ ભૂત કાળમાં છે. વળી ક્રિયાપદમાં જે ક્રિયા જણાવી છે, તેની પહેલાં ક્રિયાનો કાળ તેમાં જણાવેલો છે. દરેક વાક્યમાં બે ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ છે. આવાં કૃદંતો બે ક્રિયા વચ્ચે સંબંધ બતાવે છે, માટે તે **સંબંધક ભૂત કૃદંત** કહેવાય છે.

વર્તમાન કૃદંત વિશેષણ તરીકે:—**દોડતો** ઘોડો, **ઊડતું** પક્ષી, **વહેતી** નદી; એ પદસમૂહમાં 'દોડતો' એ વિશેષણ છે; કારણ કે 'ઘોડો' એના અર્થમાં વધારો કરે છે. **દોડતો, દોડતી, દોડતું,** એમ વિશેષ્યનાં જાતિ અને વચન પ્રમાણે તેના રૂપમાં ફેરફાર થાય છે. તેવી જ રીતે **ઊડતું, વહેતી** વગેરે પદો સંબંધી સમજવું.

ભૂત કૃદંત વિશેષણ તરીકે:—**ગાજ્યો** મેઘ, **હાર્યો** જુગારી, **ગઈ** વાત; એ પદસમૂહમાં ભૂત કૃદંત વિશેષણ તરીકે વપરાયું છે; તેવી જ રીતે **બોલેલો** બોલ, **મરેલો** સાપ, **દીધેલું** દાન; એમાં પણ બોલેલો, મરેલો, દીધેલું એ વિશેષણ તરીકે વપરાએલાં ભૂત કૃદંતો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભવિષ્ય કૃદંત વિશેષણ તરીકે:—કહેવાની વાત, **ખરીદ-વાનો** માલ, **વાંચવા**નું પુસ્તક. આમાં ભવિષ્ય કૃદંત વિશેષણ તરીકે વપરાએલાં છે.

કર્તૃવાચક કૃદંત વિશેષણ તરીકે:—૧ થનાર વસ્તુ થઈ. ૨ **ગાનાર** માણસ આવે છે. ૩ આ કથા **કરનાર** માણસ છે. આ વાક્યોમાં કર્તૃવાચક કૃદંત વિશેષણ તરીકે વપરાયાં છે.

સામાન્ય કૃદંત નામ તરીકે:—૧ બોલવું સહેલું છે. ૨. બેસી **રહેવું** પરવડે નહિ. ૩. તેનું **ગાવું** ઠીક હતું. આ વાક્યોમાં **બોલવું, રહેવું, ગાવું,** એ સામાન્ય કૃદંત છે, ક્રિયાપદના કર્તા છે, અને નામ તરીકે વપરાયાં છે.

કર્તૃવાચક કૃદંત નામ તરીકે:—આવનાર, કરનાર, દોડનાર; એ પદો જ્યારે ક્રિયાપદના કર્તા તરીકે વપરાય છે, ત્યારે તે **નામ** તરીકે હોય છે.

કૃદંત અવ્યય:—છોકરો **દોડતાં** પડી ગયો. છોકરી **દોડતાં** પડી ગઈ. છોકરું **દોડતાં** પડી ગયું. કર્તૃવાચક પદ જુદી જુદી જાતિમાં છે, પણ તેના રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી; માટે તે **કૃદંત અવ્યય** છે. કૃદંતનું રૂપ વર્તમાન કૃદંતના રૂપ જેવું છે.

સંબંધક ભૂત કૃદંતના રૂપમાં પણ ફેરફાર થતો નથી. દા. તરીકે, છોકરો કામ **કરીને** આવશે. છોકરી કામ **કરીને** આવશે. છોકરું કામ **કરીને** આવશે. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં કૃદંત પણ અવ્યય છે. તે **સંબંધક ભૂત કૃદંત અવ્યય** કહેવાય છે.

હેત્વર્થક કૃદંત:—છોકરો **જમવા** આવ્યો, છોકરી **જમવા** આવી, છોકરું **જમવા** આવ્યું. આ વાક્યોમાં હેત્વર્થક કૃદંતનો ઉપયોગ અવ્યય જેવો જ છે; કારણ કે તેના રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી.

ઉપર જોઈ ગયા કે **કૃદંતનો નામ, વિશેષણ અને અવ્યય તરીકે ઉપયોગ થાય છે.** જ્યારે તેનો નામ તરીકે ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે તે કર્તા કે કર્મ પણ થાય. વળી સકર્મક ક્રિયાપદની પેઠે કૃદંતમાં જો ક્રિયા સકર્મક હોય, તો **કૃદંતને કર્મ પણ હોય છે.**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ચાલ' વાતું

વચનં	પ્રત્યય			કૃદંતનો પ્રકાર	રૂપ		
	નર	નારી	નાન્યતર		નર	નારી	નાન્યતર
એકવચન	તો	તી	તું	**વર્તમાન**	ચાલતો	-તી	—તું
બહુવચન	તા	તી	તાં	,,	ચાલતા	-તી	—તાં
એકવચન	યો	ઈ	યું	**ભૂત**	ચાલ્યો	-લી	—લ્યું
બહુવચન	યા	ઈ	યાં	,,	ચાલ્યા	-લી	—લ્યાં
એકવચન	વાનો	વાની	વાનું	**ભવિષ્ય**	ચાલવાનો	-ની	—નું
બહુવચન	વાના	વાની	વાનાં	,,	ચાલવાના	-ની	—નાં
એકવચન	એલો	એલી	એલું	**વિશેષ ભૂત**	ચાલેલો	-લી	—લું
બહુવચન	એલા	એલી	એલાં	,,	ચાલેલા	-લી	—લાં
એકવચન	વો	વી	વું	**સામાન્ય**	ચાલવો	-વી	—વું
બહુવચન	વા	વી	વાં	,,	ચાલવા	-વી	—વાં
એકવચન	નાર-નારો	નારી	નારું	**કર્તૃવાચક**	ચાલનાર——નારો—નારી——નારું		
બહુવચન	નાર-નારા	નારી	નારાં	,,	ચાલનાર——નારા—નારી-·——નારાં		
	ઈ, ઈને, તાં.			**સંબંધક ભૂત**	ચાલી–ચાલીને–ચાલતાં		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઈ,' 'ઈને' અને 'તાં' પ્રત્યયવાળાં કૃદંત અવ્યય તરીકે વપરાય છે. પ્રેરક અને કર્મણિ રચનામાં પણ કૃદંતનાં રૂપો થાય છેઃ—જેમકે

મૂળ રૂપ	કર્તરિ—કરતો કર્મણિ—કરાતો	પ્રેરક રૂપ	કર્તરિ—કરાવતો કર્મણિ—કરાવાતો

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાં કૃદંત શોધી તેનો પ્રકાર જણાવોઃ—

૧ મકાન ઉપર ધજા ફરફરતી દીઠામાં આવી.

૨ રસ્તે ચાલતાં તેને થાક લાગ્યો.

૩ વગડામાં હરણ દોડતાં અને કૂદકા મારતાં નજરે પડે છે.

૪ તે પડતો ઘા આડો ઝીલે છે.

૫ બહુ બોલવું એ એક જાતનો દુર્ગણ છે.

૬ માબાપનું કહ્યું કરવું એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

૭ વખાણી ખીચડી દાંતે વળગે.

૮ ગાજ્યા મેહ વરસે નહિ, અને ભસતા કૂતરા કરડે નહિ.

૯ પરીક્ષામાં કેટલા વિદ્યાર્થી બેસનાર છે ?

૧૦ તેને કથા સાંભળવાની હોંસ થઈ આવી.

૧૧ ભાઈબેન સંપીને રહે છે. ૧૨ થૂંકેલું પાછું ન ગળાય.

૧૩ મોટાભાઈ, નગીનલાલ તમને મળવા આવ્યા છે.

૨. નીચેના ફકરામાં કૃદંત નીચે લીટી દોરો, અને તેમના પ્રકાર કે પ્રયોગ સમજાવોઃ—

તે વખતના લોકોને રાંધતાં આવડતું ન હતું. તેઓ ઘઉં–ચણાને મળતી કેટલીક વગડાઉ વનસ્પતિ તથા બીજાં એની મેળે થતાં ધાન્ય ખાઈને જીવતા; પણ કાચું ધાન્ય એમનાથી જીરવી શકાતું નહિ, તેથી આદિનાથે તેને ચોળી છોતરાં કાઢી નાખીને ખાવાનું બતાવ્યું. પછીથી ધાન્યને હાથથી ઘસી પાણીમાં પલાળીને ખાવાની યુક્તિ બતાવી. તેમ કરતાં કામ બરાબર ન ચાલ્યું, એટલે મુઠ્ઠીમાં કે બગલમાં રાખીને શરીરની ગરમીનો બાફ લગાડીને ખાવાની સૂચના કરી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૧

અવ્યય

પાછલા પાઠોમાં તમે નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, ક્રિયાવિશેષણ અને કૃદંત વિષે શિખી ગયા છો. છોકરો, છોકરી, છોકરું; હું, મને; તું, તારો; સારો, સારી, સારું; આવ્યો, આવી, આવ્યું; હતો, હતી, હતું; દોડતો, દોડતી, દોડતું; શોધ્યા; કહ્યું; ઘણો, ઘણી, ઘણું; આ પદોનાં રૂપ વિચારો. તેમનાં રૂપમાં ફેરફાર થાય છે. વાક્યમાં તેમને વાપરો, એટલે ખાતરી થશે. હવે નીચેનાં વાક્યો વિચારોઃ—

अ	ब	क
૧ **ડાહ્યો** છોકરો ભણે છે.	૧ આ **સુંદર** મુગટ છે.	૧ છોકરો **ઝટ** જાગ્યો.
૨ **ડાહી** છોકરી ગાય છે.	૨ આ **સુંદર** આકૃતિ છે.	૨ છોકરી **ઝટ** જાગી.
૩ **ડાહ્યું** છોકરું રમે છે.	૩ તે **સુંદર** ચિત્ર કાઢે છે.	૩ છોકરું **ઝટ** જાગ્યું.

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો વિચારો. **अ** ખાનાનાં વાક્યોમાં **ડાહ્યો, ડાહી, ડાહ્યું** એ વિશેષણ છે, અને તેનાં રૂપ વિશેષ્ય પ્રમાણે ફરે છે. **ब** ખાનાનાં વાક્યોમાં **સુંદર** વિશેષણ છે. તેનાં વિશેષ્ય ત્રણે જાતિમાં છે, તો પણ વિશેષણનાં રૂપ ફરતાં નથી. હવે **क** ખાનાનાં વાક્યોમાં **ઝટ** એ શું છે? એ પદનો સંબંધ કોની સાથે છે? છોકરો કેવી રીતે જાગ્યો? **ઝટ**. એમ **જાગ્યો** ક્રિયાપદની સાથે 'ઝટ' સંબંધ ધરાવે છે. વારુ, ત્યારે **સુંદર** અને **ઝટ** એ બેમાં શો તફાવત છે? '**સુંદર**' પદમાં ફેરફાર થતો નથી, તેમ '**ઝટ**' એ પદમાં પણ ફેરફાર થતો નથી; પણ **સુંદર** એ અવિકારી વિશેષણ છે, અને **ઝટ** એ ક્રિયાવિશેષણ છે; અને એ **બંનેના રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી.** બીજાં વાક્યો લઈએઃ હું **હાલ** આવું છું. પુસ્તક **અહીં** પડ્યું છે. તે **રોજ** નિશાળે આવે છે. પતંગ **ઊંચે** ચઢ્યો. **આજે** વરસાદ **ઠીક** પડ્યો. હાથી **ધીમે** ચાલે છે. એ ગામ **અહીંથી** ઘણે દૂર છે. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો છે, તેમને તમે બીજાં વાક્યોમાં વાપરી જુઓ. એ પદોનાં રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, એ તમે જોઈ શકશો. મગન **અને** છગન બજારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયા. હું **અથવા** તે એમાંથી એક ત્યાં આવીશું. કોયલનો રંગ કાળો છે, **પણ** તેનો કંઠ મધુર છે. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદોનાં રૂપમાં પણ ફેરફાર થતો નથી. **જે પદના રૂપમાં ફેરફાર થતો નથી, તેને અવ્યય** કહે છે. અ—નહિ;—વ્યય–ફેરફાર.

મનોયત્ન

૧. અવ્યયનો અર્થ સમજાવો.

૨. અવિકારી વિશેષણ અને અવ્યય વચ્ચેનો તફાવત સમજાવો.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં અવ્યય તળે લીટી દોરો:—

૧ લાલ પતંગ હમણાં અહીં ઊડીને આવ્યો.
૨ ઝાડ તળે સિંહ સૂતો હતો.
૩ આકાશમાંથી વીજળી અચાનક પડી.
૪ તમારું કાર્ય ઝટ સિદ્ધ કરો.
૫ ના, એ વાત મને ગળે ઉતરતી નથી.

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં અવ્યય મૂકો:—

૧ સમજુ માણસ કડવાં વચન—સહન કરે છે.
૨ હું તમને વાત કહું,—આવો.
૩ પેલા ઝાડ—ગોવાળ ઊભો છે.
૪ મેઘ ગાજ્યો,—વરસ્યો નહિ.
૫ મગને હાથમાં કાગળ–કલમ લીધાં.
૬ મારે—એક ટોપી લાવજો.
૭ ટાઢને—ભિખારી ધ્રૂજે છે.
૮ ઝાડ—તૂટી પડ્યું.
૯ તેનાં કપડાં—એક પણ ડાઘ નથી.
૧૦ તેનું હૃદય કાજળથી—કાળું છે.

૫. નીચેના શબ્દોમાંથી અવ્યય શોધી કાઢો:—

લાલ, તળે, સારો, છેક, સુંદર, હમણાં, ઉપર, નીચું, અને, ઊંચા, ઊંચે, કે, લીધે, માટે, આગળ, અગાઉ, ઉતાવળું, રોજ, તો પણ, તથા, પહેલાં, પહેલો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૨

અવ્યય વિષે વધુ વિચાર : અવ્યયના પ્રકાર

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય:—

'તે **જલદી દોડયો.**' 'તે **જલદી દોડી.**' 'તે **જલદી દોડયું.**' આ વાક્યોમાં 'જલદી' **ક્રિયાવિશેષણ** છે. 'જલદી' એ શબ્દનું રૂપ બદલાયા વિના તેવું ને તેવું રહે છે, એટલે કે તેનું રૂપ વિભક્તિ, જાતિ, કે કાળદર્શક પ્રત્યયો સ્વીકારતું નથી; માટે તે **ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય** (અ=નહિ, અને વ્યય=ફેરફાર) કહેવાય. 'નક્કી,' 'ખચીત,' 'જરૂર,' વગેરે આવાં અવ્યયો છે.

'**છોકરો ધીમો** ચાલ્યો.' '**છોકરી ધીમી** ચાલી.' '**છોકરું ધીમું** ચાલ્યું.' અહીં 'ધીમો' 'ધીમી' અને 'ધીમું,' તેમ જ તેના જેવા બીજા કેટલાક શબ્દો માત્ર **ક્રિયાવિશેષણ** કહેવાય; કારણ કે તેનાં રૂપો 'ક્રિયાનાથ'ની જાતિ પ્રમાણે બદલાય છે.

'તે **ધીમેથી** બોલ્યો.' 'તું **ક્યારનો** આવ્યો છે ?' આ વાક્યોમાં 'ધીમે' અને 'ક્યારે' એ ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને વિભક્તિના પ્રત્યયો લાગેલા છે. સાધારણ રીતે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયને આવા પ્રત્યયો લાગતા નથી. ઉપરના તેમ જ તેના જેવા બીજા કેટલાક દાખલા અપવાદરૂપે જ છે.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના મુખ્ય પ્રકાર

૧. વખત દેખાડનાર:—અત્યારે, એટલામાં, ક્યારે, જ્યારે, ઝટ, ઝટપટ, નિત્ય, પરાર, પહોર, હમણાં, વળતી, ઓણ, વગેરે.

૨. ઠેકાણું બતાવનાર:—આમ, આગળ, અહીં, જ્યાં, ઊંચે, ઉપર, ક્યાં, કહીં, ત્યાં, તહીં, તળે, દૂર, નીચે, પણે, પાછળ, બહાર, માંહે, સાથે, હેઠળ, વગેરે.

૩. રીત દેખાડનાર:—આમ, એમ, કેમ, જેમ, તેમ, હળવે, ધીમે, ધીમેધીમે, વગેરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. નકાર બતાવનાર:—ન, નહિ, ના, નો, મા.

૫. ઉપર સિવાયના બીજા:—જેવા કે, જરા, ઠીક, થોડું, ભલે, સારું, વગેરે.

નામયોગી અવ્યય:—

૧ ઘર **પછવાડે** ચોર ઊભો હતો.

૨ ઘોડો નિશાળ **આગળ** અટક્યો.

૩ તારા **વિના** કામ થશે નહિ.

૪ મારી **પાસે** આવો.

આ વાક્યોના અર્થનો વિચાર કરવાથી જણાય છે, કે 'ઘર પછવાડે,' 'નિશાળ આગળ,' 'તારા વિના,' 'મારી પાસે,' એ પદસમૂહ વાક્યનો વિધેયભાગ છે. 'ઘર પછવાડે,' અથવા 'ઘરની પછવાડે,' 'નિશાળ આગળ' અથવા 'નિશાળની આગળ' એમ પણ બોલી શકાય. ઉપરનાં વાક્યોમાં વપરાએલાં અવ્યયો 'પછવાડે,' 'આગળ,' 'વિના,' અને 'પાસે' અનુક્રમે 'ઘર,' 'નિશાળ,' 'તારા,' અને 'મારી,' એ પદો સાથે જોડાએલાં છે. નામ, સર્વનામ, કે તેવા અર્થમાં વપરાએલા શબ્દોની સાથે જોડાએલાં અવ્યયોને **નામયોગી અવ્યય** કહે છે. અવ્યયો અને નામ, સર્વનામ કે તેવા અર્થમાં વપરાએલા શબ્દો વચ્ચેનો સંબંધ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યયથી જણાય છે. આ પ્રત્યય હાજર હોય કે તેનો **અધ્યાહાર** હોય એટલે તે સમજી લેવાનો પણ હોય.

જે અવ્યય નામની સાથે જોડાએલું હોય છે, તે નામયોગી અવ્યય કહેવાય છે.

ઉભયાન્વયી અવ્યય:—

'તમે કહેજો **અથવા** હું કહીશ.' આ વાક્યમાં 'તમે કહેજો' અને 'હું કહીશ' એ બે વાક્યો '**અથવા**' અવ્યયથી જોડાએલાં છે. 'તમે આવશો કે હું આવીશ.' 'તમે ઘડી ઘડીમાં ગુસ્સે થાઓ છો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ હું થતો નથી.' 'એક હતો ચકલો **અને** એક હતી ચકલી.' અહીં '**અથવા**' '**કે**' '**પણ**' ને '**અને**' એ અવ્યયોથી વાક્યો જોડાયાં છે. 'રામ **અને** લક્ષ્મણ,' 'રાવણ **અને** કુંભકર્ણ,' અહીં '**અને**' અવ્યય એ વાક્યને નહિ પણ એ શબ્દને જોડે છે.

જે અવ્યય એ શબ્દો કે વાક્યોને જોડે છે, તેને ઉભયાન્વયી અવ્યય કહે છે.

ઉભયાન્વયી = ઉભય એટલે બે (શબ્દ કે વાક્ય) + અન્વયી એટલે જોડનાર.

નીચેના શબ્દો ઉભયાન્વયી અવ્યયો તરીકે વપરાય છેઃ—અથવા, તથા, અને, ને, કે, જે, વળી, વા, કિંવા, અગર, પણ, પરંતુ, તથાપિ, છતાં, સામું, ઊલટું, કેમકે, માટે, તેથી, નહિ તો, વગેરે.

ઉભયાન્વયી અવ્યયોને વાક્ય પૃથક્કરણમાં પડતાં મૂકવાં; કારણ કે વાક્યમાં તેમનો સમાવેશ થતો નથી.

કેવળપ્રયોગી અવ્યયઃ—

'**અરે !** તેણે કેવું ક્રૂર કામ કર્યું !' '**વાહ ! વાહ !** મારા ભાઈ, તમે આવું શું બોલો છો !' આ બંને વાક્યો તપાસતાં જણાય છે, કે 'અરે !' અને 'વાહ ! વાહ!' એ શબ્દો તેમની પછી આવતા વાક્યથી તદ્દન નિરાળા છે; તેમનો સંબંધ વાક્યનાં પદો સાથે નથી, માટે તેમને **કેવળપ્રયોગી** (કેવળ = એકલો; પ્રયોગી = વપરાશમાં આવનાર) અવ્યય કહે છે. અહાહા!, અરેરે!, ધિક્ ! અધધધ!, ફટ ફટ, અં !, અહા !, એ !, ઓ !, ઓયરે !, ઓહો !, હાં !, ચૂપ !, છટ !, થૂ !, બસ !, ભલે !, રે !, વાહરે વાહ !, વારુ !, હત !, હડ !, હાય !, હાયહાય !, હાશ !, હાશ !, હેં !, હો !, હા ! વગેરે, વગેરે, કેવળપ્રયોગી અવ્યયો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

નીચેના ફકરામાંથી અવ્યયો શોધી તેના પ્રકાર જણાવોઃ—

પ્રથમ સંન્યાસી પાસે રહીને ગૌતમે વેદ તથા વેદાંતનું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું; પણ તેથી તેમના ચિત્તનું સમાધાન ન થયું. પછી દેહકષ્ટ કર્યું; પરંતુ તેથી પણ ખરું જ્ઞાન મળતું નથી, એવી તેમની ખાતરી થઈ. છેવટે એ માર્ગોથી કંટાળી તે એક પીપળાના ઝાડ નીચે ઊંડો વિચાર કરતા બેઠા, અને ત્યાં એમને જગતના દુઃખનું કારણ તથા એ દુઃખનો ઉપાય સૂઝી આવ્યાં. એમને નિશ્ચય થયો કે વિષયની ઇચ્છા એજ સર્વ દુઃખનું કારણ છે; માટે એ ઇચ્છા મટે તો નિર્વાણ એટલે શાંતિ મળે. એમને જણાયું કે આ શાંતિ જેમ દુનિયાની મોજમઝાથી મળતી નથી, તેમ દેહકષ્ટ થકી પણ મળતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૩

વાક્યપૃથક્કરણ : ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય

પાછલા પાઠમાં તમે વાક્યના બે ભાગ વિષે શિખી ગયા છો. કૂતરો ભસે છે. મગનલાલ દોડે છે. પહેલા વાક્યમાં 'કૂતરો' એને માટે **શું** કહ્યું છે? **ભસે છે.** બીજા વાક્યમાં 'મગનલાલ' વિષે શું કહ્યું છે? **દોડે છે.** **'ભસે છે'** અને **'દોડે છે'** એમ કોને વિષે કહ્યું છે? **કૂતરો** અને **મગનલાલ** વિષે. આ પ્રમાણે એ વાક્યોના બે ભાગ પાડવામાં આવ્યા, તે નીચે પ્રમાણે લખીએ:—

કોને વિષે	શું કહ્યું છે.
૧ કૂતરો	ભસે છે.
૨ મગનલાલ	દોડે છે.

પહેલા વાક્યમાં 'કૂતરો' એને ઉદ્દેશીને-તેનો મનમાં વિચાર લાવીને **ભસવાની** વાતનું વિધાન કર્યું. બીજા વાક્યમાં મગનલાલને ઉદ્દેશીને **દોડવાની** વાતનું વિધાન કર્યું. **જેને ઉદ્દેશી** કહેવામાં આવ્યું હોય, તે **ઉદ્દેશ્ય** કહેવાય; જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું હોય, તે **વિધાન** કહેવાય. જે **કહેવા યોગ્ય** હોય તે **વિધેય** કહેવાય.

નીચેનાં વાક્યો બે ભાગનાં નવાં નામ પ્રમાણે ગોઠવીએ:
૧ છગનલાલ રમે છે. ૨ વાંદરો કૂદે છે. ૩ સૂરજ પ્રકાશે છે.

૧.

વાક્ય નં.	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧	છગનલાલ	રમે છે.
૨	વાંદરો	કૂદે છે.
૩	સૂરજ	પ્રકાશે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરના કોઠામાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના ખાનામાં કયાં પદો મૂક્યાં છે તે વિચારો. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના ખાનામાં એક એક પદ આવ્યું છે. બીજાં વાક્યો તપાસીએ: ૧ હું પુસ્તક વાંચું છું. ૨ રમણ બહાર ફરવા ગયો. ૩ પેલો કાળો ઘોડો દોડે છે. ૪ મનુ હમણાં જ અહીંથી ગયો. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શું છે, તે નીચેના કોઠા ઉપરથી તમને માલમ પડશે.

૨.

વાક્ય નં.	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય
૧	હું	પુસ્તક વાંચું છું.
૨	રમણ	બહાર ફરવા ગયો.
૩	પેલો કાળો ઘોડો	દોડે છે.
૪	મનુ	હમણાં જ અહીંથી ગયો.

બંને કોઠામાં વાક્યોના બે ભાગ કરી બતાવ્યા છે. બીજા કોઠામાં તમે જોયું હશે કે '**ઉદ્દેશ્ય**' તરીકે એક અથવા વધારે પદ આવ્યાં છે, તેવી જ રીતે '**વિધેય**' તરીકે પણ એક અથવા વધારે પદ આવ્યાં છે; વાક્યના અર્થનો વિચાર કરી તમારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય શું છે, એ શોધી કાઢવું.

વાક્યના અર્થનો વિચાર કરી તેના આવી રીતે ભાગ કરવા, તેને વ્યાકરણમાં પૃથક્કરણ કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોયત્ન

૧. ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયનો અર્થ સમજાવો.

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય અને વિધેય જણાવો.

૧ નાનુ રડે છે. ૨ તે ચાલ્યો ગયો. ૩ વરસાદ ખૂબ વરસે છે. ૪ લીલો રંગ આંખને ગમે છે. ૫ શેઠનો નોકર પોતાનું કામ બરાબર કરે છે. ૬ મારા મિત્રનો છોકરો પરીક્ષામાં પાસ થયો. ૭ સૂરજનો પ્રકાશ અંધકારનો નાશ કરે છે. ૮ લશ્કરનાં ઘણાં માણસો લડાઈમાં માર્યાં ગયાં. ૯ તે મુંબઈ ગયો છે. ૧૦ આ વિદ્યાર્થી નિશાળે વખતસર આવે છે.

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય કે વિધેય—જ્યાં જેની જરૂર લાગે તે—મૂકોઃ—

૧ બાળક ——— . ૨ ——— પતંગ ઉડાડે છે. ૩ તારા આકાશમાં ——— . ૪ તે ગાયનું દૂધ ——— . ૫ ભરવાડ ગાયો ——— .

૪. નીચે પાંચ વાક્યો લખ્યાં છે. દરેક વાક્યના બે ભાગ પાડી બતાવોઃ—

૧ જાઓ. ૨ રમણ હિસાબ ગણે છે. ૩ ગીરના જંગલમાં સિંહ છે. ૪ તે કપડાં લેવા ગયો છે. ૫ વર્ગનો વડો વિદ્યાર્થી વર્ગની દેખરેખ રાખે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૪

પૃથક્કરણ : ઉદ્દેશ્ય વિષે વધુ વિચાર

ઉદ્દેશ્ય : કર્તા:—મગનલાલ દોડે છે. કૂતરો ભસે છે. આ વાક્યોમાં 'મગનલાલ' અને 'કૂતરો' એ બંને પદ કર્તા છે, એટલે ક્રિયાના કરનાર છે. વાક્યોમાં ક્રિયાપદ ઉપરથી કર્તાનો બોધ થાય છે, અથવા ક્રિયાપદનું રૂપ કર્તાના અર્થમાં છે, એ જણાઈ આવે છે. મગનલાલ અને કૂતરો એ બંનેને ઉદ્દેશીને દોડે છે, ભસે છે એમ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે આ વાક્યોમાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય થાય છે એ સ્પષ્ટ છે. **હું** લખું **છું, તમે** લખો **છો, તે** લખે **છે.** આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદના પ્રત્યયો પરથી **હું, તમે** અને **તે**ની ઓળખાણ થાય છે–એ પદોનું અભિધાન થાય છે. ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી જ્યારે કર્તાનો બોધ થાય, ત્યારે ક્રિયાપદ કર્તરિ રચનામાં હોય છે એ તમે શિખી ગયા છો. દોડે છે, ભસે છે, એ ક્રિયાપદો પણ કર્તરિ રચનામાં છે. **કર્તરિ રચનામાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય થાય છે.**

ઉદ્દેશ્ય : કર્મ:—મેં **ચોપડી લખી.** તમે **કાગળ લખ્યો.** તેણે **નુકસાન કર્યું.** આ વાક્યોમાં **કર્તૃવાચક પદો** અનુક્રમે **મેં, તમે** અને **તેણે** છે, પણ એ ઉદ્દેશ્ય છે કે કેમ તે જોઈએ: દરેક વાક્યમાં આપણો હેતુ **કંઈ કહેવાનો** હોય છે, અને તે વાક્યનો **પ્રધાન ભાગ** છે, તે તમે શિખી ગયા છો. વળી જેને ઉદ્દેશીને કંઈ કહેવામાં આવે તે ઉદ્દેશ્ય કહેવાય છે, એ પણ તમે શિખી ગયા છો. વારુ, ઉપરનાં વાક્યો તપાસો. ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી કોનું અભિધાન–બોધ થાય છે તે કહો. **'લખી'** એ **'ચોપડી'**–જે **કર્મ** છે તેનો નિર્દેશ કરે છે. તેવી જ રીતે **'લખ્યો,'** **'કર્યું'** એ પદો **કાગળ** અને **નુકસાન,** એ પદો જે **કર્મ** છે તેમનો નિર્દેશ કરે છે. કર્મનું અભિધાન થાય, ત્યારે ક્રિયાપદ કર્મણિ રચનામાં હોય છે; એટલે આ વાક્યોમાં કર્મ ઉદ્દેશવા યોગ્ય છે, તેથી **કર્મ ઉદ્દેશ્ય થાય** છે. કર્મને ઉદ્દેશીને વિધાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થયેલું છે, એ હવે તમને સ્પષ્ટ સમજાશે; તેથી ઉપરનાં વાક્યોમાં **ચોપડી, કાગળ, નુકસાન** એ ઉદ્દેશ્ય છે.

દરેક વાક્યમાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય ન હોય; કોઈ કોઈ કર્તા ઉદ્દેશ્ય હોય, પણ દરેક ઉદ્દેશ્ય કર્તા હોતો નથી. કર્તરિ રચનામાં કર્તા ઉદ્દેશ્ય હોય છે; પણ **કર્મણિ રચનામાં કર્મ ઉદ્દેશ્ય હોય છે.**

ઉદ્દેશ્ય : ભાવ—પેટમાં દુઃખે છે. ઠીક જણાય છે. તેનાથી હરાયફરાય છે. મારાથી જવાયું નહિ. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદ ભાવે પ્રયોગમાં છે. વાક્યમાં ક્રિયાપદના રૂપ ઉપરથી ક્રિયાના ભાવનો બોધ થતો હોય, તો ભાવ એ ક્રિયાપદનો કર્તા છે. આવાં વાક્યોમાં ભાવને ઉદ્દેશીને વિધાન થયેલું હોય છે, તેથી ભાવ ઉદ્દેશ્ય છે. **ભાવે રચનામાં ક્રિયાપદનો ભાવ ઉદ્દેશ્ય છે.**

ઉદ્દેશ્ય તરીકે વપરાતાં પદ કે વાક્ય:—નારાયણ આવ્યો. **તમે વાંચો છો, એ** ઠીક થયું. **આંધળો** જાય છે. **બોલ્યું** બહાર પડે. **કહેવું** સહેલું છે. **ગરીબને પાળવા, એ** પૈસાદારનો ધર્મ છે. આ વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય શું છે તે તપાસો. મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો અને વાક્ય ઉદ્દેશ્ય તરીકે આવેલાં છે. **વાક્યમાં નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, કૃદંત અને કોઈ કોઈ વખત સમાનાર્થમાં વપરાએલાં વાક્યો પણ ઉદ્દેશ્ય તરીકે આવે છે.**

ઉદ્દેશ્યવર્ધક:—૧ **વિક્રમાદિત્ય** રાજા ઘણો પરાક્રમી હતો. ૨ **મોટી** નદી વહે છે. ૩ **ઘણી મોટી મોટી** નદીઓ એ મેદાનમાં થઈને વહે છે. ૪ **તેનો** ઉપદેશ સચોટ લાગે છે. ૫ **દેશની ચડતી** કળા થઈ. ૬ **દીધેલી** શિખામણ કામ ન આવી. ૭ ઉદ્યમ **કરનાર** માણસ આગળ વધે છે. ૮ **અહીંની** હવા સમધાત છે. ૯ **જે ખાડો ખોદે** તે પડે. ૧૦ **સઘળો સ્વાર્થ છોડી દઈ, દેહકષ્ટ વેઠી, દેશનું હિત કરનારા** પુરુષો ઘણા થોડા હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરનાં વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદ કે વાક્ય ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો કરે છે. ૧ રાજા કયો? વિક્રમાદિત્ય. ૨ નદી કેવડી? મોટી. ૩ ઉપદેશ કોનો? તેનો. ૪ તે પડે–એટલે કોણ પડે? જે ખાડો ખોદે (તે). ૫ પુરુષો કેવા? સઘળો સ્વાર્થ છોડી દઈ દેહકષ્ટ વેઠી દેશનું હિત કરનારા (એવા). આ પ્રમાણે દરેક વાક્યમાં જે ઉદ્દેશ્ય છે, તેના અર્થમાં જુદાં જુદાં પદથી કે વાક્યથી વધારો થયો છે **સમાનાર્થમાં** આવેલા **નામથી, વિશેષણથી,** વિશેષણના વિશેષણવાળા વિશેષણથી, સર્વનામથી, વિશેષણ વિભક્તિવાળાં પદોથી, કૃદંતથી, વિભક્તિના પ્રત્યયવાળું ક્રિયાવિશેષણ જે વિશેષણ રૂપે આવે છે તેનાથી, કે વિશેષણ વાક્યથી ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો થાય છે. વધારો કરે તે **વર્ધક** કહેવાય. **ઉદ્દેશ્યના અર્થમાં વધારો કરનાર પદ ઉદ્દેશ્યવર્ધક** કહેવાય છે.

ઉદ્દેશ્યપક્ષ:—ઉદ્દેશ્ય અને ઉદ્દેશ્યવર્ધક મળી ઉદ્દેશ્યપક્ષ બને છે.

મનોયત્ન

૧. નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્ય નીચે લીટી દોરો:—

૧ ગીરનું જંગલ કાઠિયાવાડમાં છે. ૨ અમારે ઘેર કાલે મહેમાન આવ્યા હતા. ૩ આકાશના તારા જોઈ, તેને પરમેશ્વરનો ખ્યાલ આવ્યો. ૪ આ દેશમાં લાખો માણસો નિરાધાર છે. ૫ કથાકારે સુંદર કથા કરી. ૬ કવિએ ઘણાં કાવ્યો લખ્યાં છે. ૭ તેનાથી આ કામ થવાનું નથી. ૮ તે પુસ્તકો લખતો હતો. ૯ છગને ઘણા હિસાબ ગણ્યા. ૧૦ મારાથી મુંબઈ જવાશે નહિ. ૧૧ પધારો, આપને મારો શો ખપ પડ્યો? ૧૨ અહીં ગમે છે ને?

૨. ઉપરનાં વાક્યોમાં વિધેય શું છે તે જણાવો.

૩. કર્તા, કર્મ અને ભાવ ઉદ્દેશ્ય તરીકે આવે, એવાં ત્રણ વાક્યો લખી લાવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪. ઉદ્દેશ્યવર્ધકનો અર્થ સમજાવો.

૫. નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્યવર્ધક નીચે લીટી દોરોઃ—

૧ ઘણી મોટી વાર્તા આ પુસ્તકમાં છે. ૨ દયાળુ રાજા પ્રજાને પાળે છે. ૩ પરદુઃખભંજન વિક્રમ રાજાની ખ્યાતિ ચારે ખૂણે ફેલાઈ હતી. ૪ આ થોડાબોલો છોકરો છે. ૫ ઉદ્યમી અને ખંતીલો માણસ કામ પાર ઉતારે છે. ૬ સવારે બહાર ફરવા જવું, એ લાભકારી છે. ૭ પારકાની સારી સ્થિતિ જોઈ અદેખાઈ કરનાર પુરુષ પણ જગતમાં હોય છે. ૮ ભયંકર વેગથી આવતું ઘોડાપૂર કોઈવાર ઘણું નુકસાન કરે છે. ૯ વડીલો પ્રત્યે ગમે તેમ વિવેક-વિનાનું બોલી નાખવું, એ સારી રીતભાત ન ગણાય.

૬. નીચેનાં વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્યવર્ધક મૂકોઃ—

૧——બાળક રડે છે. ૨——વરસાદ પડે છે. ૩ આ —— ——જગા છે. ૪ ચંદ્રનાં——કિરણ વનસ્પતિને અમૃત રૂપ છે. ૫——રજપૂતોએ રણનાદથી રણક્ષેત્ર ગજાવી મૂક્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૫

પૃથક્કરણ : વિધેય વિષે વધુ વિચાર

વિધેય એટલે શું એ તમે શિખી ગયા છો. હવે તેને વિષે કંઇક વધારે વિચારીએ:—

અ	**બ**
૧ મનુ **વાંચે છે.**	૧ મનુ **પુસ્તક** વાંચે છે.
૨ મુસાફર **ખાય છે.**	૨ મુસાફર **રોટલો** ખાય છે.
૩ વિદ્યાર્થી **લખે છે.**	૩ વિદ્યાર્થી **અક્ષર** લખે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં **ક્રિયાપદ** કયાં છે? **વાંચે** છે, **ખાય** છે, **લખે** છે. **અ** ખાનાનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપદ **અકર્મક** છે; પણ **બ** ખાનાનાં વાક્યોમાં તે **સકર્મક** છે, અને **પુસ્તક, રોટલો, અક્ષર** એ **કર્મ** છે. એ વાક્યોમાં વિધેય શું છે? પહેલા વાક્યમાં **પુસ્તક વાંચે** છે, બીજા વાક્યમાં **રોટલો ખાય** છે, અને ત્રીજા વાક્યમાં **અક્ષર લખે** છે, એ વિધેય છે. વારુ, હવે નીચેનાં વાક્યો વિચારો:—

ક	**ડ**
૧ શિક્ષક——કહે છે.	૧ શિક્ષક **વાર્તા** કહે છે.
૨ તે——બન્યો.	૨ તે **દીવાન** બન્યો.
૩ રાજા——આપે છે.	૩ રાજા **દક્ષિણા** આપે છે.

ક ખાનાનાં વાક્યો વાંચો. તેનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાય છે? ના; કારણ કે **કહે છે, બન્યો, આપે છે,** એ ક્રિયાપદમાં ક્રિયાનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાતો નથી. શું કહે છે, તે પહેલા વાક્યમાં જણાવેલું નથી. તેવી જ રીતે શું બન્યો? શું આપે છે? એ કહેવાની બાબત પૂરેપૂરી જણાવેલી નથી, એટલે વાક્યોનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાતો નથી. એથી કરીને **ડ** ખાનામાં અનુક્રમે **વાર્તા, દીવાન** અને **દક્ષિણા** એ પદો મૂકી વાક્યોનો અર્થ પુરો કર્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અ ખાનાનાં વાક્યોમાં વિધેય માત્ર એક જ પદનું બનેલું છે. પણ **च** અને **ड** ખાનાંમાં વિધેય એકથી વધારે પદોનું બનેલું છે; **ક્રિયા બતાવનાર પદ, અને ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરનાર પદ. ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરે, તે ક્રિયાપૂરક કહેવાય છે.**

ક્રિયાપૂરક : કર્મ:—૧ મનુ પુસ્તક વાંચે છે. ૨ મુસાફર રોટલો ખાય છે. ૩ વિદ્યાર્થી અક્ષર લખે છે. ૪ શિક્ષક વાર્તા કહે છે. ૫ રાજા દક્ષિણા આપે છે. આ વાક્યોમાં **ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરનાર કર્મ** છે. કર્મ શેને કહેવું એ તમે શિખી ગયા છો. ક્રિયાના ફળનો આધાર તે પદો છે, અને તે ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરે છે. આવી રીતે કર્મમાં બે ભાવ રહેલા છે: **કર્મપણું, અને ક્રિયાનું પૂરકપણું.** પરંતુ કર્મણિ રચનામાં જ્યારે **કર્મ ઉદ્દેશ્ય થાય છે, ત્યારે તે ક્રિયાપૂરકના ખાનામાં ન આવે** (ઉદ્દેશ્યના ખાનામાં જ આવે) એ દેખીતું છે.

વાક્યમાં જો ક્રિયાપદને પ્રધાન અને ગૌણ કર્મ હોય તો તે બંને ક્રિયાપૂરક છે, એટલે ક્રિયાપદ અને બંને કર્મ વિધેય બને છે.

ક્રિયાપૂરક : બીજાં પદો:—૧ મોતીલાલ **દીવાન** બન્યો. ૨ તે ડાહ્યો થયો. ૩ દૂધ **પાતળું** જણાય છે. ૪ નોકર **નિમકહલાલ** નીવડ્યો. ૫ સ્વાદ **મીઠો** લાગ્યો, આ વાક્યોમાંથી મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો લઈ લઈએ, તો વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાય છે કે નહિ તે વિચારો. મોતીલાલ બન્યો, નોકર નીવડ્યો, વગેરે લખાણમાં અર્થ પુરો સમજાતો નથી; કારણ કે **બન્યો, થયો, નીવડ્યો, લાગ્યો,** એ ક્રિયાપદ એકલાં વપરાય તો અર્થ અપૂર્ણ રહે છે, કેમકે તે અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક પદો છે; માટે **દીવાન,** ડાહ્યો, **પાતળું, નિમકહલાલ, મીઠો,** એ પદો મૂકવાની જરૂર પડી છે; કારણ કે તે પદો વડે ક્રિયાનો અર્થ પુરો થાય છે. હવે ઉપરનાં બધાં ક્રિયાપદ અકર્મક છે, એ તમે જાણો છો; એટલે આ ક્રિયાપદોને કર્મ ન હોય. ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દીવાન, ડાહ્યો, પાતળું, નિમકહલાલ, મીઠો એ કર્મ નથી; છતાં ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરે છે. ૧ તે **ઘરમાં** છે. ૨ તે **ઉપર** છે. ૩ તે **દૂર** છે. આ વાક્યોમાં **ઘરમાં, ઉપર, દૂર** એ ક્રિયાપૂરક તરીકે આવેલાં છે; કારણ કે 'છે' ક્રિયાપદ કોઈ કોઈ વખત અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક પદ તરીકે આવે છે, ત્યારે તેનો અર્થ પુરો કરવા ક્રિયાપૂરકના પદની જરૂર રહે છે. ક્રિયાપૂરક તરીકે આવતા શબ્દો નામ, વિશેષણ કે અવ્યય હોય છે. આ પદો કર્મ નથી; માત્ર ક્રિયાપૂરક છે.

વાક્યમાં દરેક કર્મ ક્રિયાપૂરક છે, પણ દરેક ક્રિયાપૂરક કર્મ નથી

અપૂર્ણ વિધેયવાચક પદઃ—ક્રિયાપદ અકર્મક હોય અને તેનો અર્થ પુરો કરવા તેની પછી જ્યારે બીજાં પદો મૂકવાની જરૂર પડે, ત્યારે તે ક્રિયાપદ **અપૂર્ણ વિધેયવાચક** છે. કેટલાંક સકર્મક ક્રિયાપદ પણ અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક છે. રાજાએ **તેને હાકેમ** નીમ્યો. 'તેને' કર્મ; 'હાકેમ' ક્રિયાપૂરક. તેણે **તેને** ડાહ્યો ગણ્યો. 'તેને' કર્મ; 'ડાહ્યો' ક્રિયાપૂરક.

ક્રિયાપૂરક : કર્મનો વધારોઃ—૧ વિમાનમાંથી તેણે **સાબરમતી** નદી જોઈ. ૨ તે **મારું** પુસ્તક વાંચે છે. ૩ મનુ **સુંદર** રમકડું લાવ્યો. ૪ હું **આટલી બધી** માથાકૂટ નહિ કરું. ૫ તે પાલખ ઉપર ઊભો ઊભો **દરવાજાની મોટી, ઊંચી, ભપકાદાર અને સુંદર કારીગરીવાળી** કમાન રંગે છે. ૬ તે **ઊડતું** પક્ષી હેઠે પાડે છે. ૭ **આ કામ કેમ પાર પાડવું, એ** તે સમજતો નથી. આ વાક્યોમાં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો કે વાક્ય ક્રિયાપૂરક છે. એ પદો ક્યાં છે? **સાબરમતી** એ સંજ્ઞાવાચક નામ છે, અને **'નદી'**ના સમાનાર્થમાં છે. ઉપરનાં વાક્યો વિચારવાથી તમને જણાશે કે (કર્મના વધારા તરીકે) નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, એકથી વધારે વિશેષણ, કૃદંત વિશેષણ અને સમાનાર્થનાં વાક્ય પણ ક્રિયાપૂરકમાં કર્મના વધારા તરીકે આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધેયવર્ધક:—૧ રમણ **અત્યારે** હિસાબ ગણે છે. ૨ તે **અહીં** આવેલો છે. ૩ તે **ઉતાવળો** ચાલે છે. ૪ **ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરતાં** તે એકાગ્ર થયો. ૫ સિંધુ **પહેલાં ખીણમાં વહીને પછી મેદાનમાં** આવે છે. ૬ **ઉનાળામાં** સૂર્ય ઘણો તપે છે. ૭ **અધર્મ આચરશો, તો** દુ:ખી થશો. આ વાકયોમાં જે પદો મોટા અક્ષરે છાપેલાં છે, તે વિધેયના અર્થમાં વધારો કરે છે. રમણ હિસાબ ગણે છે. એમાં 'હિસાબ ગણે છે' એ **વિધેય**માં વધારે હકીકત કહેવા માટે **'અત્યારે'** એ પદ ઉમેર્યું. બીજા વાક્યમાં તે કયાં આવેલો છે, એના ઉત્તરમાં વધારાની હકીકત રૂપે **'અહીં'** એ પદ ઉમેરવામાં આવ્યું છે. તેવી જ રીતે **ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરતાં,** વગેરે પદસમૂહો વિધેયના **અર્થમાં** વધારો કરવા માટે જ મૂકવામાં આવ્યાં છે. વિધેયના અર્થમાં વધારો કરનાર શબ્દો કે વાકયો હોય છે: તે સ્થળ, કાળ, રીત અને કાર્યકારણ દર્શાવે છે.

વિધેયના અર્થમાં વધારો કરનાર પદ કે વાક્ય વિધેય-વર્ધક કહેવાય છે.

ક્રિયાપૂરક અને વિધેયવર્ધકમાં તફાવત:—ક્રિયાપૂરક કોને કહેવું એ તમે શિખી ગયા. વાકયનો અર્થ અધૂરો રહે છે, માટે ક્રિયાનો અર્થ પુરો કરવા માટે તે પદ મૂકવાં જ પડે છે. રમણ **હિસાબ** ગણે છે. એમાંથી '**હિસાબ**' પદ લઈ લઈએ, તો વાકયનો અર્થ અધૂરો રહે; એટલા માટે ક્રિયાપૂરક એ વાકયનું જરૂરી પદ છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. વિધેયવર્ધક વાક્યના અર્થમાં વધારો બતાવવા માટે હોય છે. રમણ **અત્યારે** હિસાબ ગણે છે. એમાં **અત્યારે** પદથી ક્રિયાનો કાળ વધારાની હકીકત રૂપે જણાવ્યો. હવે આ પદ લઈ લઈએ તો એ વાકયના અર્થને હાનિ થતી નથી; કારણ કે રમણને વિષે જે કંઈ કહેવાનું છે તે 'રમણ હિસાબ ગણે છે' એમાં કહેવાઈ જાય છે. વધારાની વાત કહેવાની જરૂર ન હોય, તો **અત્યારે** પદ ઉમેરવાની કંઈ જરૂર નથી. પૃથક્કરણ કરતી વખતે આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો જરૂરનો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધેયપક્ષ:—વિધેય અને વિધેયવર્ધક મળી **વિધેયપક્ષ** બને છે. પાછલા પાઠ અને આ પાઠના વિવેચન ઉપરથી વાક્યના ભાગ કેમ પાડવા, તે હવે તમે સમજી શકશો.

વાક્યના ભાગ

- ઉદ્દેશ્યપક્ષ
  - ઉદ્દેશ્ય
  - ઉદ્દેશ્યવર્ધક
- વિધેયપક્ષ
  - વિધેય
    - ક્રિયા
    - ક્રિયાપૂરક (કર્મ, બીજાં પદ કે વાક્ય)
  - વિધેયવર્ધક

મનોયત્ન

૧. ૧ ક્રિયાપૂરકનો અર્થ સમજાવો.

૨ કર્મને ક્રિયાપૂરક શા કારણથી ગણવું તે સમજાવો.

૩ દરેક કર્મ ક્રિયાપૂરક છે, પણ દરેક ક્રિયાપૂરક કર્મ નથી, એ બાબત દાખલાથી સમજાવો.

૪ ક્રિયાપૂરકનાં વર્ધક શું શું હોઈ શકે ?

૫ વિધેયવર્ધક એટલે શું ?

૬ વિધેયવર્ધક અને ક્રિયાપૂરકમાં શો તફાવત છે ?

૨. નીચેનાં વાક્યોમાં ક્રિયાપૂરક મૂકો:—

૧ પક્ષી——ખાય છે. ૨ સિંહ——કરે છે. ૩ હરણ——ચરે છે. ૪ ધોબી——ધૂએ છે. ૫ તે દેશી રાજ્યમાં——બન્યો. ૬ તે ભણીગણીને——થયો. ૭ પરદેશ જઈ તે ખૂબ——કમાયો. ૮ રજપૂતો લડાઈમાં——હોય છે. ૯ તે કોઈનું——કાને ધરતો નથી. ૧૦ વિક્રમાદિત્ય——કહેવાયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. નીચેનાં વાક્યોમાં વિધેયવર્ધક મૂકોઃ—

૧ હું — — આવું છું. ૨ ઇન્દ્રવદન ——નિશાળે આવે છે. ૩ આળસુ માણસ——પસ્તાય છે. ૪——મજૂરો કામે લાગી ગયા. ૫ ——પાંડવો અને કૌરવો વચ્ચે યુદ્ધ થયું હતું.

૪. નીચેનાં વાક્યોમાંથી ક્રિયાપૂરક અને વિધેયવર્ધક હોય તે જુદાં પાડોઃ—

૧ પહેલેથી જ વિચાર કરીને ઘર યોગ્ય જગા ઉપર બાંધવું.

૨ કોઈ કોઈ વાર તો આપણે એવી વાતો સાંભળીએ છીએ, કે અમુક ઘર તો વેધવાળું છે.

૩ કાશીને સામે કિનારે કાશીનો રાજા રહે છે.

૪ કાશીમાં આચાર્યો હજારો વિદ્યાર્થીઓને મફત વિદ્યાદાન આપે છે.

૫ અનાદિ કાળથી ચાલી આવેલી ઋષિમુનિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે એ આચાર્યો ફી કે ભણામણ લેતા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૬

સાદું પૃથક્કરણ : નમુના

સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ નીચે આપવામાં આવ્યું છે.

૧. ૧ મહેતાજીનો છોકરો ઉપર ચોપડી વાંચે છે.
૨ મારો ભાઈ ઘણું દોડયો.
૩ કેટલાંક કામ ઉતાવળથી બગડે છે.
૪ ગઈ કાલે મારાથી આપને ત્યાં અવાયું ન હતું.
૫ પોતાની હોશિયારીથી અને કાર્યકુશળતાથી તે રાજ્યનો દીવાન બન્યો.

વાક્ય નં.	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	ઉદ્દેશ્ય	ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	વિધેયવર્ધક
૧	મહેતાજીનો	છોકરો	વાંચે છે	ચોપડી (કર્મ)	ઉપર (સ્થળ)
૨	મારો	ભાઈ	દોડયો		ઘણું (રીત)
૩	કેટલાંક	કામ	બગડે છે		ઉતાવળથી (કારણ)
૪		આવવાનું (ક્રિયાનો ભાવ)	અવાયું ન હતું		મારાથી (ક.વા.પદ) આપને ત્યાં (સ્થળ) ગઇ કાલે (કાળ)
૫		તે	બન્યો	દીવાન રાજ્યનો (પૂરકનો વધારો)	પોતાની હોશિયારીથી (કારણ) કાર્યકુશળતાથી (કારણ)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્યોનું પૃથક્કરણ જુદા જુદા વિભાગ પ્રમાણે કોઠામાં કરી બતાવ્યું છે. ઉદ્દેશ્યનાં અને વિધેયનાં વધારાનાં પદો કયાં ખાનાંમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે તે વિચારો. પહેલા વાક્યમાં 'ચોપડી' એ કર્મ છે, અને ક્રિયાપૂરક તરીકે તેને તે ખાનામાં મૂક્યું છે. તેની પાસે કૌંસમાં 'કર્મ' શબ્દ તે કર્મ છે એમ જણાવવા માટે મૂક્યો છે. ચોથા વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય ક્રિયાપદનો ભાવ છે, માટે 'આવવાનું' એ ભાવ ઉદ્દેશ્ય તરીકે લઈ તે ખાનામાં મૂકવામાં આવ્યો છે. 'મારાથી' કર્તૃવાચક પદ વિધેયવર્ધકના ખાનામાં છે. કોનાથી અવાયું ન હતું? મારાથી. એમ વધારાની હકીકત કર્તૃવાચક પદમાં રહેલી છે, માટે તેને વિધેયવર્ધક તરીકે ગણ્યું છે.

૨. ૧ મેં પુસ્તક લખ્યું.
૨ તે પુસ્તક લખતો હતો.
૩ બે ભૂખ્યા ભિખારી આઠ મોટી સૂકી રોટલી ખાઈ ગયા.
૪ મારા કાકાનો છોકરો મગન મારા મામાના છોકરા છગનને બોલાવે છે.
૫ રાજા બ્રાહ્મણને દાનમાં દક્ષિણા અને ગામ આપે છે.
૬ કરણ જેવો ઉદાર રાજા ભરતખંડમાં થયો નથી.
૭ શાણો દેવદત્ત ઘરમાં નથી.
૮ વર્ષ સારું નીવડ્યું.
૯ તમે મોડા આવ્યા.
૧૦ વ્યસનને વશ થયેલો માણસ પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા દેવું કરીને પણ પૈસાની મોટી રકમ ખરચે છે.
૧૧ એમની કવિતાની ભાષા સાદી, મીઠી અને ભાવથી ભરેલી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નંબર	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય		વિધેયવર્ધક
			ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૧		પુસ્તક	લખ્યું		મેં (કર્તૃપદ)
૨		તે	લખતો હતો	પુસ્તક (કર્મ)	
૩	બે, ભૂખ્યા	ભિખારી	ખાઈ ગયા	રોટલી (કર્મ) આઠ, મોટી, સૂકી, (કર્મનો વધારો)	
૪	મારા કાકાનો છોકરો	મગન	બોલાવે છે	છગનને (કર્મ) મારા મામાના છોકરા (કર્મનો વધારો)	
૫		રાજા	આપે છે	દક્ષિણા (પ્રધાન કર્મ) ગામ (પ્રધાન કર્મ) બ્રાહ્મણને (ગૌણ કર્મ)	દાનમાં (રીત)
૬	કરણ જેવો ઉદાર	રાજા	*થયો નથી		ભરતખંડમાં (સ્થળ)
૭	શાણો	દેવદત્ત	નથી	ઘરમાં	
૮		વર્ષ	*નીવડ્યું	સારું	
૯		તમે	આવ્યા		મોડા (કાળ)
૧૦	વ્યસનને વશ થયેલો	માણસ	ખરચે છે	રકમ (કર્મ) પૈસાની મોટી (કર્મનો વધારો)	દેવું કરીને (રીત)
૧૧	એમની કવિતાની	ભાષા	*છે	સાદી, મીઠી, ભાવથી ભરેલી	

* હોવું, થવું, નીવડવું, બનવું વગેરે અકર્મક ક્રિયાપદો **અપૂર્ણ વિધેયવાચક** એટલે જેટલું કહેવા યોગ્ય હોય તે બધું નહિ દર્શાવનારાં છે. આવાં ક્રિયાપદો પહેલાં કેટલાક શબ્દો આવે ત્યારે જ વિધેય સંપૂર્ણ થાય છે. આ પૂરક શબ્દો નામ, વિશેષણ, ક્રિયાવિશેષણ (ક્રિયાનું વિશેષણ) વગેરે હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૭

વાક્યપૃથક્કરણ વિષે વધુ વિચાર

વાક્યના પ્રકાર

સાદું વાક્ય:—પાછલા પાઠોમાં તમે વાક્ય અને તેના જુદા જુદા ભાગ–ઉદ્દેશ્ય, ઉદ્દેશ્યવર્ધક, વિધેય અને વિધેયવર્ધક–વિષે શિખી ગયા. પાછલા પાઠમાં પૃથક્કરણનાં જે વાક્યો છે તે ફરીથી વિચારો. તે દરેક વાક્યમાં કેટલાં ક્રિયાપદ છે? વાક્ય નાનું કે મોટું હશે, તો પણ તે વાક્યમાં **એક જ ક્રિયાપદ** છે. એક જ ક્રિયાપદ કેમ વપરાયું છે, તેનો વિચાર તમે કર્યો છે? દરેક વાક્યમાં એક જ વિચાર જણાવવામાં આવ્યો છે ઉદ્દેશ્યને માટે જે કંઈ વિધાનની બાબત છે તે એક જ છે. આપણો વિચાર હર વખતે એક જ હોતો નથી. જુદે જુદે પ્રસંગે આપણને એક કરતાં વધારે વિચાર જણાવવાની જરૂર પડે છે, એટલે આપણે જુદાં જુદાં વિધાન કરીએ છીએ. નીચેનાં વાક્યો તપાસીએ:—

૧ મગનલાલ દોડે છે. ૨ મગનલાલ વાર્તા કહે છે. ૩ રાજા વાઘનો શિકાર કરે છે. ૪ રાજા જંગલમાં મોટા વાઘનો શિકાર કરે છે. ૫ બહાદુર રાજા ગીચ જંગલમાં મોટા વાઘનો ચાલાકીથી શિકાર કરે છે. આ વાક્યોમાં ઉદ્દેશ્યને વિષે શું કહેવામાં આવ્યું છે? દોડે છે, કહે છે, કરે છે, એ ક્રિયાપદથી થતી એક જ ક્રિયા જણાવવામાં આવી છે. વળી દરેક વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય પણ એક જ છે. બીજાં પદો છે તે ઉદ્દેશ્યના કે ક્રિયાના અર્થમાં વધારો કરે છે, અથવા ક્રિયાના અર્થનાં પૂરક તરીકે છે; પણ વાક્યનો જે મૂળ એક મુખ્ય સાદો વિચાર છે તેમાં તેથી વધારો થતો નથી. **જે વાક્યમાં એક જ ક્રિયાપદ હોય તે સાદું વાક્ય કહેવાય છે.** સાદું વાક્ય વિચારનો એકમ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મિશ્ર વાક્ય:—

अ	ब
૧ છગનલાલ વાર્તા કહે છે.	૧ છગનલાલ કહે છે, કે હું વાર્તા કહીશ.
૨ છગનલાલ વાર્તા કહેશે.	૨ **જો** છગનલાલ વાર્તા નહિ કહે, **તો** હું કહીશ.
૩ તે તમારું કહ્યું માને છે.	૩ તમે **જે** કહો છો, **તે** એ માને છે.
૪ તમારો સદાચાર મને ગમે છે.	૪ તમે સદાચારથી વર્તો છો, **એ** મને ગમે છે.

अ ખાનાનાં વાક્યો સાદાં છે, તે તમે સમજો છો. **ब** ખાનાનાં વાક્યો વિચારો. પહેલા વાક્યમાં '**કહે છે**' ક્રિયાપદનું કર્મ શું છે? 'હું વાર્તા કહીશ' એ આખું વાક્ય લઈ લઈએ તો 'છગનલાલ કહે છે,' એ વાક્યનો અર્થ પુરો સમજાતો નથી. વળી —— કે "હું વાર્તા કહીશ." એ એકલું વાક્ય વાંચીએ, તો પણ એ વાક્યનો અર્થ અધૂરો રહે છે; કારણ કે "હું વાર્તા કહીશ" એમાં બોલનાર કોણ છે તે જણાતું નથી; માટે આ વાક્ય સમજવા માટે 'છગનલાલ કહે છે' એ વાક્ય મૂકવાની જરૂર પડે છે. છગનલાલ કહે છે કે હું વાર્તા કહીશ, એમ સળંગ વાક્ય બોલીએ તો જ તે વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરો સમજાય છે. આ વાક્યમાં બે ક્રિયાપદ છે, તેથી બે વિધાન થયેલાં છે. છગનલાલ **કહે છે**, એ એક વિધાન; અને હું વાર્તા **કહીશ**, એ બીજું વિધાન.

એક આખા વાક્યમાં **બે વાક્ય** છે. છગનલાલ કહે છે, એમાં '**કહે છે**' નું કર્મ 'હું વાર્તા **કહીશ**'–એ આખું વાક્ય છે; તેમ હું વાર્તા કહીશ એ વાક્યમાં **વાર્તા** એ 'કહીશ' ક્રિયાપદનું કર્મ છે. આવી રીતે આખું વાક્ય બે વાક્યનું બનેલું છે. હવે બંને વાક્યો સરખા દરજ્જાનાં છે કે કેમ તે જોઈએ. ઉપરના વિવેચન પરથી સમજાશે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે **છગનલાલ કહે છે,** એ મુખ્ય વાક્ય છે; કારણ કે બીજું વાક્ય 'કહે છે'નું કર્મ છે. 'હું વાર્તા કહીશ' એમ કોણ કહે છે? છગનલાલ કહે છે. છગનલાલ શું કહે છે? હું વાર્તા કહીશ. આમ 'હું વાર્તા કહીશ' એ મુખ્ય વિચારવાળું વાક્ય નથી; બલકે 'છગનલાલ કહે છે' એ વાક્યના ઉપર તે આધાર રાખનારું છે. મુખ્ય વિચાર 'કહેવાનો' છે, અને તે 'છગનલાલ કહે છે' એ વાક્યમાં છે.

જે વાક્યમાં મુખ્ય વિચાર હોય, તે મુખ્ય વાક્ય કે પ્રધાન વાક્ય કહેવાય છે; અને **મુખ્ય વાક્ય ઉપર આધાર રાખનારું વાક્ય હોય, તે ગૌણ વાક્ય કહેવાય છે.** બીજા, ત્રીજા અને ચોથા વાક્યમાં અનુક્રમે **"હું કહીશ," "તેઓ માને છે," "એ મને ગમે છે,"** એ વાક્યો મુખ્ય કે પ્રધાન વાક્ય છે, અને "જો છગનલાલ વાર્તા નહિ કહે," "તમે જે કહો છો," "તમે સદાચારથી વર્તો છો" એ પેટા વાક્યો કે ગૌણ વાક્યો છે.

એક જ વાક્યમાં એક કરતાં વધારે ક્રિયાપદ હોય, અને તેમાં એક મુખ્ય વાક્ય ઉપર આધાર રાખનારાં બીજાં વાક્યો હોય, ત્યારે તે વાક્ય મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે. મિશ્ર વાક્યમાં ઉદ્દેશ્ય એકથી વધારે હોય છે.

ગૌણ વાક્યોના પ્રકાર

નામ વાક્યઃ—'હરિલાલ કહે છે, કે હું બાગમાં જાઉં છું.' 'તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે, એ સારું નથી.' આ વાક્યો પૈકી પહેલામાં 'હું બાગમાં જાઉં છું,' અને બીજામાં 'તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે,' એ ગૌણ વાક્યો છે. 'હું બાગમાં જાઉં છું,' એ ગૌણ વાક્ય 'કહે છે' ક્રિયાપદનું પૂરક, કર્મ છે; અને 'તે મોડી રાત સુધી ઉજાગરો કરે છે,' એ ગૌણ વાક્ય 'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે. પહેલું ગૌણ વાક્ય જેમ કોઈ નામ (કે તેને માટે વપરાએલો શબ્દ) ક્રિયાપદના કર્મ તરીકે આવે છે તેમ આવેલું છે, અને બીજું ગૌણ વાક્ય સમાન વિભક્તિમાં આવેલા નામની પેઠે વપરાયું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જે ગૌણ વાક્ય નામની પેઠે વપરાય છે, તેને નામ વાક્ય કહે છે.

વિશેષણ વાક્ય:—'જે માણસ કાલે આવ્યો હતો, તે આ જ છે.' 'તમે **જે** કહો છો તે હું સમજું છું.' આમાં 'જે માણસ કાલે આવ્યો હતો,' એ ગૌણ વાક્ય 'તે'નું વિશેષણ છે, અને 'તમે જે કહો છો,' એ ગૌણ વાક્ય પણ 'તે'નું વિશેષણ છે.

જે ગૌણ વાક્ય વિશેષણ તરીકે વપરાય છે, તેને વિશેષણ વાક્ય કહે છે.

ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય:—'જ્યાં તું જઈશ, ત્યાં હું આવીશ.' '**જ્યાં સુધી** તું સાચું બોલશે નહિ, ત્યાં સુધી હું તને ચાહીશ નહિ.' આ વાક્યોમાં 'જ્યાં તું જઈશ,' અને 'જ્યાં સુધી તું સાચું બોલશે નહિ,' એ 'ત્યાં' અને 'ત્યાં સુધી' ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયના અર્થ સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે, તેથી તે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયરૂપ જ છે; માટે એ ગૌણ વાક્યોને ક્રિયાવિશેષણ વાક્યો કહે છે.

જે ગૌણ વાક્ય ક્રિયાવિશેષણ તરીકે વપરાય છે, તેને ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય કહે છે.

સંયુક્ત વાક્ય:—

अ	**ब**
૧ વરસાદ પડ્યો. જમીન ભીની થઈ.	૧ વરસાદ પડ્યો, **અને** જમીન ભીની થઈ.
૨ છોકરો વાંચે છે. છોકરો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતો નથી.	૨ છોકરો વાંચે છે, **પણ** શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતો નથી.
૩ તમે જાઓ. હું જાઉં.	૩ તમે જાઓ, **અથવા** હું જાઉં.
૪ હું દેહ પાડીશ. કાર્ય સાધીશ.	૪ હું દેહ પાડીશ, **કે** કાર્ય સાધીશ.

अ ખાનામાં બબ્બે વાક્યો છે. તે દરેક વાક્ય સાદું છે. **ब** ખાનામાં તેમને ઉભયાન્વયી અવ્યયથી જોડી દઈ એક સળંગ વાક્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનાવ્યું છે. એ વાક્યો વાંચો. પહેલા વાક્યમાં '**વરસાદ પડયો**' એમ કહેવામાં આવ્યું છે, અને વળી તે ઉપરાંત '**જમીન ભીની થઈ**' એ બીજી બાબત કહેવામાં આવી છે. એક આખા વાક્યમાં બે વાક્યો છે; કારણ કે તેમાં બે વિચાર જણાવવામાં આવ્યા છેઃ એક વિચાર વરસાદ પડવાનો, અને બીજો વિચાર જમીન ભીની થવાનો. હવે આ બે વાક્યોમાંથી ગમે તે એક વાક્ય લઈ લઈએ, તો બીજા વાક્યનો અર્થ પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર રીતે સમજાય છે કે નહિ તે જોઈએ. "જમીન ભીની થઈ" એ વાક્ય લઈ લીધું, તો 'વરસાદ પડ્યો' એ વાક્ય રહ્યું. એમાંથી જે વિચાર પ્રગટ થાય છે તે પૂરેપૂરો સમજાય છે. વરસાદને વિષે 'પડવાની' વાત કહી છે, અને તે એ વાક્યમાંથી પૂરેપૂરી રીતે સમજાઈ આવે છે, અને બીજા વાક્યની મદદ લેવાની જરૂર પડતી નથી. 'જમીન ભીની થઈ' એ વાક્યથી આ વાક્ય સ્વતંત્ર રીતે પૂરેપૂરો વિચાર પ્રગટ કરે છે. હવે 'વરસાદ પડયો' એ વાક્ય લઈ લઈએ તો 'જમીન ભીની થઈ' એ વાક્યમાં જમીનને વિષે ભીની થવાની બાબત કહેવામાં આવી છે, તે પણ એ વાક્યમાં પુરી રીતે સમજાઈ આવે છે, એટલે આ વાક્યને પણ 'વરસાદ પડયો' એ વાક્યનો આધાર લેવાની જરૂર નથી. વારુ, ત્યારે બંને વાક્યો પોતાની મેળે એક બીજાનો આધાર લીધા વિના પૂરેપૂરો વિચાર પ્રગટ કરે છે. બંને વાક્યો સ્વતંત્રપણે અર્થમાં સંપૂર્ણ રહે છે. આખા વાક્યમાં ક્રિયાપદ એક કરતાં વધારે–બે છે. ઉદ્દેશ્ય પણ 'વરસાદ' અને 'જમીન' એમ બે છે.

હવે બીજું અને ચોથું વાક્ય વાંચો. તે બંને વાક્યોમાં ક્રિયાપદ બે છે, પણ ઉદ્દેશ્ય એક છે. બીજા વાક્યમાં **છોકરો,** અને ચોથા વાક્યમાં **હું** ઉદ્દેશ્ય છે; પણ વાસ્તવિક રીતે તે દરેક વાક્યમાં બે વિચાર જણાવેલા છે, અને તે એક બીજાથી સ્વતંત્ર છે. "છોકરો શુદ્ધ ઉચ્ચાર કરતો નથી" એમ એકલું બોલીએ તો તેમાંથી સંપૂર્ણ અર્થ સ્વતંત્ર રીતે પ્રગટ થાય છે. એ બાબત 'છોકરો વાંચે છે' એના ઉપર આધાર રાખતી નથી. ચોથા વાક્યમાં 'દેહ પાડવાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને 'કાર્ય સાધવાનો' એમ એ વિચાર જુદા જુદા અને સ્વતંત્ર છે: માત્ર સરળતાની ખાતર એક જ ઉદ્દેશ્ય રાખવામાં આવ્યો છે; કારણ કે એક જ ઉદ્દેશ્યને માટે એ વિધાન-જુદાં જુદાં જણાવવામાં આવ્યાં છે. કેટલીક વખત ઉદ્દેશ્ય જુદાં હોય, અને તેમનું વિધાન એક જ હોય. દા. તરીકે **ગાય અને ભેંસ ચરે છે;** પણ ચરવાની ક્રિયા બંને ઉદ્દેશ્યને માટે એક હોવાથી વાક્યને ટૂંકાવી દીધું છે.

વાક્યમાં જ્યારે ઓછામાં ઓછાં બે વાક્યો હોય, અને એ બને વાક્યો સ્વતંત્ર હોય, તો તે વાક્ય સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે. ટૂંકાવેલું સંયુક્ત વાક્ય સંકુચિત સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે.

મનોયત્ન

૧. સાદા, મિશ્ર, અને સંયુક્ત વાક્યના પ્રકાર સમજાવો.

૨. સાદા અને મિશ્ર વાક્યનો તફાવત સમજાવો.

૩. મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યની સમજૂતી આપો.

૪. નીચેનાં વાક્યોમાં સાદાં, મિશ્ર, અને સંયુક્ત વાક્યો કયાં છે ?

(૧) આપણા ઉપર અંગ્રેજ લોકો રાજ કરે છે. (૨) આપણા કરતાં જે મોટા હોય, તેમને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે માન આપવું. (૩) સારા માણસના દેખતાં કાનમાં કે નાકમાં આંગળાં ઘાલવાં નહિ. (૪) સારી ટેવો એ મુક્તાફળનો હાર છે (૫) ક્ષત્રિય રાજા દીન થઈ ભિક્ષુક બ્રાહ્મણને વીનવે છે! (૬) જેવી રીતે હિંદુ લોકો કાશીએ જાત્રા કરવા જાય છે, તેવી રીતે મુસલમાન લોકો મક્કે હજ કરવા જાય છે. (૭) આપણામાં કહેવત છે, કે પહેલું સુખ તે જાતે નર્યા. (૮) ઘણાં માણસો કાર્યના આરંભમાં સારો ઉત્સાહ દેખાડે છે; પણ વખત જતાં તેમનો ઉત્સાહ ઢીલો પડી જાય છે, અને વખતે કાર્ય સમૂળગું બંધ પણ પાડે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. નીચેના વિચાર મિશ્ર વાક્યમાં જણાવો:—

(૧) મહેનત કરવી, ફળ મેળવવું. (૨) વરસાદ આવવો, નદીમાં પૂર આવવું. (૩) ખંત રાખવી, કામ પાર પાડવું. (૪) સંપ રાખવો, સુખી થવું. (૫) વડીલની આજ્ઞા પાળવી, ધર્મ બજાવવો.

૬. નીચેનાં સાદાં વાક્યોનાં સંયુક્ત વાક્યો બનાવો:—

૧ આપણો દેશ ગૂજરાત છે. તે મુંબઈ ઇલાકાનો પ્રાંત છે.

૨ ડુંગર ઘણો ઊંચો છે. તે ચઢાય તેવો નથી.

૩ તે બુદ્ધિશાળી છે. તે આળસુ છે.

૪ તે ધીરજવાળો છે. તે દુ:ખ સહન કરે છે.

૫ મુંબઈ બંદર છે. તે ઘણું આબાદ છે.

૭. નીચેનાં સાદાં વાક્યોનાં મિશ્ર વાક્ય બનાવો:—

૧ મારી આપેલી ચોપડી પાછી લાવો.

૨ તમારા ઉત્તમ ચરિત્રનાં સૌ વખાણ કરે છે.

૩ સારી મહેનતનું સારું ફળ મળે.

૪ છગન પોતાના ઘણા બળનું અભિમાન રાખે છે.

૫ લખ્યા લેખ મિથ્યા થતા નથી.

૮. નીચેના ફકરામાંનાં વાક્યના પ્રકાર જણાવો:—

ઉપર જે લખવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જાણવામાં આવ્યું હશે; કે ગુણના ઉપર ગુણ કરવો એ ઊતરતા દરજ્જાનાં પ્રાણીઓ પણ કરી જાણે છે, ત્યારે તેમનાથી ચડતાં ગણાતાં માણસે તો ગુણ કરનારનો બદલો અવશ્ય વાળવો જોઈએ. તેમણે પોતાને ગુણ કરનાર માણસોના સદા આભારી થઈને રહેવું. વળી પ્રસંગ આવે કે તરત સેવા કરવા તત્પર રહેવું, અને ગુણનો બદલો વાળવા ચૂકવું નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૮

મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યનું પૃથક્કરણ : નમુના

સાદાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કેવી રીતે કરવું તે તમે પાછલા પાઠોમાં જોઈ ગયા છો. મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યના પૃથક્કરણમાં તમારે વાક્યનો અર્થ બરાબર સમજવો પડશે.

મિશ્ર વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય હોય, અને એક કે વધારે ગૌણ વાક્યો હોય; એથી પહેલાં ક્રિયાપદ તપાસી એટલે કે મુખ્ય વિધાન કયા વાક્યમાં છે તે શોધી કાઢી મુખ્ય વાક્યનો નિર્ણય કરવો; અને પછી ગૌણ વાક્યો શોધી તે મુખ્ય વાક્ય સાથે કેવા અર્થમાં જોડાયાં છે તેનો વિચાર કરવો. એમ આખા વાક્યનો વિચાર કરવો જોઈએ. "તેણે કહ્યું કે મારા મિત્ર આજે મુંબઈથી અમદાવાદ આવનાર છે." આ વાક્યમાં 'કહ્યું' ક્રિયાપદથી "તેણે કહ્યું" એ વાક્યમાં મુખ્ય વિધાન થયું છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડી આવે છે; અને ગૌણ વાક્ય–"મારા મિત્ર આજે મુંબઈથી અમદાવાદ આવનાર છે" એ 'કહ્યું' ક્રિયાપદનું કર્મ હોઈ ગૌણ વિધાનવાળું વાક્ય છે, અને તે નામના અર્થમાં વપરાએલું છે. આ રીતે વિશેષણ અને ક્રિયાવિશેષણ ગૌણ વાક્યોનો પણ વિચાર કરવો પડશે. સામાન્ય રીતે 'એ,' 'તે,' 'કે' મિશ્ર વાક્યમાં વપરાયા હોય, તો ગૌણ વાક્ય મુખ્ય વાક્ય સાથે નામના અર્થમાં વપરાય છે. 'જે,' 'જેવું,' 'જેટલું,' 'જેવડું'ના પ્રયોગમાં તે વિશેષણના અર્થમાં વપરાય છે, અને 'જો,' 'જ્યારે,' 'જ્યાં,' 'જ્યાં સુધી'ના પ્રયોગમાં તે ક્રિયાવિશેષણના અર્થમાં વપરાય છે.

કેટલાંક મિશ્ર વાક્યો:—

૧ વિદ્વાનો માને છે, કે પ્રેમાનંદ ઉત્તમ કવિ હતા.
૨ પ્રેમાનંદ ઉત્તમ કવિ હતા, એમ વિદ્વાનો માને છે.
૩ જે ઉમેદવાર અભ્યાસ બરાબર કરશે, તે અવશ્ય ફતેહમંદ થશે.
૪ જેવું કરશો તેવું પામશો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫ શરૂઆતમાં જેટલું દુ:ખ વેઠશો, તેટલું આગળ જતાં સુખ મળશે.
૬ જેવડું તેના શરીરનું માપ છે, તેવડું બદન સીવશો.
૭ જો વાદળાં ચઢી આવશે, તો સૂરજ ઢંકાઈ જશે.
૮ જ્યારે ખારમાં ભિનાશ વળશે, ત્યારે વરસાદ આવવાની આશા બંધાશે.
૯ જ્યાં જ્યાં એ હસમુખી બાળા જાય છે, ત્યાં ત્યાં આનંદ છવાઈ રહે છે.
૧૦ જ્યાં સુધી હુન્નરઉદ્યોગની ખિલવણી થશે નહિ, ત્યાં સુધી દેશની ચડતી થતાં વિલંબ લાગશે.

ઉપલાં મિશ્ર વાક્યો ધ્યાનમાં રાખવાથી તમે એવાં બીજાં મિશ્ર વાક્યો સહેલાઇથી ઓળખી શકશો.

સંયુક્ત વાક્યમાં વાક્યો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હોય છે, એટલે ક્રિયાપદો ઉપરથી તેમાં કેટલાં વાક્યો છે તે વિચારવું સહેલું થઇ પડશે; એમાંનાં બે કે વધારે વાક્યો કયાં ઉભયાન્વયી અવ્યયોથી જોડાએલાં છે તે તપાસવું. સ્વતંત્ર વાક્યો સમજ્યા પછી પૃથક્કરણ કરવું સરળ થઈ પડશે. આમ મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરતી વખતે વાક્યના અર્થનો વિચાર કરી તે બરાબર સમજી લેવું.

આ સ્થળે કેટલાંક મિશ્ર અને સંયુક્ત વાક્યોનું પૃથક્કરણ નમૂના દાખલ આપ્યું છે. તેને અનુસરીને એવાં બીજાં વાક્યોનું પૃથક્કરણ કરવું.

૧ તે સદ્‌ગૃહસ્થ છે, એ નિ:સંશય છે.
૨ તે આટલો બધો જલદી કેમ જતો રહ્યો, એ હું જાણતો નથી.
૩ વિધવાનું લગ્ન સશાસ્ત્ર છે, એમ કેટલાક માને છે.
૪ જેમને ઊંડા ઊતરી વિચાર કરવાની ટેવ છે, તે આ ગહન વિષય સમજી શકશે.
૫ જ્યારે હું, અલ્પજ્ઞ પુરુષ, હાથીના જેવો મદાંધ હતો, ત્યારે હું સર્વજ્ઞ છું એમ મારૂં મન ગર્વિષ્ઠ હતું; પણ જ્યારે કિંચિત કિંચિત બુધજન પાસેથી મેં પ્રાપ્ત કર્યું, ત્યારે હું મૂર્ખ છું એમ મારો મદ જ્વરની પેઠે જતો રહ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્ય	પ્રકાર	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય		વિધેયવર્ધક
				ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
૧ તે સદ્‌ગૃહસ્થ... નિઃસંશય છે.	મિશ્ર વાક્ય	તે સદ્‌ગૃહસ્થ છે,	એ	છે	નિઃસંશય	
તે સદ્‌ગૃહસ્થ છે.	નામ વાક્ય–'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે માટે		તે	છે	સદ્‌ગૃહસ્થ	
૨ તે...જાણતો નથી.	મિશ્ર વાક્ય		હું	જાણતો નથી	તે આટલો બધો..., એ	
તે આટલો બધો... જતો રહ્યો.	નામ વાક્ય–'એ'ની સમાન વિભક્તિમાં છે માટે		તે	જતો રહ્યો		આટલો બધો જલદી (કાળદર્શક) કેમ (કારણદર્શક)
૩ વિધવાનું...માને છે.	મિશ્ર વાક્ય		કેટલાક	માને છે	વિધવાનું... એમ	

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્ય	પ્રકાર	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય		વિધેયવર્ધક
				ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
વિધવાનું...સશાસ્ત્ર છે.	નામ વાક્ય—'એમની' સાથે સમાન વિભક્તિમાં છે માટે	વિધવાનું	લગ્ન	છે	સશાસ્ત્ર	
૪ જેમને......... સમજી શકશે.	મિશ્ર વાક્ય	જેમને...ટેવ છે	તે	સમજી શકશે	આ ગહન વિષય	
જેમને......ટેવ છે	વિશેષણ વાક્ય 'તે' નું વિશેષણ છે માટે	ઊંડા ઊતરી ...કરવાની	ટેવ	છે	જેમને	
		...	...	...	...	
૫ જ્યારે...જતો રહ્યો.	સંયુક્ત વાક્ય	મારું	મન	હતું	ગર્વિષ્ઠ	હું......એમ (કારણવાચક) જ્યારે મદાન્ધ હતો ત્યારે (કાળવાચક)
(અ) જ્યારે......હતું.	મિશ્ર વાક્ય					

૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાક્ય	પ્રકાર	ઉદ્દેશ્યવર્ધક	ઉદ્દેશ્ય	વિધેય		વિધેયવર્ધક
				ક્રિયા	ક્રિયાપૂરક	
હું સર્વજ્ઞ......છું.	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય		હું	છું	સર્વજ્ઞ	
જ્યારે.........હતો,	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય	અલ્પજ્ઞ પુરુષ	હું	હતો	હાથીના જેવો મદાન્ધ	જ્યારે (કાળવાચક)
(ब) જ્યારે......રહ્યો.	મિશ્ર વાક્ય	મારો	મદ	જતો રહ્યો		જ્વરની પેઠે (રીતવાચક) હું મૂર્ખ છું એમ (કારણવાચક) જ્યારે કર્યું ત્યારે (કાળવાચક)
હું.........છું.	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય		હું	છું	મૂર્ખ	
જ્યારે......પ્રાપ્ત કર્યું.	ક્રિયાવિશેષણ વાક્ય		મેં	પ્રાપ્ત કર્યું	કિંચિત કિંચિત	બુધજન પાસેથી (સ્થળદર્શક) જ્યારે (કાળવાચક)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૨૯

સાદું અને સંપૂર્ણ પદચ્છેદ : નમુના

વાક્ય કોને કહેવું એ તમે શિખી ગયા છો. વાક્ય જુદાં **જુદાં** પદોનું બનેલું હોય છે, એ પદો **નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, ક્રિયાપદ, કૃદંત** અને **અવ્યય** તરીકે આવે છે, એ પણ તમે શિખી ગયા છો. સંબંધ વિનાના શબ્દો આવવાથી વાક્ય બનતું નથી. વાક્યમાં પદોનો એકબીજા સાથેનો સંબંધ જાણી, તે સંબંધ પ્રમાણે પદના ભાગ કરવા તે **પદચ્છેદ** કહેવાય. પદચ્છેદ એટલે પદનો છેદ–ભાગ કરવો તે. 'પદ' અને 'છેદ'ની વચમાં **ચ્** આવ્યો છે, તે સંસ્કૃત સંધિના નિયમને અનુસરી આવેલો છે. **પદછેદ** એ ઉચ્ચાર યોગ્ય નથી. **પદચ્છેદમાં** ચ્ અને છ્ સાથે જોડાવાથી 'પદ'ના 'દ'ને થડકાવી ઉચ્ચાર કરવો જોઈએ.

સાદું પદચ્છેદ

૧. શિયાળે એક શિરોઈમાં કેરીનો રસ પીરસેલો દીઠો.

શયાળે——નામ
એક——વિશેષણ (વિશેષ્ય શિરોઈ)
શિરોઈમાં——નામ
કેરીનો——નામ
પીરસેલો——કૃદંત
દીઠો——ક્રિયાપદ (સકર્મક, કર્મ રસ)

૨. વૉશિંગ્ટન જ્યારે છ વરસનો હતો, ત્યારે તેને કોઈએ ઇનામમાં એક નાની કુહાડી આપી.

વૉશિંગ્ટન——નામ ('હતો'નો કર્તા)
જ્યારે——અવ્યય
વરસનો——નામ
હતો——ક્રિયાપદ (અકર્મક)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે——અવ્યય
તેને——સર્વનામ (વૉશિંગ્ટનને ઠેકાણે વપરાયું છે.)
કોઈએ—— સર્વનામ ('આપી' ક્રિયાપદનો કર્તા, માણસને બદલે આવેલું છે.)
ઇનામમાં——નામ
નાની—— વિશેષણ (વિશેષ્ય કુહાડી)
કુહાડી——નામ
આપી——ક્રિયાપદ (સકર્મક, કર્મ કુહાડી)

૩. **પોતાના** મિત્રે **કહેલી વાત સાંભળી** વિષ્ણુપ્રસાદ બોલ્યો, **ખરેખર,** પુત્રનાં **લક્ષણ** પારણામાંથી જણાય છે, **એ** વાત **સાચી છે.**

પોતાના——સર્વનામ (વિષ્ણુપ્રસાદને માટે વપરાએલું છે.)
કહેલી——કૃદંત (વિશેષણ છે. વિશેષ્ય વાત)
સાંભળી——કૃદંત (અવ્યય રૂપે–સાંભળીને)
ખરેખર——અવ્યય
લક્ષણ——નામ
એ—— સર્વનામ (વિશેષણ છે. વાત વિશેષ્ય)
સાચી — વિશેષણ (ક્રિયાપદનો અર્થ પુરો કરે છે.)
છે——ક્રિયાપદ (કર્તા વાત, અકર્મક)

૪. **વાત કરતા કરતા** તે **બંને જણા બીજે** ઝાંપે થઈ ઘેર ગયા.

વાત——નામ
કરતા —— કૃદંત (સકર્મક–કર્મ વાત)
બંને——વિશેષણ (વિશેષ્ય જણા)
જણા——નામ (ગયા ક્રિયાપદનો કર્તા)
બીજે——વિશેષણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૫. **એ ઓરડાની બહાર કેટલાક** સિપાઈઓ **ને** હવાલદારો **પહેરી બેઠેલા** મેં જોયા.

એ——વિશેષણ (વિશેષ્ય ઓરડો)
બહાર——અવ્યય
કેટલાક——વિશેષણ (વિશેષ્ય સિપાઈઓ, હવાલદારો)
ને——અવ્યય
બેઠેલા——કૃદંત

૬. **જેમ પડી રહેલું લોઢું કાટથી** ખવાય છે, **તેમ** શરીર **આળસથી** ખવાય છે.

જેમ——અવ્યય
પડી રહેલું——કૃદંત (વિશેષણ તરીકે)
લોઢું——નામ
કાટથી——નામ
તેમ——અવ્યય
આળસથી——નામ

મનોયત્ન

હું તને અને તારા જેવા બીજા ખેડૂતોને મારી સાથે ખુશીથી તેડી જઈશ. તમને પુષ્કળ જમીન અને ખેતીવાડીનાં સઘળાં ઓજારો મળશે, પણ જેમ બને તેમ જલદીથી કામની શરૂઆત કરવી પડશે. હવે બીજો કોણ આવે છે? લલ્લુભાઈ, તમે શું કરશો? તમને એકલાને તો ઝાડો કાપતાં, વહેરતાં અને તેના થાંભલા ઘડતાં ઘણી મહેનત પડશે.

ઉપરના ફકરામાં વાક્યો છે. તેમાંના શબ્દોનું પદચ્છેદ કરી નીચે કોઠામાં જણાવ્યા પ્રમાણે તે તે ખાનામાં ગોઠવોઃ

વાક્ય	નામ	સર્વનામ	વિશેષણ	ક્રિયાપદ	કૃદંત	અવ્યય
૧						
૨						
૩						
૪						
૫						

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંપૂર્ણ પદચ્છેદ

૧. માળવાની ગાદી ઉપર ઘણાએક પરાક્રમી અને પરદુ:ખભંજન રાજાઓ થઈ ગયા.

માળવાની——સંજ્ઞાવાચક નામ, નર જાતિ, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું એકવચન.

ગાદી——જાતિવાચક નામ, નારી જાતિ, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું એકવચન.

ઉપર——નામયોગી અવ્યય. ('ગાદી' સાથે સંબંધ ધરાવે છે.)

ઘણાએક——સંખ્યાવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય રાજાઓ; જાતિ અને વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે.

પરાક્રમી——ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય રાજાઓ.

પરદુ:ખભંજન——ક્રિયાવાચક કૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય રાજાઓ.

રાજાઓ——જાતિવાચક નામ, નર જાતિ, નામાર્થે પહેલીનું બહુવચન, ('થઈ ગયા' ક્રિયાપદનો કર્તા.)

થઈ ગયા——સંયુક્ત અકર્મક ક્રિયાપદ, થા અને જા ધાતુનું મૂળ રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂત કાળ, ત્રીજો પુરુષ, બહુવચન, કર્તા રાજાઓ, ક્રિયાનાથ કર્તા, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૨. તેઓમાં ભોજ રાજા ઘણો પ્રખ્યાત છે.

તેઓમાં——ત્રીજો પુરુષ સર્વનામ, નર જાતિ, અધિકરણાર્થે સાતમીનું બહુવચન.

ભોજ——સંજ્ઞાવાચક નામ, રાજાના સમાનાર્થમાં; રાજા પ્રમાણે જાતિ, વચન, અને વિભક્તિ.

રાજા——જાતિવાચક નામ, નર જાતિ, નામાર્થે પહેલીનું એકવચન. ('છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.)

ઘણો—વિધિવાચક વિશેષણનું વિશેષણ. }
પ્રખ્યાત——વિધિવાચક વિશેષણ. } 'છે' ક્રિયાપદનાં પૂરક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. **અહીં** સુરપાળના **ગયા પછી ભારે** યુદ્ધ **જામ્યું.**

અહીં——સ્થળ બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

ગયા——'જા' ધાતુનું ભૂત કૃદંત નામ, નાન્યતર જાતિ, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું એકવચન. ('પછી' નામયોગી સાથે સંબંધ ધરાવે છે.)

પછી——નામયોગી અવ્યય. ('ગયા' ભૂત કૃદંત નામની સાથે જોડાએલું.)

ભારે——ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય યુદ્ધ; જાતિ, વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે.

જામ્યું——અકર્મક ક્રિયાપદ, 'જામ' ધાતુનું મૂળ રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂત કાળ, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, કર્તા યુદ્ધ, ક્રિયાનાથ કર્તા, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૪. **વનરાજે** ભુવડનાં **માણસોને હરાવી રાજ્ય પાછું મેળવ્યું.**

વનરાજે——સંજ્ઞાવાચક નામ, નર જાતિ, મેળવ્યું ક્રિયાપદના કર્તાર્થે ત્રીજીનું એકવચન.

માણસોને——જાતિવાચક નામ, નાન્યતર જાતિ, 'હરાવી' ભૂત કૃદંતના કર્માર્થે બીજીનું બહુવચન.

હરાવી——સંબંધક ભૂત કૃદંત. (સકર્મક, કર્મ માણસોને)

રાજ્ય——જાતિવાચક નામ, નાન્યતર જાતિ, નામાર્થે પહેલીનું એકવચન. (મેળવ્યું ક્રિયાપદનું અભિહિત કર્મ.)

પાછું——ક્રિયાવિશેષણ.

મેળવ્યું——સકર્મક ક્રિયાપદ, 'મેળવ' ધાતુનું મૂળ રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, ભૂત કાળ, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, કર્તા વનરાજ, કર્મ રાજ્ય, ક્રિયાનાથ કર્મ, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

૫. **એ** સુલતાનના **આશ્રયને લીધે** અમદાવાદમાં કસબી કારીગરો **અને** સુંદર નકશી **કોતરનારા આવી** રહ્યા.

એ–દર્શક સર્વનામ વિશેષણ તરીકે, વિશેષ્ય સુલતાન.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આશ્રયને——ભાવવાચક નામ, નર જાતિ, તાદર્થ્યે ચોથીનું એકવચન.

લીધે——નામયોગી અવ્યય.

અને——ઉભયાન્વયી અવ્યય. 'કસબી કારીગરો' અને 'સુંદર નકશી કોતરનારા' એ બંને પદસમૂહને જોડે છે.

કોતરનારા——કર્તૃવાચક કૃદંત નામ, નરજાતિ, નામાર્થે પહેલીનું બહુવચન. 'રહ્યા' ક્રિયાપદનો કર્તા. (સકર્મક કૃદંત, કર્મ નકશી)

આવી——સંબંધક ભૂત કૃદંત (અવ્યય).

૬. **કોઈ થાકી ગયેલો** ને **તાપે** અકળાએલો માણસ ઝાડનાં પાંદડાંની **ઘન** ઘટામાં આવીને બેસે છે, **ત્યારે** તે **પોતાનો** સઘળો **સંતાપ ભૂલી જાય છે.**

કોઈ——અનિશ્ચિત સર્વનામ–વિશેષણ. વિશેષ્ય માણસ.

થાકી ગયેલો——(સંયુક્ત) વિશેષ ભૂત કૃદંત વિશેષણ, વિશેષ્ય માણસ

તાપે——ભાવવાચક નામ, નર જાતિ, હેતુવાચક ત્રીજીનું એકવચન.

ઘન——ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય ઘટા; જાતિ, વચન વિશેષ્ય પ્રમાણે.

ત્યારે——વખત બતાવનાર ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. (સાપેક્ષ છે.)

પોતાનો——સ્વવાચક સર્વનામ, માણસને બદલે વપરાએલું છે, તેથી નર જાતિ, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું એકવચન.

સંતાપ——ભાવવાચક નામ, નર જાતિ, 'ભૂલી જાય છે' ક્રિયાપદના કર્માર્થે બીજીનું એકવચન. (અપ્રત્યય દ્વિતીયા.)

ભૂલી જાય છે——સંયુક્ત સકર્મક ક્રિયાપદ, ભૂલ અને જા ધાતુનું મૂળ રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાન કાળ, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, કર્તા તે, કર્મ સંતાપ, ક્રિયાનાથ કર્તા, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭. **બેન, મારે** અગસ્ત્ય મુનિના **આશ્રમે** જવું છે, **મારે મને** આશ્રમનો માર્ગ **બતાવો.**

બેન——જાતિવાચક નામ, નારી જાતિ, સંબોધનાર્થે પહેલીનું એકવચન.

મારે——પહેલો પુરુષ સર્વનામ, નારી જાતિ, ચોથી વિભક્તિના અર્થમાં એકવચન. 'જવું છે' ક્રિયાપદનો કર્તા.

આશ્રમે——જાતિવાચક નામ, નર જાતિ, 'જવું છે' ગત્યર્થ ક્રિયાપદના યોગે સાતમીનું એકવચન.

મારે——ઉભયાન્વયી અવ્યય. (બે વાક્યોને જોડે છે.)

બતાવો——સકર્મક ક્રિયાપદ, બતાવ ધાતુનું મૂળ રૂપ, આજ્ઞાર્થ (વિનતિના અર્થમાં), વર્તમાન કાળ, બીજો પુરુષ, એકવચન, કર્તા 'તમે' (અધ્યાહૃત), કર્મ માર્ગ, ક્રિયાનાથ કર્તા, સકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

૮. **ધનવાનનો** ધર્મ છે, કે ગરીબને **પાળવા.**

ધનવાનનો——ગુણવાચક વિશેષણ-નામ તરીકે, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું બહુવચન.

કે——ઉભયાન્વયી અવ્યય. (વાક્યના આરંભમાં વપરાતું; અપેક્ષા પુરી પાડે છે.)

પાળવા——સકર્મક ક્રિયાપદ...વિધ્યર્થ વર્તમાન કાળ, કર્મણિ પ્રયોગ.

૯. **જો** તમે **પહેલેથી જ** મહેનત **કરી હોત,** તો આ પરિણામ **ન** આવત.

જો——ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય (સંયોજક છે.) (જો-તો સાપેક્ષક ઉભયાન્વયી અવ્યયો પણ ગણાય છે.)

પહેલેથી——ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય. (વખત બતાવનાર.)

જ——અવ્યય. (નિશ્ચયદર્શક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.)

કરી હોત——સંયુક્ત સકર્મક ક્રિયાપદ, કર, હો, ધાતુનું મૂળ રૂપ, સંકેતાર્થ, દ્વિત્વભૂત કાળ, બીજો પુરુષ, બહુવચન, કર્તા તમે, કર્મ મહેનત, ક્રિયાનાથ કર્મ, સકર્મક કર્મણિ પ્રયોગ.

ન——નિષેધવાચક ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦. અસત્ય બોલવા જેવું એકે પાપ નથી.

બોલવા—સામાન્ય કૃદંત નામ, નાન્યતર જાતિ, સંબંધાર્થે છઠ્ઠીનું એકવચન.

જેવું—ગુણવાચક વિશેષણ, વિશેષ્ય પાપ.

નથી—છે ક્રિયાપદનું નિષેધવાચક રૂપ, છે નહિ.
છે—અકર્મક ક્રિયાપદ, છ ધાતુનું મૂળ રૂપ, નિશ્ચયાર્થ, વર્તમાન કાળ, ત્રીજો પુરુષ, એકવચન, કર્તા પાપ, અકર્મક કર્તરિ પ્રયોગ.

ટીપ:—શબ્દોનું પદચ્છેદ કરતી વખતે નીચે પ્રમાણે ક્રમવાર પદચ્છેદ કરવું.

નામ—પ્રકાર, જાતિ, વિભક્તિના અર્થ, વિભક્તિ, વચન.

સર્વનામ—પ્રકાર, બીજું નામ પ્રમાણે.

વિશેષણ—પ્રકાર, વિશેષ્ય જણાવી વિશેષ્ય પ્રમાણે જાતિવચન.

ક્રિયાપદ—પ્રકાર, મૂળ કે પ્રેરક કે દ્વિત્વપ્રેરક રૂપ, અર્થ, કાળ, પુરુષ, જાતિ, વચન, કર્તા, કર્મ, ક્રિયાનાથ, પ્રયોગ.

કૃદંત—પ્રકાર: નામ, વિશેષણ, અવ્યય તે પ્રમાણે ક્રમ રાખવો.

ક્રિયાવિશેષણ—પ્રકાર: ક્રિયાપદના અર્થમાં વધારો કેવી રીતે કરે છે તે જણાવવું.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય— ,, ,, ,, ,,

અવ્યય—પ્રકાર : ઉભયાન્વયી અવ્યય હોય તો બે પદ, કે પદસમૂહ કે વાક્યના જોડનાર તરીકે ઓળખાવવું. અર્થ પ્રમાણે પણ પ્રકાર જણાવવા.
નામયોગી હોય તો પદ સાથેનો સંબંધ ઓળખાવવો.
કેવળપ્રયોગી હોય તો ઉદ્‌ગાર–લાગણી જણાવવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૦

અક્ષરવિચાર

શબ્દ અને અક્ષર:—'બેસો.' 'કબૂતર ઊડયું.' 'પોપટે મરચું ખાધું.' 'આ અમારી નિશાળ છે.' આ વાક્યો તપાસતાં જણાશે કે તેમાં એક કે એકથી વધારે **શબ્દો** આવેલા છે. પહેલા વાક્યમાં એક, બીજામાં બે, ત્રીજામાં ત્રણ, અને ચોથામાં ચાર છે. હવે 'બેસો' એ **શબ્દમાં** 'બે' અને 'સો' એવા બે **અક્ષર** છે, અને તેજ પ્રમાણે 'પોપટ'માં 'પો,' 'પ,' 'ટ,' મળી ત્રણ અને 'અમદાવાદ'માં પાંચ અક્ષરો આવે છે. 'છો,' 'જૂ,' વગેરે શબ્દ માત્ર એક જ અક્ષરના બનેલા છે.

આ પ્રમાણે અક્ષરથી બનેલા શબ્દોમાં અર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ રહેલી છે; પણ ગમે તેમ અક્ષરનો સમૂહ રચવાથી અર્થ ઉત્પન્ન થતો નથી : **અબકડ, જરલત,** આ અક્ષરનો સમૂહ છે, પણ એ અક્ષરના સમૂહમાં કોઈ અર્થ રહેલો નથી. વળી યોગ્ય અક્ષરના સમૂહથી બનેલા શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ યોગ્ય રીતે થવો જોઈએ. **'બેસો'** એ શબ્દનો ઉચ્ચાર જો 'બે–સો,' તથા 'કબૂતર'નો ઉચ્ચાર 'ક—બૂ—ત—ર' એમ દીર્ઘકાળક્રમે કરીએ, તો તેમાં પણ અર્થ રહેલો નથી; માટે શબ્દનો અર્થ ત્વરિત ઉચ્ચારમાં અને યોગ્ય અક્ષરસમૂહમાં રહેલો છે. શબ્દમાં રહેલી અર્થ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ આ શરતો પળાય તો જ પ્રગટ થાય છે.

સ્વર

'અમદાવાદ' શબ્દ લો. આ શબ્દમાં પહેલા અક્ષરનો એટલે **અ** નો ઉચ્ચાર એની મેળે કે આપોઆપ થઈ શકે છે. એ જ પ્રમાણે **'આ'** 'ઇ,' 'ઈ,' 'ઉ,' 'ઊ,' **'ऋ,' 'ॠ,' 'ऌ,' 'ॡ,' 'એ,' 'ઐ,' 'ઓ,'** અને **'ઔ,'** ના ઉચ્ચાર પણ આપોઆપ થાય છે. એ અક્ષરોને ઉચ્ચાર કરવામાં બીજા કોઈપણ અક્ષરની મદદ લેવી પડતી નથી. આ બધા અક્ષરને **સ્વર** કહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હ્રસ્વ સ્વર:—જેનો ઉચ્ચાર હ્રસ્વ એટલે ટૂંકો છે: એવા સ્વર:-
અ, ઇ, ઉ, ऋ, ऌ.

દીર્ઘ સ્વર:—જેનો ઉચ્ચાર દીર્ઘ એટલે લાંબો છે: એવા સ્વર:-
આ, ઈ, ઊ, ॠ, ॡ, એ, ઐ, ઓ ઔ.

ॠ ऌ ને ॡ ગૂજરાતી ભાષામાં વપરાતા નથી, સંસ્કૃતમાં વપરાય છે.

સ્વરોના ઉચ્ચારસ્થાનના ભેદ પ્રમાણે વર્ગ પાડી શકાય છે:-

સ્વરો	**સ્થાન**
અ, આ	કંઠસ્થાન
ઇ, ઈ,	તાલુસ્થાન
ऋ (ॠ)	મૂર્ધસ્થાન
ऌ (ॡ)	દંતસ્થાન
ઉ, ઊ,	ઓષ્ઠસ્થાન
એ, ઐ	કંઠતાલુ (કંઠ અને તાલુ, એ બે સ્થાનમાંથી ઉચ્ચાર)
ઓ, ઔ	કંઠોષ્ઠ. (કંઠ અને ઓષ્ઠ ,, ,, ,, ,,)

કેટલીક વખત ભાષામાં વપરાતી વખતે સ્વરોમાં વિકાર થાય છે, અને તે બદલાય છે. મૂળ સ્વરોના સ્વરૂપમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે નીચેના કોઠામાં જણાવ્યું છે:—

સાદા સ્વર	અ	ઇ, ઈ	ઉ, ઊ	ऋ	ऌ
ગુણ	અ	એ	ઓ	અર્	અલ્
વૃદ્ધિ	આ	ઐ	ઔ	આર્	આલ્

એક જ સ્થાનમાંથી જે સ્વરનો ઉચ્ચાર થાય, તે **સવર્ણ** સ્વર કહેવાય છે: અ, આ સવર્ણ સ્વર ગણાય. જુદા સ્થાનમાંથી ઉચ્ચાર થતા હોય, તે સ્વરો **અસવર્ણ** સ્વર કહેવાય છે: અ, ઇ, ઉ, એ, સાથે આપેલા અસવર્ણ સ્વર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યંજન

'અમદાવાદ'નો ઉચ્ચાર કરતાં 'અ'નો ઉચ્ચાર કોઈપણ અક્ષરની મદદ લીધા વિના થઈ શકે છે; પરંતુ તેજ શબ્દના બીજા અક્ષર 'મ'નો ઉચ્ચાર કરતાં 'મ્'ની સાથે 'અ' ભેળવીશું તોજ 'મ' એવો ઉચ્ચાર થશે. તેવીજ રીતે બીજા અક્ષરો 'દા,' 'વા,' અને 'દ'નું સમજવું.

જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરતાં કોઈપણ સ્વરની મદદ લેવી પડે છે–એટલે જે અક્ષરોના ઉચ્ચાર કરવા માટે તેમની સાથે કંઈક વિશેષ આંજવું કે મેળવવું પડે છે, તેમને વ્યંજન કહે છે.

કૂલ વ્યંજન નીચે મુજબ છે:—

ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્, ચ્, છ્, જ્, ઝ્, ઞ્, ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્, ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્, પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્, ય્, ર્, લ્, વ્, શ્, ષ્, સ્, હ્, ળ્,

'ક્'થી માંડી 'ઙ્' સુધીના વ્યંજનો, અને 'હ્' કંઠ કે ગળાથી બોલાય છે; 'ચ્'થી 'ઞ્' સુધીના વ્યંજનો, અને 'ય્' ને 'શ્' તાળવાથી; 'ટ્'થી 'ણ્' સુધીના વ્યંજનો, અને 'ર્' 'ષ્' ને 'ળ્' મૂર્ધાથી; 'ત્'થી 'ન્' સુધીના વ્યંજનો, અને 'લ્' તથા 'સ્'દાંતથી; 'પ્'થી 'મ્' સુધીના વ્યંજનો હોઠથી; અને 'વ્' દાંત તથા હોઠથી બોલાય છે. આમ હોવાથી આ સ્થાનો પ્રમાણે વ્યંજનોના નીચે મુજબ વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે:—

વ્યંજનો	**વર્ગ**
૧ કવર્ગ (ક્, ખ્, ગ્, ઘ્, ઙ્,) તથા હ્	કંઠસ્થાની
૨ ચવર્ગ (ચ્, છ્, છ્, જ્, ઝ્, ઞ્) તથા ય્ અને શ્	તાલુસ્થાની
૩ ટવર્ગ (ટ્, ઠ્, ડ્, ઢ્, ણ્,) તથા ર્, ષ્ અને ળ્	મૂર્ધસ્થાની
૪ તવર્ગ (ત્, થ્, દ્, ધ્, ન્,) તથા સ્ અને લ્	દંતસ્થાની
૫ પવર્ગ (પ્, ફ્, બ્, ભ્, મ્,)	ઓષ્ઠસ્થાની
૬ વ્	દંતૌષ્ઠસ્થાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્ધસ્વર

'ય્' 'ર્' 'લ્' અને 'વ્' ના ઉચ્ચાર કંઈક સ્વર જેવા થાય છે, માટે તે **અર્ધસ્વર** કહેવાય છે.

બારાખડી

૧ ક્ + અ = ક	૬ ક્ + ઊ = કૂ
૨ ક્ + આ = કા	૭ ક્ + એ = કે
૩ ક્ + ઇ = કિ	૮ ક્ + ઐ = કૈ
૪ ક્ + ઈ = કી	૯ ક્ + ઓ = કો
૫ ક્ + ઉ = કુ	૧૦ ક્ + ઔ = કૌ

ઉપર બતાવ્યા મુજબ દશ અક્ષર થયા. તેમાં 'કં' અને 'કઃ' ઉમેરવાથી કૂલ બાર થયા. એ બધા મળી **બાર અક્ષર** થયા, માટે તેને **બારાક્ષરી** કે **બારાખડી** કહે છે.

બારાખડી લખવામાં વ્યંજનની સાથે સ્વરો નહિ, પણ તેમની અમુક અમુક નિશાનીઓ જ જોડી દેવામાં આવે છે, અને વ્યંજનની નીચેનું ચિહ્ન કાઢી નાખવામાં આવે છે. નીચે સ્વરોની સામે નિશાનીઓ અને તેનાં નામો આપેલાં છે.

સ્વર	**નિશાની**	**નિશાનીનું નામ**
અ	નથી.	નથી.
(માટે બારાખડીમાં 'ક' ને કંઈ નહિ 'ક' એમ કહેવાય છે.)		
આ	ા	કાનો
ઇ	િ	હ્રસ્વ અજ્જુ
ઈ	ી	દીર્ઘ અજ્જુ
ઉ	ુ	હ્રસ્વ વરડુ
ઊ	ૂ	દીર્ઘ વરડુ
એ	ે	એક માત્રા
ઐ	ૈ	બે માત્રા
ઓ	ો	કાનો માત્રા
ઔ	ૌ	કાનો બે માત્રા
અં	ં	અનુસ્વાર
અઃ	ઃ	વિસર્ગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુસ્વાર:—સ્વર ઉપર (જેમકે, 'અં,' 'ઈં', 'ઉં', વગેરેમાં) જે (·) આવું ટપકું મૂકવામાં આવે છે, તેને **અનુસ્વાર** (સ્વરની પાછળ બોલાય છે માટે) કહે છે.

વિસર્ગ:—સ્વર પછી (જેમકે 'અ:' વગેરેમાં) જે (:) આવાં બે ટપકાં મૂકવામાં આવે છે, તેને **વિસર્ગ** કહે છે. આ ટપકાં ઉમેરવાથી અક્ષરનો ઉચ્ચાર છાતીમાંથી બહાર ફેંકાઈ જતો હોય તેવો એટલે કંઈક 'હ્' જેવો થાય છે.

જોડાક્ષર:—'પ્ર' એ 'પ્' અને 'ર્'નો બનેલો છે. 'ત્ર્' માં 'ત્' અને 'ર્' છે. તેવી જ રીતે 'ક્ષ્'માં 'ક્' + 'ષ્' અને 'જ્ઞ્'માં 'જ્' + 'ઞ્' છે. 'સ્ત્ર્'માં 'સ્' + 'ત્' + ર્' છે.

બે કે બેથી વધારે વ્યંજનો સાથે આવી તેમનો એક જ અક્ષર બને છે, ત્યારે તે અક્ષરને જોડાક્ષર કહે છે.

૧ નમ્ર=ન્+અ+મ્+ર્+અ	૩ નર્મ=ન્+અ+ર્+મ્+અ
૨ ભ્રમ=ભ્+ર્+અ+મ્+અ	૪ કર્મ=ક્+અ+ર્+મ્+અ

સ્વર-વ્યંજન છૂટા પાડી ઉપરના શબ્દોનો વિસ્તાર કર્યો છે. ર્ કેવી રીતે જોડવામાં આવ્યો છે તે બરાબર તપાસો. પહેલા બે શબ્દોમાં ર્ ની પહેલાં **વ્યંજન** આવેલા છે; પણ ત્રીજા અને ચોથા શબ્દોમાં ર્ની પહેલાં **સ્વર** આવેલા છે. પહેલા બે શબ્દોમાં ર્ ને જોડવાની '્ર' આવી નિશાની કરેલી છે. ત્રીજા, ચોથા શબ્દમાં ર્ ને જોડવાની 'ર્' આવી નિશાની કરેલી છે. 'ર્' આ નિશાની 'રેફ' કહેવાય છે.

અલ્પપ્રાણ:—ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્ વગેરે કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કરતાં માલમ પડશે, કે તેમના ઉચ્ચાર કરતાં થોડો શ્વાસ જોઈએ છે. આ કારણથી નીચેના વ્યંજનો **અલ્પપ્રાણ** કહેવાય છે.

ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્; ગ્, જ્, ડ્, દ્, બ્; ય્, ર્, લ્, વ્, ળ્; ઙ્, ઞ્, ણ્, ન્, મ્.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહાપ્રાણઃ—ખ્, છ્, ઠ્, વગેરે કેટલાક વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરતાં વધારે શ્વાસ જોઈએ છે, માટે તેવા વ્યંજનોને **મહાપ્રાણ** કહે છે. નીચેના વ્યંજનો મહાપ્રાણ કહેવાય છે.

ખ્, છ્, ઠ્, થ્, ફ્; ઘ્, ઝ્, ઢ્, ધ્, ભ્; શ્, ષ્, સ્, હ્.

ઘોષઃ—ગ્, જ્, ડ્, દ્, બ્, વગેરે કેટલાક વ્યંજનોનો ઉચ્ચાર કરતાં કંઈક રણકા જેવો અવાજ થાય છે. માટે તેમને **ઘોષ** કહે છે. નીચેના વ્યંજનો ઘોષ છેઃ—

ગ્, જ્, ડ્, દ્, બ્; ઘ્, ઝ્, ઢ્, ધ્, ભ્; ઙ્, ઞ્, ણ્, ન્, મ્; ય્, ર્, લ્, વ્, હ્, ળ્.

અઘોષઃ—ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્, વગેરે કેટલાક વ્યંજનોના ઉચ્ચાર કરતી વખતે રણકા જેવો અવાજ થતો નથી, માટે તે **અઘોષ** કહેવાય છે. નીચેના વ્યંજનો અઘોષ છેઃ—

ક્, ચ્, ટ્, ત્, પ્; ખ્, છ્, ઠ્, થ્, ફ્; શ્, ષ્, સ્.

મનોયત્ન

૧. અક્ષરસમૂહ શબ્દ ક્યારે કહેવાય ?

૨. સ્વર અને વ્યંજન એવા અક્ષરના બે પ્રકાર કેમ પાડ્યા ?

૩. હ્રસ્વ અને દીર્ઘ, સવર્ણ અને અસવર્ણ સ્વર કોને કહેવાય ?

૪. નીચેના અક્ષરના ઉચ્ચારસ્થાન પ્રમાણે વર્ગ પાડોઃ—

અ, ઋ, ऌ, ઐ, ઓ, ગ્, ઝ્, હ્, શ્, ઠ્, ન્, ર્, લ્, સ્, પ્.

૫. અનુસ્વાર કોને કહેવો ? તેનો અર્થ સમજાવો.

૬. નીચેના શબ્દોનો સ્વર–વ્યંજન પ્રમાણે વિસ્તાર કરી બતાવોઃ—
રમણી, રજની, રાળ, રમા, સૂરજ, ચક્ર, છત્ર, છત્રી, કષ્ટ, કમળાપતિ, ચિંતન, પરાક્રમ, બ્રાહ્મણ, પુરુષોત્તમ, વ્યંજન, મત્સ્ય, કૃષ્ણ, મહર્ષિ, પરિવેષ્ટન ચતુરસ્ત્ર, જ્યોત્સ્ના, વિન્ધ્ય, ધાર્તરાષ્ટ્ર, દામ્પત્ય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૧

સંધિ

સંધિ (સં=સાથે; ધા=મૂકવું) સાથે મૂકવું કે રાખવું તે; **સંધિ એટલે સંધાણ.**

સ્વરસંધિ

૧ બારાક્ષરી=બાર+અક્ષરી શબ્દાર્થ = શબ્દ + અર્થ	અ + અ = આ
૨ સિંહાસન=સિંહ+આસન ધર્માત્મા = ધર્મ + આત્મા	અ + આ = આ
૩ વિદ્યાર્થી = વિદ્યા + અર્થી વિદ્યાભ્યાસ=વિદ્યા+અભ્યાસ	આ + અ = આ
૪ વિદ્યાલય = વિદ્યા + આલય	આ + આ = આ

નિયમ:—'અ' કે 'આ' પછી 'અ' કે 'આ' આવે, તો 'આ' થાય છે.

૧ હરીચ્છા = હરિ + ઇચ્છા	ઇ + ઇ = ઈ
૨ કવીશ્વર = કવિ + ઈશ્વર	ઇ + ઈ = ઈ

નિયમ:—'ઇ' કે 'ઈ' પછી 'ઇ' કે 'ઈ' આવે, તો 'ઈ' થાય.

૧ ભાનૂદય = ભાનુ + ઉદય. ઉ + ઉ = ઊ

નિયમ:—'ઉ' કે 'ઊ' પછી 'ઉ' કે 'ઊ' આવે, તો 'ઊ' થાય.

૧ ગજેન્દ્ર = ગજ + ઇન્દ્ર	અ + ઇ = એ
૨ મહેન્દ્ર = મહા + ઇન્દ્ર	આ + ઇ = એ
૩ મહેશ્વર = મહા + ઈશ્વર	આ + ઈ = એ

નિયમ:—'અ' કે 'આ' પછી 'ઇ' કે 'ઈ' આવે, તો 'એ' થાય.

૧ સૂર્યોદય = સૂર્ય + ઉદય	અ + ઉ = ઓ
૨ શાળોપયોગી = શાળા + ઉપયોગી	આ + ઉ = ઓ

નિયમ:—'અ' કે આ પછી 'ઉ' કે 'ઊ' આવે, તો 'ઓ' થાય.

૧ દેવર્ષિ = દેવ + ઋષિ. અ + ઋ = અર્

નિયમ:—'અ' કે 'આ' પછી 'ઋ' આવે, તો 'અર્' થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧ એકૈક = એક + એક	અ + એ = ઐ
૨ દેવૈશ્વર્ય = દેવ + ઐશ્વર્ય	અ + ઐ = ઐ
૩ વનૌષધિ = વન + ઓષધિ	અ + ઓ = ઔ
૪ ઉત્તમૌષધિ = ઉત્તમ + ઔષધિ	અ + ઔ = ઔ

નિયમઃ—'અ' કે 'આ'ની પછી 'એ' કે 'ઐ' આવે તો 'ઐ,' અને 'ઓ' કે 'ઔ' આવે તો 'ઔ' થાય.

૧ અત્યંત = અતિ + અંત	૩ પ્રત્યુત્તર = પ્રતિ + ઉત્તર
૨ મન્વાદિ = મનુ + આદિ	૪ પિત્રર્થ = પિતૃ + અર્થ

નિયમઃ—હ્રસ્વ કે દીર્ઘ 'ઈ', 'ઉ' કે 'ઋ' પછી કોઈપણ વિજાતીય સ્વર આવે, તો તેને બદલે અનુક્રમે 'ય્' 'વ્' અને 'ર્' થાય છે.

૧ શયન = શે + અન	૨ ગાયન = ગૈ + અન
૩ નાવિક = નૌ + ઇક	

નિયમઃ—'એ,' 'ઐ,' 'ઓ,' કે 'ઔ,' પછી કોઈપણ સ્વર આવે, તો અનુક્રમે 'અય્', 'આય્', 'અવ્', 'આવ્' થાય.

વ્યંજનસંધિ

૧ સદાચાર = સત્ + આચાર	૨ સજ્જન = સત્ + જન
૩ ઉલ્લાસ = ઉત્ + લાસ	

નિયમઃ—દંતસ્થાની વ્યંજન પછી તાલુસ્થાની વ્યંજન, મૂર્ધસ્થાની વ્યંજન કે 'લ' આવે, તો દંતસ્થાની વ્યંજનને બદલે અનુક્રમે તાલુસ્થાની વ્યંજન, મૂર્ધસ્થાની વ્યંજન, કે 'લ' થાય.

૧ સચ્છાસ્ત્ર = સત્ + શાસ્ત્ર	અચ્છેર=(અધ્-અધ્) અધ્+શેર

નિયમઃ—બીજા શબ્દની શરૂઆતમાં શ્ આવે, અને પહેલાને અંતે દંત્ય વ્યંજન હોય, તો તે દંત્ય વ્યંજનનો 'ચ્' થાય છે, અને 'શ્' નો 'છ્' થાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧ જગન્નાથ = જગત્ + નાથ | ૨ ઉન્મત્ત = ઉદ્ + મત્ત.

નિયમઃ—બીજા શબ્દની શરૂઆતમાં અનુનાસિક અક્ષર હોય, તો પહેલા શબ્દને અંતે જે અક્ષર આવે છે, તે પોતાના વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે.

વિસર્ગસંધિ

૧ મનોવૃત્તિ : મનસ્, મનઃ + વૃત્તિ	સ્ અથવા વિસર્ગ + વ્
૨ મનોહર : મનસ્, મનઃ + હર	સ્ અથવા વિસર્ગ + હ્
૩ તપોવન : તપસ્, તપઃ + વન	સ્ અથવા વિસર્ગ + વ્
૪ તપોનુકૂલ: તપસ્, તપઃ + અનુકૂલ	સ્ અથવા વિસર્ગ + અ

નિયમઃ—સ્ કે વિસર્ગ પછી ઘોષ વ્યંજન કે અ આવે, તો વિસર્ગનો ‘ઉ’ થાય છે, અને તે ‘ઉ’ પહેલાંના ‘અ’ સાથે મળી ‘ઓ’ થાય છે.

૧ નિષ્ફળ : નિસ્ + ફળ	ઇ + સ્ + ફ્
૨ નિષ્કપટ : નિસ્ + કપટ	ઇ + સ્ + ક્
૩ નિષ્પાપ : નિસ્ + પાપ	ઇ + સ્ + પ્
૪ દુષ્કાળ : દુસ્ + કાળ	ઉ + સ્ + ક્

નિયમઃ—સ્ કે વિસર્ગની પહેલાં ‘ઇ’ કે ‘ઉ’ આવ્યો હોય, અને તેની પછી ક વર્ગ કે પ વર્ગના વર્ણો આવ્યા હોય તો સ્ નો ‘ષ્’ થાય છે.

૧ નિર્મળ : નિસ્, નિર્ + મળ	સ્, ર્ + મ; :, ર્ + મ
૨ નિરર્થક : નિસ્, નિર્ + અર્થક	સ્, ર્ + અ, :, ર્ + અ

નિયમઃ—વિસર્ગની પહેલાં અ કે આ સિવાય કોઈ સ્વર આવેલો હોય, અને પછી સ્વર કે ઘોષ વ્યંજન આવેલો હોય, તો વિસર્ગનો ર્ થાય છે.

૧ નીરોગ : નિર્ + રોગ	ર્ + ર્
૨ નીરસ : નિર્ + રસ	ર્ + ર્

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિયમઃ—ર્ ની પછી ર્ આવે, તો ર્ ઊડી જાય છે, અને પહેલાંનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

૧ નિશ્ચેષ્ટ = નિસ્, નિઃ + ચેષ્ટ } વિસર્ગ + ચ્
૨ નિશ્ચય = નિસ્, નિઃ + ચય } વિસર્ગ + ચ્

નિયમઃ—વિસર્ગ પછી ચ્ આવે તો વિસર્ગનો 'શ્' થાય છે.

૧ દુસ્તર = દુઃ + તર } વિસર્ગ + ત્
૨ નિસ્તેજ = નિસ્, નિઃ + તેજ } વિસર્ગ + ત્

નિયમઃ—વિસર્ગ પછી ત્ આવે તો વિસર્ગનો 'સ્' થાય છે.

૧ નિઃશંક = નિઃશંક, નિશ્શંક. } વિસર્ગ + શ્
૨ નિઃસાર = નિઃસાર, નિસ્સાર. } વિસર્ગ + સ્

નિયમઃ—વિસર્ગ પછી શ્, સ્ કે ષ્ આવે તો વિસર્ગ કાયમ રહે છે, અથવા વિસર્ગનો અનુક્રમે શ્, સ્ કે ષ્ થાય છે.

અનુસ્વારસંધિ

૧ સમાગમ = સં + આગમ } ં, મ્ + આ
૨ સન્તાપ = સં + તાપ } ં, ન્ + ત્
૩ સંઙ્ગમ = સં + ગમ } ં, ઙ્ + ગ્

નિયમઃ—અનુસ્વાર પછી સ્વર આવે તો તેનો મ્ થાય છે; તેની પછી સ્પર્શ વ્યંજન આવે, તો તે વ્યંજનના સ્થાનનો અનુનાસિક આવે.

મનોયત્ન

નીચેના શબ્દોમાં સંધિ છૂટી પાડો:—

ઔષધિ, દન્તૌષ્ઠ, પ્રત્યુત્તર, સ્વચ્છ, અચ્યુતાગ્રજ, બાણાવલિ, નાવિક, સદાચાર, જગદીશ, દિગંબર, ષડ્રિપુ, ષડંગ, જગન્નાથ, ઉત્પત્તિ, સજ્જન, તપોધન, અધોગતિ, નિર્મૂળ, નિરાકરણ, નિષ્પ્રયોજન, દુર્ભિક્ષ, નિરાકાર, નિશ્ચલ, નીરવ, નિઃશેષ. નિઃસ્પૃહ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૨

વાક્યવિચાર

અત્યાર સુધી આપણે પદોનો વિચાર કર્યો. પદ અથવા **પદ-સમૂહમાંથી** જો વિચાર પૂરેપૂરો સમજાઈ શકે તો તે વાક્ય કહેવાય **છે.** એ બાબત તમે શિખી ગયા છો. હવે વાક્યનું સ્વરૂપ વિચારીએ.

૧ દૈવનું કારમું ચક્ર નિરંતર ફર્યાં કરે છે.

૨ વ્યસની માણસ ભાગ્યે જ ખરેખરી તંદુરસ્તી ભોગવે છે.

૩ અમારી દાઝ કોઈને ન હતી,

૪ શાંતિ જેમ દુનિયાની મોજમઝાથી મળતી નથી, તેમ દેહકષ્ટ થકી પણ મળતી નથી.

આ વાક્યોમાં જે અર્થ છે તેનો વિચાર કરો. પહેલાં બે વાક્યોમાં જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે—જે કંઈ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનો અર્થ 'હ'કારમાં (**એ સત્ય બાબત છે**) જણાવવામાં આવ્યો છે; પણ ત્રીજા અને ચોથા વાક્યમાં જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે 'ન'કારના અર્થમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ બંને જુદા જુદા અર્થ વાક્યના સ્વરૂપમાંથી નીકળે છે, એટલે **તે** વાક્યનો પોતાનો જ અર્થ છે. આવી રીતે વાક્યના સ્વરૂપમાંથી જે અર્થ નીકળે, તે વાક્યનો **સ્વાર્થ** છે. ભાષામાં જે વાક્યો બોલીએ છીએ, તે હંમેશાં આવી રીતે તેના સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં **સ્વાર્થવાચક** હોય છે. જે વાક્યમાંથી હકારનો અર્થ નીકળતો હોય, તે **વિધિ વાક્ય** કહેવાય છે; પણ જેમાંથી નકારનો અર્થ નીકળતો હોય, તે **નિષેધ વાક્ય** કહેવાય છે.

વાક્યમાં ક્રિયાપદનો જે અર્થ નીકળતો હોય, તેના ઉપરથી પણ વાક્યના નીચે પ્રમાણે વિભાગ થઈ શકે છેઃ—

આજ્ઞાર્થકઃ—૧ હે વાયુપુત્ર, તું ત્યારે આળસ કરતો નહિ. ૨ ચાલો, હવે કાલવાળા રજપૂતને બોલાવો. આ વાક્યોમાં ક્રિયાપદના અર્થનો વિચાર કરતાં આજ્ઞાનો અર્થ નીકળે છે. કરતો નહિ, ન કરીશ; એમાં વિજ્ઞપ્તિનો અર્થ છે. બીજા વાક્યમાં ચોખ્ખો આજ્ઞાનો અર્થ છે. ૩ પ્રભુ તને સુખી રાખે. ૪ ઈશ્વર તારું કલ્યાણ કરો. આમાં આશીર્વાદ કે ઇચ્છાના અર્થમાં આજ્ઞાર્થ રહેલો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધ્યર્થક:—૧ સદાચારથી વર્તવું. ૨ જૂઠું કદી ન બોલવું. ૩ માબાપની સેવા કરવી. એમાં વડીલો કે શાસ્ત્રનો વિધિ છે.

ઉદ્‌ગારાર્થક:—૧ આ કેવો રમણીય બગીચો છે! ૨ ધન્ય છે એનાં માતપિતાને! ૩ ચાલીસ કે પચાસ વર્ષનું ઘણું તો તેનું પરાક્રમ, તેમાં તે શું કરે! આ વાક્યમાં ઉદ્‌ગાર છે. લાગણીનું સ્વરૂપ ધિક્કાર, આશ્ચર્ય, હર્ષ, દુઃખ કે ક્રોધના રૂપમાં ઉદ્‌ગારાર્થક વાક્યોમાં પ્રગટ થાય છે.

પ્રશ્નવાચક:—૧ તમે એ કામ પુરું કર્યું? ૨ કેમ, તું અમારી સેવા કરશે? આ વાક્યમાં પ્રશ્નનો અર્થ છે.

સંકેતાર્થક:—૧ તમે મારી સાથે આવ્યા હોત, તો ઠીક થાત. ૨ પાણી પહેલાં પાળ બાંધશો, તો મુઝવણ નહિ આવે. સંકેતનો અર્થ છે.

સંશયાર્થક:—૧ તે કદાચ આવે પણ ખરો. ૨ તે પરગામથી આવી ગયો હશે. ૩ આ વાત તેને પસંદ પડે કે ન પડે. આ વાક્યોમાં સંશય છે.

મનોયત્ન

નીચેનાં વાક્યોનો પ્રકાર જણાવોઃ—

૧ મહારાજ, જોશીના કહેવા ઉપર આટલો શક કાં કરો છો?

૨ સાચુંએ પડે, અને જૂઠુંએ પડે.

૩ એનો કંઈ નિર્ધાર નથી.

૪ આ જગત અનિત્ય છે, એમાં શો સંદેહ?

૫ મૂર્ખ, એવી ગાંડી વાત મા કર.

૬ એથી દીનભાવ બીજો કેવો!

૭ ભંડારી, કાલથી એને રોજ બે હજાર મહોર રોકડી ગણી આપવી.

૮ તે વખતના લોકોને રાંધતાં આવડતું ન હતું.

૯ સિકંદર પોરસ ઉપર પ્રસન્ન થયો.

૧૦ સમયને અનુસરી માણસ વર્તે, તો દુઃખી ન થાય.

૧૧ આ કાચ છગને ફોડ્યો હશે.

૧૨ તે વિદ્યાર્થીએ નિયમિત રીતે કસરત કરી હોત, તો તેના શરીરનું જોમ બરાબર ખીલી નીકળત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૩

પદવિન્યાસ

વાક્ય પદોનું બનેલું હોય છે. ગમે તેમ પદો ગોઠવવાથી વાક્યનો અર્થ પ્રગટ થતો નથી, એ વાત તમે શિખી ગયા છો. દરેક વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય, એટલા માટે ભાષામાં વાક્યનાં પદોની ગોઠવણી અમુક નિયમોને અનુસરીને થયેલી હોય છે. પદોની આવી ગોઠવણી–પદોનો ક્રમ વાક્યમાં કેવો હોવો જોઈએ, તે વિષે વિચાર કરવો અને તે પ્રમાણે પદો ગોઠવવાં, તેને **પદવિન્યાસ** કહે છે.

૧ તમે બેસો.

૨ હું પુસ્તક લખું છું.

૩ રમેશ સુંદર રમત રમે છે.

૪ મનુ મુંબઈથી અહીં આવે છે.

ઉપરનાં વાક્યોમાં કર્તા પહેલો આવેલો છે. ગુજરાતી ભાષામાં વાક્યની શરૂઆતમાં પહેલો કર્તા આવે છે, એટલે નામ, સર્વનામ કે ગમે તે પદ જે કર્તા તરીકે હોય, તે હંમેશાં પહેલું આવે છે. અકર્મક ક્રિયાપદ હોય તો કર્મ ન હોવાથી વાક્યનાં બીજાં પદો કર્તા પછી મુકાય છે. ક્રિયાપદ જો સકર્મક હોય તો કર્તા પછી કર્મ અને વાક્યને અંતે ક્રિયાપદ આવે છે. વાક્ય વિષે પદોની ગોઠવણીનો મુખ્ય નિયમ આવો છે: પહેલાં કર્તા, પછી કર્મ, અને પછી ક્રિયાપદ:

સર્વનામ:—આ પદ નામને ઠેકાણે વપરાતું હોવાથી સામાન્ય રીતે જે નામને બદલે તે આવ્યું હોય, તે નામ વાક્યમાં પહેલાં એક વખત વપરાએલું હોવું જોઈએ. છગન રમત રમે છે પણ **તેમાં તે** હોશિયાર નથી. આ વાક્યમાં **છગન** અને **રમત** એ બંને પદોનાં સર્વનામ **તે** નામ પછી વપરાયાં. સર્વનામ કર્તા તરીકે આવે, ત્યારે નામની માફક તે વાક્યમાં પહેલું આવે છે.

વિશેષણ—તે સુંદર રમત રમે છે. નામનાં વિશેષણ હંમેશાં સામાન્ય રીતે નામની પહેલાં આવે છે; પણ વિશેષણ જ્યારે વિધિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશેષણના અર્થમાં હોય, ત્યારે તે ક્રિયાના અર્થનું પૂરક હોવાથી ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખે છે, અને તે વખતે ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. **તે ડાહ્યો** છે. વિશેષણનાં વિશેષણ હોય તે વિશેષણની પહેલાં આવે છે. **સતત વહેતું** પાણી **ચોખ્ખું** રહે છે. **ઘણો** હોશિયાર છોકરો શિક્ષકને **પ્રિય** લાગે છે. હોશિયાર છોકરો શિક્ષકને **ઘણો** પ્રિય લાગે છે.

વિશેષણનું વિશેષણ જેમ વિશેષણની પહેલાં આવે છે, તેમ વિધિવિશેષણનું વિશેષણ તે વિધિવિશેષણની પહેલાં આવે છે.

વિશેષણ તરીકે વપરાતાં સર્વનામ અને કૃદંત કે વિભક્તિના પ્રત્યયોવાળાં અવ્યય પણ જ્યારે વિશેષણ તરીકે આવે, ત્યારે તે હંમેશાં નામની પહેલાં–એટલે કે તેના વિશેષ્યની પહેલાં આવે છે. **બોલતો** પોપટ, **નહાવાનો** મહિમા, **અહીંની** હવા. અહીં મોટા અક્ષરે છાપેલાં પદો વિશેષણ તરીકે છે, અને તે નામની પહેલાં મુકાયાં છે.

ક્રિયાપદઃ—અકર્મક ક્રિયાપદ અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક પદ તરીકે વપરાય, ત્યારે તેનું ક્રિયાપદ તેની પહેલાં આવે. તે **ચતુર પુરુષ** છે. 'છે' અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક પદ છે, અને 'ચતુર પુરુષ' એ તેનું ક્રિયાપૂરક છે. તે ક્રિયાપદની પહેલાં મુકાએલું છે. સકર્મક ક્રિયાપદ જ્યારે અપૂર્ણ ક્રિયાવાચક હોય, ત્યારે પણ ક્રિયાપૂરક તેની પહેલાં આવે. તે વખતે જે કર્મ હોય તે ક્રિયાપૂરક પદની પહેલાં આવે. હું તેને ડાહ્યો ગણું છું. આ વાક્યમાં 'તેને' એ 'ગણું છું' નું કર્મ છે; 'ડાહ્યો' એ ક્રિયાપૂરક છે.

કાળ પ્રમાણે ક્રિયાપદનાં રૂપ ફરે છે, તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું. મિશ્ર કાળમાં જ્યારે મુખ્ય ક્રિયાપદ સાથે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનાં રૂપ વપરાય છે, ત્યારે જુદા જુદા કાળમાં મુખ્ય ક્રિયાપદ તેમ જ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનાં રૂપ ફરે છે; પણ ક્રિયાપદના રૂપનું ફરવું તેના પ્રયોગ ઉપર આધાર રાખે છે, એ બાબત તમે શિખી ગયા છો. કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તાના રૂપ પ્રમાણે, કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મના રૂપ પ્રમાણે, અને ભાવે પ્રયોગમાં ભાવ પ્રમાણે ક્રિયાપદનું રૂપ ફરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧ મગને **પુસ્તક** લખ્યું. ૨ શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને દાખલો ગણાવ્યો. ૩ તેનાથી જવાયું નહિ.

વાક્યમાં ક્રિયાપદ છેલ્લું આવે છે.

કૃદંત:—ક્રિયાપદ પહેલાં આવે છે. સકર્મક ધાતુ ઉપરથી કૃદંત થયું હોય, તો તેનું કર્મ ક્રિયાપદની માફક પહેલાં આવે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને **હિસાબ ગણતાં** શીખવે છે. કૃદંતના જુદા જુદા ઉપયોગ પ્રમાણે વાક્યમાં તેનો ક્રમ નક્કી થાય છે. નામ તરીકે હોય અને જો તે કર્તા કે કર્મ તરીકે હોય, તો કર્તા અને કર્મના સામાન્ય ગોઠવણીના નિયમ પ્રમાણે વાક્યમાં તે ગોઠવાય છે. વિશેષણ તરીકે તે તેના વિશેષ્યની પહેલાં આવે. ભૂત કૃદંત અવ્યય તરીકે હોય, તો તે બે વિચારોને જોડનાર કૃદંત છે, એટલે તે કૃદંત પહેલાં કઈ ક્રિયા થાય છે તેનો ઉલ્લેખ કરે છે; એટલા માટે બીજો વિચાર પછીની ક્રિયા જણાવનાર વાક્યની શરૂઆતમાં આવે છે. રમત **જોઈને** મનુ હમણાં ઘેર આવ્યો.

અવ્યય:—નામયોગી અવ્યય જે નામની સાથે જોડાયું હોય તેની પછી આવે છે. છાપરા ઉપર પતંગ પડયો. ઘર આગળ ગંદકી ન રાખવી. નામયોગી અવ્યયની પહેલાં નામને છઠ્ઠી કે ચોથી વિભક્તિના પ્રત્યયો કેટલીક વખત લાગે છે, ને કેટલીક વખત નથી પણ લાગતા. પ્રત્યયો ભાષામાં રૂઢિથી જ્યાં લગાડવામાં આવે છે, ત્યાં જ લગાડવા યુક્ત છે. તેની પાસે; તે પાસે; છાપરા ઉપર.

ઉભયાન્વયી અવ્યય બે શબ્દો કે બે વિચારોને જોડવામાં ઉપયોગી છે. બે શબ્દો કે શબ્દસમૂહો હોય તેની વચમાં, બે વાક્યો હોય તો પહેલા વાક્યને અંતે અને બીજા વાક્યની શરૂઆતમાં આવે છે. બે કરતાં વધારે પદો જોડવાં હોય, ત્યારે છેલ્લા પદની પહેલાં આવે છે.

ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે. તે **દૂર** નીકળી ગયો. તે **ઘણે** દૂર નીકળી ગયો. તે **અહીં** આવે છે. તે **વખતસર** આવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપેક્ષાવાળાં પદો:—જે પદો સાપેક્ષ છે, તે હંમેશાં એક બીજાના સંબંધમાં વપરાવાં જોઇએ. જે, જેવું, જેટલું, જ્યારે, જો, જેમ, વગેરે પદોનો જો વાક્યમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હોય, તો તેમની પછી અપેક્ષા પૂરનારાં પદ તે, તેવું, તેટલું, ત્યારે, તો, તેમ, વગેરે પદો આવવાં જ જોઈએ; નહિ તો વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થાય નહિ. જે, જેવું વગેરે વાક્યની શરૂઆતમાં આવે, અને તે, તેવું વગેરે પહેલું વાક્ય પુરું થાય ત્યારે અને બીજા વાક્યની શરૂઆતમાં આવે. **જે** ખાડો ખોદે **તે** પડે. **જેમ** યોગ્ય લાગે **તેમ** કરો.

સમાનાર્થમાં જે પદ કે વાક્ય વપરાયું હોય, તે જેના સમાનાર્થમાં હોય તેની પહેલાં આવે છે. ઉદ્દેશ્યવર્ધક ઉદ્દેશ્યની પહેલાં અને વિધેય-વર્ધક ક્રિયાપદની પહેલાં આવે છે.

અપવાદો:—ઉપર જણાવ્યા તે પદવિન્યાસના સાધારણ સામાન્ય નિયમો છે. ભાષા આપણા વિચાર પ્રગટ કરવાનું સાધન છે, એટલે આપણી લાગણી શબ્દો વડે જણાવીએ છીએ. કેટલીક વખત એવી લાગણી બળવત્તર હોય, ત્યારે આપણે પદોના આ ક્રમમાં ફેરફાર કરીએ છીએ.

૧ મેં તેને **ફાટેલી** ચોપડી આપી. ૨ મેં તેને ચોપડી **ફાટેલી** આપી. ૩ તેણે **એ પુસ્તક** ખરીદ્યું. ૪ **એ પુસ્તક** તેણે ખરીદ્યું. ૫ **દાનેશ્વરી** કર્ણે દાન આપ્યું. ૬ કર્ણ **દાનેશ્વરીએ** દાન આપ્યું. ૭ મારી વાત **સાંભળો.** ૮ **સાંભળો** મારી વાત. ૯ તેં **થાકીને** બેઠો. ૧૦ **થાકીને** તે બેઠો ૧૧ બેઠો તે **થાકીને.** ૧૨ રાવણ રામચંદ્રજીનાં સહધર્મચારિણી **સતી સીતાને** લઈ ગયો. ૧૩ **સતી સીતા,** રામચંદ્રજીનાં સહધર્મચારિણીને રાવણ લઈ ગયો. આવી રીતે પદવિન્યાસના સામાન્ય નિયમોમાં અપવાદ હોય છે, પણ તે અપવાદનો હેતુ પ્રધાન બાબતને આગળ ધરવાનો હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૪

સમાસ

'રામલક્ષ્મણ,' 'રાજકુંવર,' 'પરમેશ્વર,' 'વરાળયંત્ર,' 'ચંદ્રમુખી,' 'યથાશક્તિ', 'પરદુઃખભંજન.' આ શબ્દ બે કે એથી વધારે શબ્દોના બનેલા છે, અને તેમનો ઉપયોગ એક જ શબ્દ જેવો થાય છે. એ શબ્દનો અર્થ 'રામ અને 'લક્ષ્મણ,' 'રાજાનો કુંવર,' 'પરમ (મોટો) ઇશ્વર,' 'વરાળનું યંત્ર,' 'ચંદ્રના જેવું મુખ છે જેનું તે,' 'શક્તિ પ્રમાણે,' 'પરનાં એટલે બીજાનાં દુઃખનો ભંજન-ભાંગનાર,' એ રીતે શબ્દને છૂટા પાડવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે.

જ્યારે બે કે વધારે શબ્દો એકઠા મળીને તેમનો એક જ શબ્દના જેવો ઉપયોગ થાય છે, ત્યારે તે શબ્દોનો સમાસ થયો કહેવાય છે. એવી રીતે બનેલા આખા શબ્દોને સામાસિક શબ્દો કહે છે.

સમાસ પામેલા શબ્દોનો અર્થ સમજાવવા જોડી દીધેલા શબ્દોને છૂટા પાડવા પડે છે, અને તેને સમાસનો **વિગ્રહ** કહે છે.

સમાસનાં પદઃ—'રાજકુંવર' એ સામાસિક શબ્દના પ્રથમના શબ્દ 'રાજ'ને **પૂર્વપદ**, અને તેના છેલ્લા શબ્દ 'કુંવર'ને **ઉત્તરપદ** કહે છે.

સમાસના પ્રકાર

શરૂઆતમાં જે શબ્દોને છૂટા કરી બતાવ્યા છે તે ઉપરથી સમજાયું હશે, કે શબ્દોને જુદી જુદી રીતે છૂટા પાડી શકાય છે. છૂટા પાડવાની જુદી જુદી રીત મુજબ સમાસની જાતો પણ જુદી જુદી થાય છે.

દ્વંદ્વ સમાસઃ—'રામલક્ષ્મણ,' 'રાજારાણી,' 'જળસ્થળવાયુતેજ.' આ જાતના સમાસને **દ્વંદ્વ** કહે છે. દ્વંદ્વ એટલે જોડું. બે કે એથી વધારે એક જ વિભક્તિવાળાં નામો જોડી દીધેલાં હોય છે, ત્યારે સમાસ **દ્વંદ્વ** કહેવાય છે. વિગ્રહ કરતી વખતે ' અને ' કે ' તથા ' શબ્દ વચ્ચે મૂકવાથી અર્થ સમજાય છેઃ—જેમ કે રાજારાણી=રાજા અને રાણી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તત્પુરુષ સમાસઃ—

પરલોકગત=પરલોક ગત (ગયેલો)	(બીજી વિભક્તિ)
શોકાતુર=શોકે આતુર	(ત્રીજી ,,)
ભૂતબળિ=ભૂતોને બળિ	(ચોથી ,,)
સ્થાનભ્રષ્ટ=સ્થાનથી ભ્રષ્ટ	(પાંચમી ,,)
તત્પુરુષ=તેનો પુરુષ	(છઠ્ઠી ,,)
સ્વર્ગવાસ=સ્વર્ગમાં વાસ	(સાતમી ,,)

જે સમાસમાં પૂર્વપદ અને ઉત્તરપદ વચ્ચેનો સંબંધ **બીજીથી સાતમી વિભક્તિ** સુધીની કોઈપણ વિભક્તિથી બતાવાય છે, તેને **તત્પુરુષ** સમાસ કહે છે. આ સમાસના પૂર્વપદને સમજી લેવાની વિભક્તિ લાગુ પાડવાથી પદોનો એક બીજા સાથેનો સંબંધ સ્પષ્ટ થઈ સામાસિક શબ્દનો અર્થ સમજાય છે.

અલુક્ તત્પુરુષ સમાસઃ—લુક્=(પ્રત્યયનો) લોપ, અલુક્–જેમાં પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી તે. 'યુધિષ્ઠિર,' 'કર્તરિપ્રયોગ,' 'કર્મણિપ્રયોગ,' 'ભાવેપ્રયોગ,' 'વાચસ્પતિ.' આ સમાસોમાં પૂર્વપદની વિભકિતના પ્રત્યયો કાયમ રહ્યા છે. 'યુધિ,' 'કર્તરિ,' 'કર્મણિ,' અને 'ભાવે,' એ અનુક્રમે 'યુધ્,' 'કર્તૃ,' 'કર્મન્' તથા 'ભાવ' એ શબ્દોનાં સાતમીનાં રૂપ છે, અને 'વાચસ્' એ 'વાચ્' શબ્દનું છઠ્ઠીનું રૂપ છે. એવી રીતે જે સમાસના પૂર્વપદની વિભકિતના પ્રત્યયનો લોપ ન થયો હોય, તેને **અલુક્** તત્પુરુષ સમાસ કહે છે.

નઞ્ તત્પુરુષઃ—'અણબનાવ,' 'અસત્ય' વગેરે સમાસ પામેલા શબ્દોમાં પૂર્વપદ નકારવાચક છે. આવા સમાસને **નઞ્ તત્પુરુષ** કહે છે.

ઉપપદ તત્પુરુષ સમાસઃ—

ગ્રંથકાર=ગ્રંથ કરનાર | સુખકર=સુખ કરનાર

આ સમાસમાં પૂર્વપદ બીજી વિભકિતમાં હોય છે, અને ઉત્તરપદ ધાતુ પરથી બનેલું હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કર્મધારય સમાસ:—

મહાદેવ = મોટો દેવ	મહાબાહુ = મોટા હાથ
પીતાંબર = પીળું વસ્ત્ર	ચંદ્રમુખ = ચંદ્ર જેવું મુખ
સદ્‌ગુણ = સારો ગુણ	મુખચંદ્ર = મુખ એ જ ચંદ્ર

જે સમાસમાં પૂર્વપદ ગુણવાચક વિશેષણ અથવા ગુણવાચક વિશેષણના અર્થમાં વપરાયેલું કોઈપણ નામ હોય છે, તેને **કર્મધારય** સમાસ કહે છે.

દ્વિગુ સમાસ:—'ત્રિભુવન,' 'ચતુર્વેદ.' આ શબ્દોના અર્થ અનુક્રમે ત્રણ ભુવનનો સમુદાય અને ચાર વેદનો સમુદાય એ પ્રમાણે થાય છે. દ્વિગુ સમાસ એ કર્મધારયનો પેટા ભાગ છે. પૂર્વપદ ગુણવાચક વિશેષણને બદલે **સંખ્યાવાચક** વિશેષણ હોય, ત્યારે તેને **દ્વિગુ** સમાસ કહે છે. દ્વિગુ શબ્દમાં 'દ્વિ' સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોવાથી આ જાતના સમાસ યાદ રાખવાનું સહેલું થઈ પડશે. 'દ્વિગુ' શબ્દ જાતે જ દ્વિગુ સમાસ છે.

મધ્યમપદલોપી સમાસ:—'મગનને **દહીંમાં આથેલાં વડાં** ભાવે છે.' આ વાક્યમાંના 'દહીંમાં આથેલાં વડાં' એ શબ્દોનો અર્થ '**દહીંવડાં**' એ સમાસથી દર્શાવી શકાય છે. તેમ કરતાં મધ્યમ પદનો–વચ્ચે આવેલા પદનો એટલે 'આથેલાં'એ શબ્દનો લોપ થાય છે માટે આ સમાસને **મધ્યમપદલોપી** સમાસ કહે છે.

દહીંવડાં = દહીંમાં આથેલાં વડાં
આગગાડી=આગથી ચાલતી ગાડી
દરિયામહેલ=દરિયાકાંઠે આવેલો મહેલ

બહુવ્રીહિ સમાસ:—

મહાબાહુ = મોટા છે હાથ જેના તે
પીતાંબર = પીળું છે અંબર (વસ્ત્ર) જેનું તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અપુત્ર = નથી પુત્ર જેને તે
ચક્રપાણિ = ચક્ર છે હાથમાં જેના તે
ત્રિલોચન = ત્રણ છે આંખ જેની તે

આ પ્રમાણે સમાસ છોડવામાં 'જે' એ સર્વનામના રૂપની જરૂર પડે છે, તેને **બહુવ્રીહિ** સમાસ કહે છે. 'બહુવ્રીહિ' શબ્દ પોતે જ બહુવ્રીહિ સમાસ છે; બહુ છે વ્રીહિ (ડાંગર) જેને તે બહુવ્રીહિ.

'પીતાંબર' એ સમાસનો વિગ્રહ 'પીળું અંબર' એવો થાય છે, ત્યારે સમાસ કર્મધારય હોય છે અને તે નામ હોય છે; પરંતુ એ સમાસનો વિગ્રહ 'પીળું છે અંબર જેનું તે' એવો થાય છે, ત્યારે તે સમાસ બહુવ્રીહિ હોય છે અને તે વિશેષણ હોય છે.

સપુત્ર = પુત્ર સાથે | સહકુટુંબ = કુટુંબ સાથે

એ પ્રમાણે જેનું પૂર્વપદ 'સ' કે 'સહ' હોય, એવા સમાસને પણ બહુવ્રીહિ સમાસ કહે છે.

અવ્યયીભાવ સમાસ:—'પ્રતિદિન,' 'યથાશક્તિ,' આ સમાસમાં 'દિન' કે 'શક્તિ' અવ્યય નથી; પરંતુ 'પ્રતિ' અને 'યથા' અવ્યયો તેમની સાથે આવવાથી 'પ્રતિદિન' અને 'યથાશક્તિ' એ શબ્દો અવ્યય જેવા થાય છે, માટે આવા સમાસને **અવ્યયીભાવ સમાસ** કહે છે.

પ્રતિદિન = દિને દિને | યથાશક્તિ=શક્તિ પ્રમાણે

મનોયત્ન

નીચેનાં વાક્યોમાંના સમાસ ઓળખાવી તેનો વિગ્રહ કરોઃ—

૧ રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ મા
૨ મીરાંની કવિતામાં ભક્તિભાવ અને પ્રેમરસ દીપી રહ્યા છે.
૩ ડાહ્યાં પુત્ર–પુત્રી એ શિખામણ અનુભવની ગણે છે.
૪ જે ગમે જગતગુરુદેવ જગદીશને, તે તણો ખરખરો ફોક કરવો.
૫ જન્મપ્રતિજન્મ હરિને જ જાચું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૬ કવિ નર્મદે મહારાજ્યોનો ઇતિહાસ વાંચી રાજ્યરંગનો ગ્રન્થ લખ્યો.

૭ હે વાયુપુત્ર! બળનિધાન! હું તને આ રુદ્રમાળનો રક્ષક કરૂં છું.

૮ બાળક તો મહારાજ, પૃથ્વીપતિના સઘળા જ છે.

૯ આ સઘળા સુભટો બેઠા છે.

૧૦ અત્યારે પ્રખ્યાત મૂર્તિકારો અમેરિકાદિ દેશોમાં છે.

૧૧ રઘુકુળદીપક દશરથતનુ રામ પિતાની આજ્ઞા પાળવા વનવાસ જવા તૈયાર થયા.

૧૨ નહિ મળે ફરી કોકિલાસ્વરી.

૧૩ અર્જુન શ્રેષ્ઠ ધનુર્ધારી હતો.

૧૪ ચાતુર્માસમાં સાધુઓ એક સ્થળે રહે છે.

૧૫ તેનો તોર અધિકારભ્રષ્ટ થવાથી ઊતરી ગયો.

૧૬ પાંડવકૌરવના અણબનાવ વખતે યદુકુલશિરોમણી પાંડવસખા શ્રીકૃષ્ણે દુર્યોધનને ઘણો સમજાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખંડક ૩૫

વિરામચિહ્નો

બોલતી કે લખતી વેળા અર્થ બરાબર સમજાય, માટે શબ્દ કે વાક્યની વચમાં થોડી કે વધારે વાર અટકવાની જરૂર પડે છે. ક્યાં કેટલું અટકવું, એ બરાબર સમજાય, માટે કેટલીક નિશાનીઓ મુકરર કરેલી છે. આવી નિશાનીઓને '**વિરામચિહ્ન**' કહે છે. મુખ્ય વિરામચિહ્નો નીચે મુજબ છે:—

૧ અલ્પવિરામ (,)	૪ પૂર્ણવિરામ (.)	૭ અવતરણચિહ્ન (' ' કે " ")
		૮ કૌંસ [ ] કે ( )
૨ અર્ધવિરામ (;)	૫ પ્રશ્નચિહ્ન (?)	૯ અપસારણચિહ્ન
૩ ગુરુવિરામ (:)	૬ ઉદ્‌ગારચિહ્ન (!)	(— —)

૧ જે શબ્દો સમાનાર્થે હોય તેમની વચમાં અલ્પવિરામ આવે:— જેમકે ' દશરથના પુત્ર, શ્રી રામચંદ્રજી વનવાસ ગયા. ' 'લંકાનો રાજા, રાવણ મરાયો.'

૨ એક જ પ્રકારના ત્રણ કે તેથી વધારે શબ્દો સાથે આવે, અને છેલ્લા બે 'અને'થી જોડાય, તો 'અને' પહેલાંના દરેક શબ્દ પછી અલ્પવિરામ મુકાય:—જેમકે 'ગ્રીસ, ઇટલી, અને સ્પેન યુરોપની દક્ષિણે આવેલા દ્વીપકલ્પો છે.' 'વિદ્વાન, ડાહ્યા, અને વિવેકી શિક્ષકને સૌ ચાહે છે.' 'આપણે દરેક કામ ધીરજથી, ચતુરાઇથી, અને ખંતથી કરવું જોઇએ.' 'આવું તો જૂના કાળથી થતું આવ્યું છે, હાલ પણ થાય છે, ને ભવિષ્યમાં પણ થશે.'

૩ સંબોધનાર્થે આવેલા શબ્દો પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે:— જેમકે 'લોકડીબાઈ, વનના રાજા માંદા પડ્યા છે, તેને તમે જોવા નહિ આવો ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪ એક જ વર્ગના શબ્દનાં જુદાં જુદાં જોડકાં સાથે આવે છે, ત્યારે દરેક જોડકા પછી અલ્પવિરામ મુકાય છે:—જેમકે 'ઘરમાં કે ઘરની બહાર, દિવસે કે રાતે, તે પૈસાનો જ વિચાર કર્યા કરે છે.'

૫ 'અને,' 'માટે,' 'તેથી,' 'પણ,' 'પરંતુ,' 'કે,' 'તો,' ઇત્યાદિ શબ્દો કોઈ વાક્યમાં આવે, ત્યારે જો તે વાક્ય ટૂંકું હોય તો કંઈ નહિ, પણ લાંબું હોય તો આ શબ્દોની પૂર્વે અલ્પવિરામ મુકાય છે:—જેમકે 'રામ અને લક્ષ્મણ વનમાં જવા નીકળ્યા,' 'બોલવું સહેલું છે, પણ કરવું કઠણ છે.' 'બપોરે પૂર જોસમાં પ્રકાશતા સૂર્યનાં કિરણમાં તાજ સુવર્ણમય જણાય છે, પણ ચંદ્રની રાતે તે એથી પણ વિશેષ મોહ પમાડે છે.' 'તાજ અને તેની આસપાસનાં મકાનોની શોભાનો વિગતવાર અભ્યાસ કરવો હોય, તો ઘણા કલાક સુધી સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિહાળવું જોઈએ, અને એકાગ્ર ચિત્તથી મનન કરવું જોઈએ.

૬ 'વગેરે' અને 'ઇત્યાદિ'ની પહેલાં, તથા 'છેવટે' અને 'ટૂંકાંમાં' ની પછી ઘણે ભાગે અલ્પવિરામ મુકાય છે.

અર્ધવિરામ:—જ્યારે અલ્પવિરામથી વધારે વખત અટકવાની જરૂર પડે છે, ત્યારે અર્ધવિરામ મુકાય છે:—જેમકે 'કેટલાક લોક એમ ધારે છે કે નીતિએ ચાલ્યા એટલે બસ; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે.' 'બેશક, નીતિ વિનાનો ધર્મ નિંદવા લાયક છે; ખરો ધર્મ નીતિ વિના હોઈ શકે જ નહિ;' 'ધર્મ ખાતર ઘણા ઘણા મહાત્માઓએ પોતાના પ્રાણ તજ્યા છે; દારુણ અગ્નિને શીતળ જળ સમાન લેખી એમાં પોતાનો દેહ ઝંપલાવ્યો છે; તીક્ષ્ણ તરવારને કોમળ પુષ્પમાળની પેઠે વધાવી લીધી છે; પણ પોતે માનેલો ધર્મ છોડ્યો નથી.'

ગુરુવિરામ:—આ ચિહ્ન એકલું બહુ વપરાતું નથી. જે કંઈ કહ્યું હોય, તેમાં કંઈ દૃષ્ટાંત રૂપે ઉમેરવું હોય, ત્યારે આ ચિહ્ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વપરાય છે; જેમકે 'ધાન્યની ઘણી જાતો થાય છે: ઘઉં, ચણા, બાજરી, જુવાર, વગેરે.' 'પ્રમાણિકપણાથી ઘણા લાભ થાય છે: લોકો આપણને ચાહે છે, આપણું કામ સરળતાથી થાય છે, અને ઇશ્વિર આપણા પર પ્રસન્ન રહે છે.'

પૂર્ણવિરામ:—વાક્ય પુરૂં થાય છે, ત્યારે પૂર્ણવિરામ મુકાય છે. આજ્ઞા આપવી હોય કે આશીર્વાદ આપવો હોય, ત્યારે પણ વાક્યને છેડે પૂર્ણવિરામજ મુકાય:—જેમકે 'રાજાજીનો હુકમ છે, કે આ કામ તમારે કરવું.' 'કામ જલદી તૈયાર કરો.'

પ્રશ્નચિહ્ન:—વાક્યમાં સવાલ પૂછ્યો હોય છે, તો તેની પછી પ્રશ્નચિહ્ન મુકાય છે:—જેમકે 'હિંદુસ્તાનમાં કોનું રાજ્ય છે?' 'હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજ લોકો ક્યારે આવ્યા?'

જ્યારે પ્રશ્નાર્થ વાક્ય પેટાવાક્ય હોય, ત્યારે પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મુકાય નહિ:—જેમકે 'હિંદુસ્તાનમાં કોનું રાજ્ય છે, એમ શિક્ષકે મને પૂછ્યું.' પરંતુ પ્રશ્નાર્થ વાક્ય છેલ્લું આવતું હોય, તો તે પછી પ્રશ્નચિહ્ન મુકાય; જેમકે 'શિક્ષકે મને પૂછ્યું, કે હિંદુસ્તાનમાં કોનું રાજ્ય છે?'

ઉદ્‌ગારચિહ્ન:—એક અથવા અનેક શબ્દથી જે કોઈ વાક્ય ઉપરથી હર્ષ, શોક, આશ્ચર્ય, વગેરેનો બોધ થતો હોય, તેને છેડે ઉદ્‌ગારચિહ્ન મૂકવામાં આવે છે; જેમકે 'અરેરે! તે મોડો આવ્યો, એ કેટલું બધું ખોટું!' 'તેના શબ્દો સાંભળી હું તો દિંગ જ થઈ ગયો!' સંબોધનને છેડે પણ ઉદ્‌ગારચિહ્ન આવે છે; જેમકે 'અરે રાજા! તને શું થયું?'

અવતરણચિહ્ન:—બીજા કોઈના વિચાર અથવા બીજા કોઈનું બોલેલું કે કહેલું તેના જ શબ્દોમાં દર્શાવવું હોય, તો તે શબ્દોની પહેલાં અને પછી " " આવાં અવતરણચિહ્ન મુકાય છે. વચ્ચે કોઈ ત્રીજાના બોલેલા શબ્દો આવતા હોય તો તે ' ' આવાં ચિહ્નમાં મુકાય છે. જો વાક્ય નાનું સરખું હોય અથવા એક શબ્દ કે શબ્દસમૂહ

पुस्तकालय
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar
गुरुकुल कांगड़ी

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય, તો માત્ર ' ' આવાં ચિહ્નો મૂકવામાં આવે છે. કોઈ શબ્દ, શબ્દ તરીકે વાપરવામાં આવે, તો પણ ' ' આવાં જ ચિહ્ન મુકાય છે.

કૌંસ:—કોઈ વાક્યનો અર્થ સ્પષ્ટ જણાવવા માટે વાક્યની સાથે સંબંધ ન હોય એવી હકીકત વચ્ચે લાવવામાં આવે છે. એ હકીકત એવી હોય છે, કે બાતલ કરી હોય તો તેથી વાક્યના અર્થમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. આવી હકીકત [ ] આવા અથવા ( ) આવા કૌંસમાં મુકાય છે; જેમકે ' રાજ્યનો ખરો વારસ શિવાજી (એટલે સંભાજીનો છોકરો) તે વખતે માત્ર છ વરસનો હતો, તેથી રાજ્યનો બધો કારભાર તેનો કાકો રાજારામ ચલાવતો હતો.

અપસારણચિહ્ન:—હકીકત લખતાં લખતાં તે હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ કરવાને અથવા વચમાં સૂઝી આવેલા વિચાર દર્શાવવાને તેની પહેલાં—આવું, અને પછી પણ—આવું, એવાં ચિહ્નો મુકાય છે. આ ચિહ્નો અપસારણ ચિહ્નો કહેવાય છે; જેમકે ' આપણે અનેક ભાષા બોલનારા—ગુજરાતી, સિંધી, પંજાબી, બંગાળી—એક જ દેશના છીએ.'

મનોયત્ન

નીચેના ફકરામાં યોગ્ય જગાએ વિરામચિહ્નો મૂકો:—

ટપ્પો ઊપડ્યો એટલે અમે સૌ ન છૂટકે સાંકડેમોકળે ગોઠવાઈને બેઠા અમારી સાથે લડાઈ ઓ પતી રહ્યા પછી પેલા નવમા મુસાફરે ગાડીવાન સાથે લડાઈ આરંભી ગાડી જરા જલદી હાંકજે આમ તે ક્યારે પહોંચાડશો ઘોડાંઓ કેવાં મડદાલ છે હાંકનારાએ કોણ જાણે કેવા છે એવા ક્રમમાં ને ક્રમમાં વાગ્બાણ છૂટયાં ત્યારે ગાડીવાનથી રહેવાયું નહિ અને તે બોલ્યો રોજ હાંકીએ છીએ તેના તેજ છીએ આજ તમે નવાઈના આવ્યા તે ઘોડાને મારી નાખીએ

સમાપ્ત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

पुस्तकालय
गुरुकुल कांगड़ी

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણી ખાતાએ પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરેલાં પુસ્તકો.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો, ભાગ પહેલો	૦-૫-૦
,, ,, ભાગ બીજો	૦-૧૦-૦
સ્વ. દ્વારકાદાસ મોતીચંદ દોશીએ સુધારેલી આવૃત્તિ	
મોટું અંકગણિત (લાલશંકરકૃત)	૧-૪-૦
રા. રા. ગૌરીશંકર જટાશંકર ભટ્ટે સુધારેલું.	
ગુજરાતી વ્યાકરણ અને લેખન ભાગ પહેલો	૦-૪-૦
કર્તાઃ દેશાઈ ને મહેતા ,, બીજો	૦-૫-૦
,, ત્રીજો	૦-૫-૦
વૈષ્ણવકૃત ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ	૦-૪-૬
રા. રા. પરમાનંદ ધનેશ્વર વ્યાસે સુધારેલું.	
ગુજરાતના ઇતિહાસના સહેલા પાઠો	૦-૪-૦
અક્કડ ને કાનુગાકૃત.	
હિંદની પ્રજાનો ટૂંકો ઇતિહાસ	૦-૧૨-૦
પ્રો. કેશવલાલ કામદારકૃત.	
હિંદુસ્તાનનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૦-૧૩-૦
સ્વ. રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીકૃત.	
ભરતખંડનો ઇતિહાસ—સાર	-૧૩-૦
સ્વ. લલિતાશંકર લા. વ્યાસકૃત (સુધારેલી બત્રીસમી આવૃત્તિ)	
કાનુગાકૃત નિબંધકળા	૦-૧૨-૦

મેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ ઍન્ડ સન્સ, નાણાવટ, સૂરત.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar